Ministerul Educaţiei
al Republicii Moldova

**К.С. Кожухар, М.В. Туницька,
А.І. Нікітченко, Л.В. Рокіцька**

Українська мова і література

Підручник для

6 класу

Ştiinţa, 2017

CZU 811.161.2 + 821.161.2.09 (075.3)
У 45

Manualul a fost aprobat prin Ordinul ministrului educației (nr. 357 din 20 mai 2011). Lucrarea este elaborată conform curriculumului disciplinar și finanțată din sursele *Fondului special pentru manuale*.

Katerina Kojuhar, Maria Tunițika – Limba și vorbirea **(Мова і мовлення)**
Ala Nikitcenko, Ludmila Rokițika – Literatura **(Література)**

Comisia de evaluare: *Albina Liușnivsika*, Colegiul Limbi Moderne și Bussines Internațional, Chișinău; *Svetlana Gribovsika*, Liceul Teoretic „Taras Șevcenko”, Briceni; *Oxana Medvedenko*, Școala Medie nr. 8 „Taras Șevcenko”, Chișinău

Recenzente: dr., prof. universitar *Larisa Palamar*, Universitatea „Taras Șevcenko”, Kiev; *Tatiana Burlaka*, Colegiul Pedagogic „Konstantin Uşinskii”, Kiev; *Ludmila Petighina*, Liceul Teoretic „Petru Movilă”, Chișinău

Responsabil de ediție: *Larisa Dohotaru*
Corectori: *Tatiana Bolgar, Mariana Belenciuc*
Tehnoredactor: *Nina Duduciuc*
Pictor: *Ana Evtușenko*
Machetare computerizată și procesare imagini: *Vlad Gonciar, Andrei Ichim, Anatol Andrițchi*
Copertă: *Vlad Gonciar*

Întreprinderea Editorial-Poligrafică *Ştiința*,
str. Academiei, nr. 3; MD-2028, Chișinău, Republica Moldova;
tel.: (+373 22) 73-96-16; fax: (+373 22) 73-96-27;
e-mail: prini_stiinta@yahoo.com; prini@stiinta.asm.md;
www.editurastiinta.md

DIFUZARE:
ÎM Societatea de Distribuție a Cărții *PRO-NOI*,
str. Alba-Iulia, nr. 75, MD-2015, Chișinău, Republica Moldova;
tel.: (+373 22) 51-68-17, 71-96-74; fax: (+373 22) 58-02-68;
e-mail: info@pronoi.md; www.pronoi.md

Toate drepturile asupra acestei ediții aparțin Întreprinderii Editorial-Poligrafice *Ştiința*.

Descrierea CIP a Camerei Naţionale a Cărţii

Українська мова і література: Підручник для 6 класу/К.С. Кожухар, М.В. Туницька, А.І. Нікітченко, Л.В. Рокіцька; Min. Educaţiei al Rep. Moldova. – Ch.: Î.E.P. *Ştiinţa*, 2017 (Tipogr. „BALACRON” SRL). – 320 p.

ISBN 978–9975–85–073–5

811.161.2 + 821.161.2.09 (075.3)

© *K. Kojuhar, M. Tunițika, A. Nikitcenko, L. Rokițika*. 2011, 2017
© Desene: *A. Evtușenko*. 2011
ISBN 978–9975–85–073–5
© Întreprinderea Editorial-Poligrafică *Ştiința*. 2011, 2017

Любі шестикласники!

Перед вами новий підручник. Тут багато оповідань, віршів, загадок, перлин усної народної творчості. Ви зазирнете в дивовижний світ українського слова. Сло́ва, невичерпно багатого й образного в літературних творах, гнучкого й дотепного в розмові, строгого й регламентованого в ділових паперах, точного і конкретного в наукових працях. Сло́ва, що живе за певними законами граматики, розуміння і знання яких допоможе вам опанувати культуру мовлення.

Таємничими стежинами пізнання рідного слова крокуватиме разом з вами Мудра Сова, яка пильно стежитиме за вашою натхненною систематичною роботою.

Гарними помічниками будуть словнички – тлумачний, фразеологічний та літературних термінів. Не забувайте зазирнути в них!

Правильність виконання окремих завдань ви зможете перевірити за довідками, вміщеними в кінці підручника. А рівень і якість набутих знань, умінь та навичок – за рубрикою «Перевір себе сам!» та тестами.

Тож будьте допитливими і наполегливими! Радості вам і насолоди нових відкриттів!

Автори

Умовні позначення:

Тема уроку

Тема уроку з розвитку зв’язного мовлення

Словникова робота

Зверніть увагу!

Завдання з розвитку зв’язного мовлення

Завдання-змагання

Усміхнімось!

ЗМІСТ

Мова і мовлення

§ 1. Мово наша солов'їна! 10

Повторення та узагальнення вивченого

§ 2. **Розвиток зв'язного мовлення.** Спілкування і мовлення. Ситуація спілкування 12
§ 3. Словосполучення і речення. Головні і другорядні члени речення. Звертання. Вставні слова 14
§ 4. Просте і складне речення. Пряма мова і діалог 17
§ 5. **Розвиток зв'язного мовлення.** Текст. Види зв'язку речень у тексті. Складний план тексту 20
§ 6. Лексикологія 22
§ 7. **Розвиток зв'язного мовлення.** Типи і стилі мовлення 25

Лексикологія і фразеологія

§ 8. Лексика української мови за її походженням 27
§ 9. Вживання та правопис слів іншомовного походження 30
§ 10. Лексика за її вживанням 32
§ 11. Розвиток словникового запасу: застарілі слова (архаїзми) і нові слова (неологізми) 35
§ 12. Стійкі сполучення. Фразеологізми 38
§ 13. **Розвиток зв'язного мовлення.** Поняття про офіційно-діловий стиль. Оголошення. План роботи 41
Перевір себе сам! 44
Тест № 1 45

Морфологія і орфографія

§ 14. Самостійні та службові частини мови 47

Іменник

§ 15. Іменник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль 50
§ 16. Іменники, що означають назви істот і неістот. Загальні і власні назви. Велика буква і лапки у власних назвах 52
§ 17. Рід іменників 54
§ 18. Число іменників 56
§ 19. **Розвиток зв'язного мовлення.** Опис приміщення. Докладний переказ тексту з елементами опису приміщення 58
§ 20. Відмінки іменників 60
§ 21. Відміни іменників 62
§ 22. Відмінювання іменників першої відміни 64
§ 23. **Розвиток зв'язного мовлення.** Твір-опис приміщення за власним спостереженням 66
§ 24. Відмінювання іменників другої відміни 67

§ 25. Особливості вживання і правопису відмінкових закінчень іменників другої відміни 71
§ 26. Відмінювання іменників третьої відміни 74
§ 27. Відмінювання іменників четвертої відміни 76
§ 28. Відмінювання іменників, що вживаються лише у множині 78
§ 29. Незмінювані іменники 79
§ 30. Творення іменників 81
§ 31. Написання НЕ з іменниками 84
§ 32. Написання і відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові 86
§ 33. **Розвиток зв'язного мовлення.** Опис природи. Переказ тексту з елементами опису природи 88
Перевір себе сам! 90
Тест № 2 91

Прикметник

§ 34. Повторення відомостей про прикметник як частину мови 93
§ 35. Якісні, відносні та присвійні прикметники 95
§ 36. Ступені порівняння прикметників 99
§ 37. **Розвиток зв'язного мовлення.** Опис природи за картиною 102
§ 38. Відмінювання прикметників 103
§ 39. Способи творення прикметників 106
§ 40. **Розвиток зв'язного мовлення.** Твір-опис природи за власним спостереженням 109
§ 41. Написання **н, нн** у прикметниках 110
§ 42. Правопис НЕ з прикметниками 111
§ 43. Написання складних прикметників разом і через дефіс 113
§ 44. Написання прізвищ прикметникової форми 115
Перевір себе сам! 117
Тест № 3 118

Числівник

§ 45. Числівник як частина мови 120
§ 46. **Розвиток зв'язного мовлення.** Вибірковий переказ тексту наукового стилю 123
§ 47. Числівники кількісні і порядко́ві 124
§ 48. Відмінювання, написання та вживання кількісних числівників, що означають цілі числа 126
§ 49. Відмінювання дробових і збірних кількісних числівників 130
§ 50. Відмінювання та написання порядкових числівників 132
Перевір себе сам! 137
Тест № 4 138

Займенник

§ 51. Загальне поняття про займенник і його роль у мовленні. Розряди займенників за значенням 140
§ 52. **Розвиток зв'язного мовлення.** Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису 143
§ 53. Особові займенники 144

§ 54. Зворотний займенник **себе** 146
§ 55. Питальні та відносні займенники 148
§ 56. Неозначені та заперечні займенники. Їх написання 150
§ 57. Присвійні займенники 153
§ 58. Вказівні та означальні займенники 155
§ 59. **Розвиток зв'язного мовлення.** Контрольний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення 159
Перевір себе сам! 159
Тест № 5 161

Повторення вивченого в 6-му класі 163
Тест № 6 167

Література

Усна народна творчість

Українські народні пісні та літературні твори на релігійно-обрядову тематику 170
Русальні, купальські та петрівчані пісні 170
Русальні пісні 171
Куст 171
Проводили русалочки, проводили 172
Купальські пісні 172
На Івана, на Купала 173
Заплету віночок 173
Петрівчані пісні 173
Ой коли ми петрівочки дождали 173
Вже петрівочка минається 174
Яків Щоголів. *Лоскотарки* 174
Панас Мирний. *За водою* 176
Ольга Кобилянська. *На Івана Купала* 178
Зажинкові пісні 179
Поможи нам, Боже, ниву пожати 179
Іван Франко. *Ходить вітер по житі* 180
Іван Франко. *Ранок у жнива* 180
Михайло Стельмах. *Перший сніп* 181
Жниварські пісні 184
Да вже сонце котиться 184
Там у полі криниченька 184
Ой вже сонце котиться 184
Яків Щоголів. *Косарі* 185
Про інтонацію 186
Обжинкові пісні 186
Кінець нивоньці, кінець 187
Ой чия ж то борода 187
Бувай, ниво, здорова 188
Лірично-жартівливі пісні 188

Ой у полі вітер віє 188
Жито, мамцю 188
Улас Самчук. *Марія* 189
Народні байки та анекдоти
Байки 190
Як ворона дістала із збанка води 190
Не впусти рака з рота 191
Хвалькувата муха 191
Миш і жаба 192
Народна байка 192
Анекдоти 193
Вузлик 193
Де Крим? 193
Земля потіє 193
Цікавість 193
Народний анекдот 193
Народні перекази та легенди 193
Запорожці в урочищі Сагайдачному 193
Козацьке житло 194
Шевченко на Хортиці 195
Чудодійна криниця 195
Кривий Ріг 196
Про перекази і легенди 196

Українська література XIX століття

Тарас Григорович Шевченко
Дитинство Шевченка. *(Степан Васильченко)* 198
Жест і міміка як засоби виразного читання 212
Якби ви знали, паничі... 213
Підтекст і його види 214
Прозові та віршовані художні твори 214
І золотої й дорогої... 215
Пантелеймон Олександрович Куліш
Орися 217
Марко Вовчок
Горпина 224
Леонід Іванович Глібов
Лисиця-жалібниця 228
Щука 229
Літературна байка 230
Панас Мирний. Морозенко 231
Уособлення 241
Андрій Якович Чайковський
В Острозькій школі 243
Борис Дмитрович Грінченко
Грицько 249
Портрет 253
Тимофій Гнатович Бордуляк

Дід Макар 255
Герої художнього твору 262

Українська література XX століття

Олександр Олесь
Рідна мова в рідній школі! 263
Павло Григорович Тичина
Де тополя росте... 265
Гаї шумлять... 265
Максим Тадейович Рильський
Синові 267
Пісні 267
Володимир Миколайович Сосюра
Весняний сад, квітки барвисті... 268
Хто в рідному краї... 269
Остап Вишня
Перший диктант 270
Гумор. Гумореска 273
Виразне читання гуморески 274
Художній твір 275
Платон Микитович Воронько
Люблю я ліс! 276
Художні засоби мови 277
Пахне хліб 277
Микола Степанович Вінграновський
Первінка 278
Дмитро Васильович Павличко
Добрий день 289
У дитячому серці жила Україна 290

Українська література рідного краю

Кость Попович
Бентежний світанок 292
Зінаїда Гурська
Сонячний зайчик 297
Сьогодні дощ, неначе у Карпатах 298
Михайло Харишин
Диво-зима 299
Літо 299
Володимир Поята
Вечір 300
Переклад з румунської мови
Міхай Емінеску. *Марно в школі серед пилу (În zadar în colbul şcolii)* 301
Тлумачний словник 302
Короткий фразеологічний словник 307
Словник літературних термінів 310
Кольорові вкладинки 311

Мова і мовлення

§ 1. Мово наша солов'їна!

1. Прочитайте текст. Поміркуйте над прочитаним.

РІДНА МОВА

Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування.

Навчаючись з малих літ балакати, ми разом з тими словами, що доводиться їх запам'ятати, набуваємо і розуміння того, що ті слова визначають, – чи назву якоїсь речі, чи думку про що-небудь. Тобто – ми разом з словами набираємося і розуму, набуваємо чужих думок, навчаємося самі думати і ті думки викладати словами.

(П. Мирний)

- З'ясуйте за словником значення слів *скарбниця*, *коліно, сподіванки, почування*.
- Замініть розмовне слово *балакати* літературним відповідником.
- Поясніть, яке значення має мова в житті людини.
- Перепишіть виділене речення, поясніть його зміст.

Близько 3 000 мов, що існують у світі, за своєю спорідненістю (походженням,звуковим складом, граматичними особливостями) поділяються на «мовні сім'ї» – індоєвропейську, угро-фінську, тюркську, кавказьку та інші. Сім'ї поділяються на групи, а іноді ще й на підгрупи. Українська мова належить до слов'янської групи індоєвропейських мов. Разом з російською та білоруською мовами вона складає східну підгрупу слов'янських мов. Саме тому між цими мовами так багато спільного.

2. Прочитайте текст, поясніть, у чому полягає багатство української мови. У чому – краса і милозвучність? Наведіть приклади.

Українська мова є однією з найбагатших та найрозвиненіших мов світу. У ній нараховується кілька сот тисяч слів. Найбільший словник української мови складається з 11 томів.

В українській мові багато фразеологізмів та крилатих висловів. Граматика української мови чітка, стрункa, добре впорядкована.

Українською мовою можна висловити і найскладніші наукові поняття, і найтонші відтінки почуттів та переживань.

Рідною мовою творили генії української літератури – Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка. В перекладі українською мовою знайшли нове втілення шедеври літератури зарубіжної – твори Олександра Пушкіна, Адама Міцкевича, Вільяма Шекспіра, Оноре де Бальзака та багатьох інших.

Українська мова милозвучна й співуча. Недарма її називають солов'їною.

- Чи згодні ви з думкою, що рідним словом народ збагачує світову культуру? Свою відповідь арґументуйте.

3. Прочитайте висловлювання. Якою загальною темою вони об'єднані?

I. Мова – дивосвіт, духовна планета, на якій живе виплекана людиною незліченна кількість слів.

II. Життя людини без мови немислиме. Засвоюючи цей найцінніший духовний скарб з молоком матері, дитина переймається любов'ю до батьків, до рідної домівки, до рідного краю. Мова – це шлях, яким людина йде від колиски до усвідомлення себе громадянином.

Людина, яка забуває рідну мову або відрікається від неї, втрачає найбільшу духовну цінність – зв'язок з матір'ю, з усім, що зводило її на ноги.

III. У безкрайому океані звуків неповторно звучить мелодія рідного слова. І кожне слово немовби виплекана народом-дитотворцем квітка з неповторним ароматом, з неповторними барвами. Щасливий той, хто пізнав у дитинстві чари рідного слова. *(За І. Вихованцем)*

IV. Культура спілкування починається з поваги до мови кожного народу. А вона, в свою чергу, неможлива без свідомого ставлення до рідної мови. Адже не може поважати інших той, хто не шанує людину в собі. *(За І. Дзюбою)*

- Поясніть значення слів і словосполучень *дивосвіт, духовна планета*.
- Визначте головну думку кожного висловлювання.
- Побудуйте власне міркування щодо ролі рідної мови в житті людини.

4. Перепишіть речення, вставляючи на місці крапок пропущені букви.

1. Українс...ка мова за своїми в...ражальними можливостями, лексичним арсеналом, особливою муз...кальністю належить до найро...виненіших мов світу. *(Д. Павличко)* 2. ...Наша мова – як чарівна пісня, що вміщує в собі і палку любов до Ві...чизни, і ярий гнів до ворогів, і вол...любні думи народнії, і ніжні запахи рідної з...млі. *(П. Тичина)* 3. Слово наше пр... багате і пахуче, ніби м'ята. *(В. Кочевський)* 4. Вивчайте мову українс...ку, дзвінкоголосу, ніжну, чарівну, пр... красну, милу і чудову, як мат...ринс...ку пісню кол...скову. *(О. Олесь)*

- Випишіть слова, які є означеннями до слова *мова*. Як вони характеризують нашу мову?

5. Прочитайте. Як автори характеризують різні мови? Які особливості виділяють у кожній з них?

1. Німецька мово! Прохолодний ківш з твердими кісточками стиглих вишень. 2. Російська мово, гарна і стрункa! Для мене є в тобі свята святизна. Твій смак для мене смаком молока залишився із раннього дитинства. *(З тв. Ю. Бедрика)* 3. Вслухаюсь у гірську гортанну мову і чую відгомін кавказьких лун. *(Г. Усач)* 4. Вбираю в себе з дойнами Молдови слова, в яких живе пісенний лад. *(Г. Усач)*

- Які вірші про рідну мову ви знаєте? Прочитайте один із них виразно.
- Які висловлювання видатних людей про мову вам запам'яталися?
- Складіть і запишіть план зв'язного висловлювання про українську мову. Підготуйтеся до розповіді за складеним планом.

ОВТОРЕННЯ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО

§ 2. Спілкування і мовлення. Ситуація спілкування

1. Прочитайте і обговоріть текст.

Знахар

Колись давно люди мало жили, бо не вміли рятуватися від хвороб. Про першого на землі знахаря є така казка.

Служив у аптекаря бідний хлопець. Якось приніс аптекар білу гадюку й наказав слузі її засмажити. Але самому не їсти.

Хлопець засмажив гадюку й попробував, чи не забув посолити. Вийшов надвір і чує, що квіти, дерева, птахи і тварини говорять, як люди. І він їхню мову розуміє.

Наказав аптекар слузі взяти кошика та йти з ним у луг збирати зілля. Нахилився хлопець до квітки, а вона листячком шелестить. Той шелест – як слова, і він їх розуміє. Квітка хлопцеві сказала, що лікує застуду. Той кивнув і зірвав її. Аптекар це спостеріг, усе зрозумів, відтяв слузі язика, відрубав руки і прогнав.

Довго блукав німий каліка лісом. Якось почув щебетання двох пташок. Колінця їхнього щебету були як слова. Хлопець їх розумів.

– Чула, що царівна тяжко захворіла? – щебече перша пташка.

– Чула. І знаю, як її вилікувати, – відповідає друга.

– А як? А як? – запитує перша.

– Завтра вранці випаде така роса, що всі недуги лікуватиме...

Наступного ранку німий каліка змастив росою культі рук – руки й виросли. Змочив у роті – язик відріс.

Тоді набрав у коновку тієї роси, пішов до царського палацу, сказав цареві купіль для хворої зготувати. Накрапав у ту купіль роси. Царівна скупалась і видужала.

Вдячний цар хотів видати свою дочку за хлопчину заміж. Та той бути царевим зятем не схотів. Став він знахарем. Багатьох людей той знахар вилікував, багатьом життя продовжив.

(Нар. творч.)

- Чого набув хлопець, скуштувавши зміїного м'яса, – знання мови рослин і тварин чи здатності мовлення за допомогою їх мови?
- Що втратив, позбувшись язика, – знання мови рослин, тварин і людей чи здатності спілкуватися, тобто спроможності мовлення?

- Як співвідносяться *мова* і *мовлення*? Чи можливе мовлення без знання мови? Чи завжди знання мови забезпечує можливість мовлення?

Мова є засобом спілкування людей, і в цій комунікативній функції вона є особливим видом інтелектуальної, мовленнєвої діяльності.
Мовленнєвий акт включає в себе чотири фази:

– орієнтування;
– реалізацію;
– планування;
– контроль.

Зорієнтуватися в умовах спілкування – означає з'ясувати мету мовлення, визначити, з ким (одним адресатом, кількома чи з аудиторією), а також в офіційній чи неофіційній ситуації доведеться спілкуватися.
Планування полягає у продумуванні змісту та програми висловлювання. Вирішальним тут є предмет висловлювання, тобто *тема* та *основна думка* висловлювання, а також його *форма* (**усна чи писемна**) та *вид* (**монолог чи діалог**). Певні обмеження на зміст висловлювання накладають стиль та тип мовлення.
Для фази **реалізації** мовленнєвого акту важливим є вибір *виражальних засобів* мови (слів, граматичних форм, синтаксичних конструкцій), які мають відповідати предметові висловлювання (розкривати його тему та основну думку).
Фаза **контролю** полягає в тому, що мовець співставляє результат мовленнєвого акту із задумом, завданням спілкування. Якщо мети спілкування не досягнуто, це означає, що допущено помилку на якійсь із трьох попередніх фаз. Мовець має відшукати помилку і виправити її.

- Із яких фаз складається мовленнєвий акт? Які дії включає в себе кожна фаза?
- Назвіть відомі вам типи мовлення.
- Пригадайте, які ви знаєте стилі мовлення.
- Визначте тип і стиль мовлення тексту «Знахар».

2. Прочитайте спочатку звертання, які можуть бути використані в офіційній обстановці, потім ті, які можуть використовуватися в обстановці неофіційній. Поясніть, як ви розумієте визначення «офіційна обстановка». Яким чином на вибір звертання впливає стать і вік адресата мовлення?

Марино Василівно! Пані Марино! Мариночко! Тітонько Марино! Милий мій Маринчику! Громадянко Марино Івасюк! Вельмишановна добродійко Марино Івасюк! Вельмиповажна пані Марино!

3. І. Висловте вдячність, використовуючи відповідні до ситуації етикетні формули (слова ввічливості):

– бабусі за смачний пиріг;
– матері за вишиту сорочку;
– спонсорові за допомогу в оформленні шкільного музею;
– улюбленому поету (прозаїкові) за його творчість.

II. Попрощайтеся:

– з учителем після уроку;
– з дідусем і бабусею, в яких гостювали протягом канікул;
– з завучем школи наприкінці розмови в його кабінеті;
– з однокласниками після відвідування театру.

4. Визначте тему, основну думку та форму можливого висловлювання, уявивши, що ви прийшли:

а) до шкільної бібліотеки; *б)* на засідання шкільного мовного гуртка; *в)* до аптеки; *г)* до однокласника в день його народження.

5. ***Працюємо в групах!*** Складіть і «проговоріть» за особами діалог (полілог), який міг би відбутися між двома (п'ятьма) однокласниками, які вперше після літніх канікул зустрілися на шкільному подвір'ї. Попередньо визначте тему й основну думку висловлювань.

6. Складіть і запишіть діалог, в який ви можете вступити за окреслених нижче ситуацій. Попередньо зорієнтуйтесь у ситуації спілкування. Які слова ввічливості ви використаєте в діалозі?

1. Ви вперше прийшли відвідати хворого товариша в лікарні, не знаючи ні відділення, де його лікують, ні номера лікарняної палати.
2. В автобусі ви знайшли кимось загублену парасольку.
3. Ви хочете придбати в книгарні книжку, останній примірник якої виставлено на вітрині.

§ 3. Словосполучення і речення. Головні і другорядні члени речення. Звертання. Вставні слова

1. Прочитайте. Доведіть, що це текст. Доберіть до нього заголовок і перекажіть.

Древня легенда розповідає. На світанку нашої землі Бог оглядав творіння рук своїх. Натомившись, сказав зробити відпочинок. Разом з ангелами Він опустився на землю. Ця земля була багатою на сонце, на звіра та пташок. А найбільше сподобались Богові люди того краю. *Всюди зустрічали його хлібом і сіллю.* Богові сподобалась та місцина. Він став часто навідуватись сюди зі словами:

– Рушаймо у край!

Кажуть, з того і пішла назва нашої України.

(За М. Крищуком)

- Чи знаєте ви інші легенди про походження назви «Україна»? Розкажіть.
- Установіть зв'язок слів у виділених реченнях. Випишіть із них усі словосполучення. Доведіть, що слова в словосполученні пов'язані за змістом і граматично. За допомогою чого виражається граматичний зв'язок слів у словосполученнях? Позначте головне й залежне слово в кожному словосполученні. Визначте, якими частинами мови вони виражені.

- Які сполучення слів у цих реченнях не є словосполученнями?
- Виділені речення розберіть за їх членами.

2. Користуючись поданою схемою і самостійно дібраними прикладами, розкажіть про словосполучення.

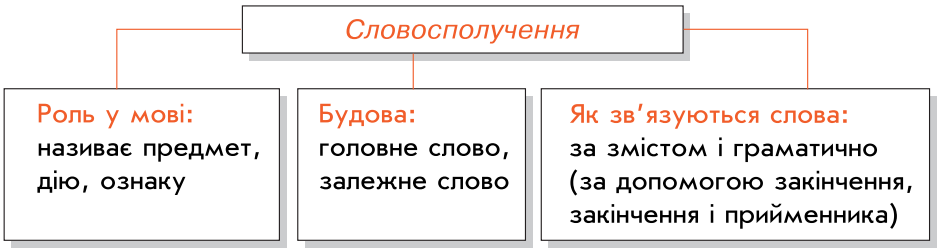

3. З поданих пар слів утворіть словосполучення і проаналізуйте їх за будовою і засобами зв'язку. Три з них уведіть у речення.

Рідна, край; квітучий, Молдова; Батьківщина, любити; вивчати, історія; вчитися, наполегливо; цікаво, знати; довідатися, традиція, про; збереглися, Україна, в.

- Пригадайте, що називається реченням. Якими бувають речення: а) за складом граматичної основи; б) за кількістю граматичних основ; в) за метою висловлювання; г) за емоційним забарвленням?
- Які члени речення становлять його граматичну основу? Які другорядні члени можуть поширювати граматичну основу речення?

4. Спишіть. У кожному реченні підкресліть граматичну основу. Поясніть вживання розділових знаків.

1. Київ... Русь... Україна... Ці слова з глибокою шанобою промовляє кожний свідомий українець, бо виражають вони духовну близькість до землі своїх батьків, родоводу українського, його славної і водночас трагічної історії. *(Р. Радишевський)* 2. Є в світі зваби немалі, цікава стежка кожна... Але до рідної землі збайдужитись не можна. *(В. Коломієць)* 3. Я – українець. Над Дніпром стоїть в саду вишневім хата, кущі калини під вікном, криниця, журавель з цебром і скибка місяця щербата... Я – українець. Краю мій, та як же можна не любити Дніпра в замрії голубій, донецький степ, морський прибій, спів вечорової трембіти? *(І. Нехода)*

- Зробіть синтаксичний розбір будь-яких двох речень (усно).

5. Пригадайте, які члени речення можуть бути однорідними. Розгляньте схеми вживання розділових знаків при однорідних членах речення.

1. ●, ●, ●.
2. ●, а(але) ●.
3. ● і ●.
4. ●, і ●, і ●.
5. ● і ●, ● і ●.
6. УС : ●, ●, ●.
7. ●, ●, ● – УС.

- За будь-якими трьома моделями складіть і запишіть речення.

6. Запишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

Ходить осінь по долині і снує свої сіті. Обснувала димами гори заповнила мрякою яри потяглася сірою курявою за течією рік і потоків посунула туманами по шляхах. Під її дотиком тихнуть голоси співи та викрики... *(В. Винниченко)* Усе в чеканні спілі краплі рос земля і місяць вишні і тополі. (*Б. Олійник*) Луки гори пишні сади все зелене і принишкле. *(О. Гончар)*

- Підкресліть однорідні члени речення.
- Зробіть синтаксичний розбір першого речення.

7. Прочитайте казку в особах.

Хворіла в мами дитинка. Ночами матуся співала їй колисанок.

Прийшов дідусь і каже: «Пусти, жіночко, переночувати!» Коли побачив дитя, похитав головою й говорить: «Лягай спочинь, а я догляну дитину». Впала жінка, заснула.

Уранці прокинулась, а діда з дитинкою слід простиг. Вибігла надвір і бачить чорну панну. Питає в неї: «Панночко, куди дід поніс моє дитя?»

А то була Ніч. Говорить вона жінці: «Скажу, люба, й дорогу покажу, але виспівай мені пісні, що співала дитині!»

Та виспівала. Ніч сказала: «Біжи тією стежкою, вона тебе приведе! То смерть твоє дитя забрала».

Привела стежка жінку до лісової хижки. Смерть дитину ще не принесла, бо мамине серце її випередило.

Тут дід на порозі: «Я тобі твої пісні поверну, тільки залиш мені дитину!» Не згодилася мати. Віддав їй дід дитя, а сам упав і на порох розсипався.

(За нар. казкою)

- Знайдіть речення із звертаннями. Чи виступають вони членами речення? Як виділяються звертання в усному і писемному мовленні?

8. Колись в Україні селяни, козаки зверталися до різних людей по-різному, залежно від їхнього соціального стану, мовленнєвої ситуації. Складіть 4-5 речень так, щоб подані слова виступали в ролі звертань. Якого відмінка вимагає звертання? Розіграйте діалог.

Козак, батько, отаман, друг, пан, побратим, добродій, чоловік добрий.

- Поясніть, до кого і в якій ситуації так зверталися і чому.

9. Складіть речення, щоб подані слова виступали в них підметом, додатком, обставиною, звертанням.

Молдова, Україна, місто, село.

10. Спишіть. Укажіть непоширені й поширені звертання. Поясніть уживання розділових знаків.

Слово наше! Яке ж ти гаряче, на ласку – щедре, на любов – привітне, на віру – щире, на дружбу – довговічне! *(Л. Голота) Україно моя*! Мені в світі нічого не треба, тільки голос твій чути і ніжність твою берегти! *(А. Малишко) Боже, великий, єдиний*, нам Україну храни! *(О. Конисський)* Здрастуй, сонце, і здрастуй, вітре! Здрастуй, свіжосте нив. Я воскрес, щоб із вами жити під шаленством весняних злив. *(В. Симоненко)* Скільки

є в нас, любі друзі, для звертання ніжних слів... *(Д. Білоус)* Україно! Київська державо! Хто були найперші украяни? *(І. Немченко)* Пиши ж мені, мамочко! Гляди себе, дорогая! *(З листів Лесі Українки)*

11. Прочитайте подані в двох колонках речення. Яким чином впливають на їх зміст виділені слова? Що вони означають? Чи є ці слова членами речення? Розкажіть про вживання розділових знаків при вставних словах.

Завтра буде злива.	*Можливо*, завтра буде злива. *Без сумніву*, завтра буде злива. *Як на мене*, завтра буде злива.

12. Прочитайте речення. Вкажіть вставні слова. Поясніть уживання розділових знаків.

Гарний хлопець з іншої планети, може, завтра в гості залетить. *(Л. Костенко)* Певне, дороги звитяг доля нікому не слала. *(М. Сингаївський)* На жаль, я не бував іще у Львові, палкої не складав йому любові. *(І. Шишов)* Бува, не ладжу я з собою, буває, сам собі не рад... *(В. Цілий)* Ну, словом, є чимало дивних див у цім саду. *(М. Рильський)*

- Складіть самостійно 3 речення з вставними словами.

13. Перепишіть, розставляючи розділові знаки.

І серпень мабуть помилково до мене розцвів фіалково. *(Г. Фалькович)* Ніщо не можна зберегти навіки. А отже не печалься не сумуй. *(Л. Закордонець)* Зійде було зіронька угорі, я скажу їй: «Срібная не гори!» *(Я. Щоголів)* Одним із символів України безсумнівно стала біла хата. Здавалось налетів дев'ятий вал і прокотився бурею по морі. *(Л. Костенко)* Бережись поете бо нівроку звуть Халтурою десяту з муз. *(М. Доленго)*

- Зробіть синтаксичний аналіз двох останніх речень.

§ 4. Просте і складне речення. Пряма мова і діалог

1. Прочитайте текст. Поставте до нього якомога більше питань. Доберіть заголовок.

Сьогодні в лісі справжній жовтневий листопад. Клени обсипаються від найменшого подиху вітерця. Гаснуть осінні вогневі барви. На восковому листі з'являються брудні плями, і вони здаються Улянці відбитком чиїхось гарних пальців. Деякі листки, засихаючи, скручуються в дудочку, і коли обережно розгорнути такий листок, всередині в ньому тремтить кришталева росинка.

Як же поріділи дерева! Наче довго хтось брів по коліна в опалому листі, в золотому шумі, прийшов і навстіж розчинив у лісі тисячу синіх віконець. У кожне з них, як у дзеркало, по черзі зазирає Улянка, і на тихих галявинах тільки шипшина сміється червоними губами та глід чваниться разками коралів.

(О. Донченко)

***Глід** – кущова колюча рослина з червоними ягодами, яку вирощують як декоративну або для живоплоту.*

- Визначте граматичні основи речень. Які з речень прості? Чому? Назвіть складні речення. Чим вони відрізняються від простих?
- Як можуть поєднуватися частини складного речення? Наведіть приклади.

2. З кожної пари простих речень утворіть речення складне. Запишіть складні речення, підкресліть граматичні основи. Поясніть уживання розділових знаків.

Рвучко налетів осінній вітер. Дерева затремтіли під його хижим подихом. Дрібно задрижали брязкальця осикового листячка. *Судомно* стрепенулося гілля беріз. Лише дуб *закляк* у непорушній гідності. Його листя міцно й незрушно тримається на міцних та чорних гілках.

***Судо́мно** – в корчах, поривчасто, напружено.*
***Закля́кнути** – стати малорухливим від холоду.*

3. Запишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки.

Журавлі лишають гнізда холодком дихнули хмари. *(Б. Олійник)* Що з того що осіннім чарам прийде кінець? Але в цю мить баштан жовтіє понад яром курінь безверхий ніби спить і гнеться дерево від плоду... *(М. Рильський)* Вгорі гуло й шуміло а внизу налягав сон аж очі злипались. Тільки в гущавині хтось рубав дубовий пеньок і він глухо дзвенів на осінньому вітрі, як казковий під землею дзвін. *(С. Васильченко)*

4. Прочитайте, правильно інтонуючи речення з прямою мовою. Вкажіть слова автора та чиюсь мову, передану дослівно. Поясніть вживання розділових знаків. Накресліть схеми речень з прямою мовою.

ЗЕМЛЯ

«Земля дає все і забирає все», – говорили стародавні орачі. «Земля – мати наша, всіх годує і пестить», – стверджували їхні нащадки. «Хто на землі сидить, той не впаде, – вчили селяни своїх дітей. – Не випускай землі з рук, тримайся міцно за неї – вона єдина вас не зрадить».

Глибоку повагу відчувала людина до землі-трудівниці, яка «парує та людям хліб готує». Впевнений у собі лицар-козак, цілуючи землю або навіть з'їдаючи її, вигукував: «Клянусь землею». Землею лікувалися, прикладаючи її до ран, як оберіг землю брали з собою в дорогу.

(За В. Супруненком)

- Як ставилися до землі наші предки? Чому?
- Як ставляться до землі наші сучасники?
- Складіть невеликий твір-роздум про землю.

5. Спишіть, розставляючи розділові знаки. Висловте своє ставлення до прочитаного.

Зроби хату з лободи а в чужую не веди вимагала молода дружина від чоловіка. Своя мазанка ліпша від чужої світлиці відмовляв дід онукам які запрошували жити до себе. І молода господиня і старий гречкосій

вважали по-справжньому рідним надійним і затишним житлом лише свою особисту оселю. Вони казали Чия хата того й правда.

(Нар. творч.)

6. Прочитайте, доберіть заголовок до тексту. Яку функцію виконує діалог? Поясніть розділові знаки при діалозі.

У народі кажуть, що Ружа колись була дуже красивою дівчиною. Вона, як її сестри – Мальва та *Півонія*, лікувала людей від сердечних хвороб. І прийшов якось до них лікуватися Зимовий Вітер. Постукав у двері та й питає, а чи тут дівчата-красуні живуть, що людей лікують, *здоров'я* дають.

– Тут, – відповіла Троянда.

– То впустіть до хати.

– А хто ти будеш?

– Той, хто гори верне, страху наганяє, людей від сонця оберігає.

– А чи не завдаси ти нам шкоди?

– Ні!

Відчинила Троянда двері і влетів у хату Вітер, вітрисько.

– На що скаржишся? – спитала Мальва.

– На безсилля з Морозом боротися.

– А чи добре ти щось вчинив людям?

– Ні!

– То за що ж тобі співчувати?

– За те, що я хворий.

– Але ми лиш добрим людям помагаємо, – відповіли дівчата.

Тоді дмухнув вітер на сестер і перетворив їх на квіти. А люди навесні висадили їх у квітник. Мальву коло вікна ближче, півонію – до води, ружу – до сонця. Так і ростуть сестри, своєю красою людей *милують*. У віночку ж це символ віри, надії, любові.

(З журналу)

- Інсценуйте легенду.
- Які ще легенди про рослини ви знаєте? Одну з них запишіть. Розмову між особами (чи персонажами) передайте через діалог.
- Зробіть фонетичний розбір виділених слів.

7. Спишіть, поставте потрібні розділові знаки. Про який звичай тут ідеться?

Добридень, здорові будьте з Купайлом.

Будьте й ви здорові.

А чи немає у вас сякого-такого, давно застарілого, геть спорошілого?

У душі не тримаю, а на подвір'ї, може, щось і завалялося.

Тоді вимітайте, щоб воно прахом пішло у вогні Купайла.

Хай усе погане й зле пропадає, а гарне й добре зостається й розростається.

(Ю. Климець)

- Коли відзначають свято Купайла? Які звичаї пов'язані з цим святом?
- Розберіть за будовою слова *застарілого* і *завалялося*.

§ 5. Текст. Види зв'язку речень у тексті. Складний план тексту

1. Прочитайте подані речення і запишіть їх у такій послідовності, щоб вони утворили текст. Доберіть до нього заголовок. Визначте його тему й основну думку.

Пішов хворий до мудрого Лиса. В ніс ударив йому такий милий запах, що голова відразу перестала боліти. Та де її ведмедеві взяти? З того часу, як заболить у ведмедя голова, він йде на пасіку. Той умів лікарювати. Ведмідь спитав: «Бджілочки! То в вас не материнка пахне?» Лис порадив недужому понюхати материнку. Ведмідь зразу ж всадив лапу до вулика. Раз у ведмедя страшенно розболілася голова. Якось зайшов ведмідь до бджіл на пасіку. «Материнка, материнка!» – загули бджоли хором.

- Пригадайте визначення тексту. Назвіть ознаки тексту.

2. Прочитайте текст, вкажіть в ньому зачин, основну частину та кінцівку. Визначте, яким видом зв'язку пов'язані між собою речення тексту.

Медоносна бджола належить до групи так званих гуртових комах, які живуть сім'ями. У бджолиній сім'ї кілька десятків тисяч робочих бджіл, одна матка і порівняно невелика кількість трутнів.

Будова внутрішніх органів бджоли складна. Серед них можна розрізнити органи травлення, органи кровообігу, дихання та виділення. До цього переліку слід додати воскові залози.

Бджолина отрута на різних людей і тварин діє по-різному. Найчутливішими до неї є коні. Іноді кінь гине від ужалень десятка бджіл. Для більшості людей отрута цих комах нешкідлива. Вона викликає лише біль та незначний опух, який швидко проходить.

Улітку в сильній бджолиній сім'ї близько 70 тисяч робочих бджіл. На зміну старим постійно виводяться з лялечок молоді, таким чином, бджолина сім'я постійно оновлюється.

(З дитячої енциклопедії)

Речення тексту можуть бути пов'язані *послідовним* (*ланцюговим*) або *паралельним* зв'язком.

При ланцюговому зв'язку кожне наступне речення за змістом залежить від попереднього. Думка, виражена в попередньому реченні, розвивається, конкретизується, розширюється в наступному. Ланцюговим зв'язком поєднані речення поданого в попередній вправі тексту.

При паралельному способі зв'язку кілька наступних речень за змістом залежать від одного речення.

Обидва способи зв'язку увиразнюють схеми:

Послідовний (ланцюговий) спосіб зв'язку

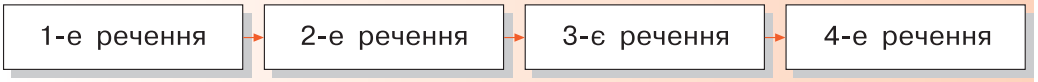

Наприклад: Орган захисту робочої бджоли – жало. Воно сховане під черевцем. Там же, унизу черевця, знаходяться отруйні залози. З них у заподіяну жалом ранку виливається отрута.

Паралельний спосіб зв'язку

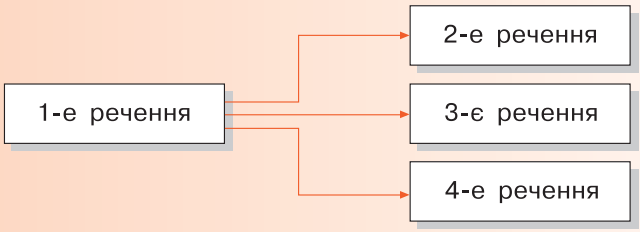

Наприклад: Бджола–справжня трудівниця. Вона збирає квітковий нектар. Вона опилює квіти. Бждола переробляє нектар на мед.

3. З'ясуйте тему та основну думку тексту із вправи № 2. Доберіть заголовок. Які мікротеми можна виділити в тексті? Як мікротеми співвідносяться з абзацами?

Для того щоб скласти план тексту, слід визначити його мікротеми. *Мікротеми* – це частини загальної теми тексту.
Мікротема розкривається в одному абзаці. Дати чіткі й стислі визначення мікротем тексту – значить скласти його план.

Міркуймо разом!

Визначимо мікротему кожного абзацу.	З'ясуємо конкретніше, про що йдеться в кожній мікротемі.
1. Склад бджолиної сім'ї:	а) робочі бджоли; б) матка; в) трутні.
2. Будова внутрішніх органів бджоли:	а) органи травлення; б) органи кровообігу; в) органи дихання; г) органи виділення; д) воскові залози.
3. Жало і отруйні залози:	а) розташування; б) функціонування.
4. Дія бджолиної отрути:	а) на тварин; б) на людину.
5. Оновлення бджолиної сім'ї:	а) скільки бджіл у бджолиній сім'ї ? б) у чому полягає процес оновлення?

Складний план тексту записується так:

1. Склад бджолиної сім'ї:
   а) робочі бджоли;
   б) матка;
   в) трутні.

- Відтворіть увесь складний план у своїх зошитах за поданим зразком.

4. Прочитайте текст. Визначте його тему, з'ясуйте мікротеми. Давши мікротемам назви, складіть план тексту (складний). Перекажіть текст за планом (усно).

Неможливо перерахувати всі трави й квіти, що чарівними килимами, скатертинами і ковдрами покривають степи, узлісся, схили гір. Та є серед цього розмаїття рослини, які серцю українця особливо дорогі.

Улюблена рослина українців – барвінок. Його листя залишається зеленим і морозної зимової, і спекотної літньої пори. Вважалося, що той, хто посадить барвінок у себе на подвір'ї, обов'язково дочекається щастя.

У далеку подорож українець завжди брав пучечок чебрецю. Його гострий аромат нагадував про тепло рідної домівки. У народі чебрець називають «богородицькою травою», «материдушкою». Чебрець широко застосовується в народній медицині для лікування простудних захворювань. Пасічники вважають чебрець одним з найкращих медоносів.

Давню славу має євшан-зілля. Хто мав при собі цю траву, ніколи не забував про рідну землю.

Рослинний світ України і Молдови надзвичайно багатий. Кожна травинка, стеблинка, листочок і квіточка є неповторними.

(З журналу)

§ 6. Лексикологія

1. Прочитайте казку.

Не за морями і не за горами, а у всім вам відомій Країні Знань жили собі не дід і баба, і не Курочка Ряба, а звичайні Літери. Жили вони дружно і злагоджено, бо кожна знала своє місце в Алфавіті. Але одного разу М'якому Знакові набридло бути останнім, і він утік з Азбуки. Звичайно, ніхто б і не помітив зникнення цієї найтихішої і найскромнішої Літери, якби перед нею не стояла пихата і зарозуміла Літера **Я**. «Ах, так, – скрикнула вона, – то й мене в Алфавіті ви більше не побачите». А за нею розбіглися й інші Літери.

Почалися у Країні Знань люті суперечки та чвари, і невідомо, чим би закінчилися вони, якби не схаменулися Літери **С**, **Л**, **В** і дві сестри **О** та не об'єдналися у спілку, яку назвали **СЛОВО**. Запанувало *Слово* над літерами, бо мало воно значення, а отже, силу. Та недовго так було. Бо стали й інші Літери об'єднуватись у різні слова. Багато з них мали у володінні одне і навіть кілька значень, були вони знатними і родовитими, тому назвали їх Повнозначними. А тим, що припізнились у Королівство Лексики, не дісталося Лексичного Значення, і змушені вони були йти на Граматичну Службу до Повнозначних Слів, тому й назвали їх Службовими.

- Які слова є повнозначними? Чому вони отримали таку назву?
- Назвіть службові слова. Чи мають вони лексичне значення?
- Що таке лексичне значення слова? Покажіть це на прикладах.
- Яке ще значення, крім лексичного, має слово?
- Яке значення слів називається прямим, яке – переносним? Наведіть приклади. Які слова однозначні, які – багатозначні?

2. Вкажіть, які слова мають тільки граматичне значення, а які – і граматичне, і лексичне. Чи лексичне значення всіх слів вам відоме? Де можна довідатися про значення незнайомих слів?

У мові є одиниця, без вивчення якої немислиме пізнання всього механізму мови. Ця одиниця – слово.

Усі *діяння* наші, думи і сподівання закріплюються у слові. Слово – наше найзіркіше око, наймогутніша сила. У слові постають перед нашим зором сторінки давньої історії і *здобутки* майбутнього. Промовляють до нас високі снігові вершини гір, водоспади Америки і Африки, льодові пустелі Арктики, глибінь космосу. Стають *зримими* найдрібніші частинки всесвіту.

За допомогою слова ми проникаємо у думи і почуття, які хвилювали людей за тисячоліття до нас. Слово – найвірніший посланець з минулого в сьогодення і з сьогодення у *прийдешнє*. Завдяки його могутності не *замулюється* досвід людський. Це схованка мудрості і невмирущості народу.

(За І. Вихованцем)

- Поясніть значення виділених слів.
- Висловте свої міркування щодо ролі *слова* в житті людини.

3. Прочитайте. Про які мовні явища говорить автор, але не називає їх?

ЗАЙМАЄТЬСЯ ЗОРЯ

Забарвлення неба змінює сонце. Це і зветься зірницею, світовою зорею, світанком. Ми говоримо: вечірня зоря згасає – і в нашій уяві постають цілі картини: безкраї поля, засіяні пшеницею, пахощі колосків, дзвінка пісня на полі, темна діброва...

Коли обрій починає світлішати, кажуть: займається зоря. А подивіться зараз на зірки: здається, ніби тоненькі промені, як золоті ниточки, висотуються на землю, іскряться. Це мерехтіння. Зорі мерехтять.

Як тонко підмітив народ красу природи, якими виразними, яскравими, соковитими, запашними словами назвав її явища! Скільки є слів, які означають лиш те, що відбувається з вогнем: горить, палає, блищить, жевріє, полум'яніє... І кожне слово має свій відтінок.

(За В. Сухомлинським)

- Чи є в тексті багатозначні слова? Чим вони відрізняються від омонімів? Обґрунтуйте свою відповідь.
- Які слова називаються синонімами? Яка їх роль у мовленні? Знайдіть синоніми в тексті.
- Уявіть захід сонця. Опишіть це явище. Вживайте синоніми, слова в переносному значенні, порівняння.
- Знайдіть слова з м'яким знаком. Поясніть їх написання. Пригадайте правила вживання м'якого знака.

4. На підставі поданого тексту підготуйте повідомлення на лінгвістичну тему за колективно складеним планом.

Антоніми – це слова з протилежним значенням. Проте не кожне слово може дібрати собі антонімічну пару. Обов'язковою умовою антонімічності є змістова співвідносність слів. Наприклад,

антоніми «білий» і «чорний» виражають протилежний зміст. Водночас вони об'єднуються значенням кольору як явища одного плану.

За допомогою протиставлення яскравіше змальовуємо ознаки предметів і явищ. Рух і спокій, початок і кінець, правда і кривда, любов і ненависть, добро і зло, радощі і сум, *працьовитість* і лінощі, минуле і сьогодення, сьогодення і прийдешнє. Такі контрасти можна *продовжувати* і продовжувати...

Скільки ж антонімів маємо в сучасній українській літературній мові? Трохи допоможуть нам відповісти на це питання сучасні словники. У них витлумачено понад 2 000 антонімічних пар. Їх, звичайно, в нашій мові набагато більше.

(За І. Вихованцем)

- Випишіть із тексту всі антонімічні пари.
- Пригадайте якомога більше прислів'їв і приказок, загадок, що містять антоніми.

5. Читаючи жартівливий віршик, Наталка і Тарас зустріли слова, які однаково звучать, і засперечалися. Наталя доводила, що ці слова – омоніми. Тарас стверджував, що це – багатозначні слова. Хто із них має рацію і чому?

Ну й морока з хитрим зайцем!
Знов проліз до клубу «зайцем».
Та на цей раз пильний цап
Хитруна за лапу – цап!

- Складіть речення з такими словами-омонімами: *ласка, такт, термін, тьма, лава*. При потребі звертайтеся до словника.
- У яких стилях вживаються омоніми? З якою метою використовуються?

6. Прочитайте. Знайдіть слова, вжиті в переносному значенні. Як ви їх визначили? Зверніть увагу на те, як вони прикрашають мову.

Осінь, увійшовши в свої права, повелась спочатку суворо, все чогось хмурилась, сльозилась, а потім пом'якшала. Очистилось небо від хмар, по густій блакиті вийшло гуляти золоте сонце. Воно не гріло по-літньому, але золотило дерева, вкриваючи кожен листочок такими витонченими мережками, що навряд чи й художник зміг би намалювати їх на папері.

Соколиний бір тепер золотився, багрянів, палав холодним полум'ям, і кожен ранок готував все нові і нові візерунки, додавав гарячих фарб.

(Ю. Збанацький)

- Доберіть синоніми до слів *палати, багряний*.
- До яких слів із тексту можна дібрати антоніми?
- Визначте, якими частинами мови є слова, вжиті в переносному значенні. З двома з них складіть речення.
- Поясніть вживання розділових знаків у останньому реченні.

7. Згрупуйте подані слова в синонімічні ряди.

Обрій, вершини, найчудовіший, небесно-голубе, летіти, крайнебо, найпрекрасніший, верхів'я, захоплювати, блакитне, охоплювати, гори-

зонт, найкращий, майнути, верхівки, обгортати, небозвід, линути, вражати, голубе, небосхил, оповивати, лазурове, дивувати, огортати.

- Слова яких частин мови становлять синонімічні ряди?
- Чи до кожного синонімічного ряду можна дібрати спільний антонім? Дібрані антоніми запишіть через риску.

8. Прочитайте сполучення слів. У якому значенні вони вжиті, якою темою об'єднані?

Сонечко усміхається; срібні хмаринки гаптують небо; вітерець то ледве дихає, то пустує, розчісує деревам віття; сумовито рипить дуб; замислився ясен; зітхає берізка; золотисті стрічки; щедра осінь; журавлі прощаються.

- Поясніть значення слова *гаптувати*.
- Розгляньте репродукції картин С.І.Васильківського і М.П.Петрика (на кольоровій вкладинці №1). Напишіть твір-мініатюру, доберіть заголовок. Підкресліть слова, вжиті в переносному значенні. Визначте синоніми та антоніми.

§ 7. Типи і стилі мовлення

1. Розгляньте таблицю. Пригадайте, якими бувають типи мовлення.

Назва типу мовлення	Розповідь	Опис	Роздум
На яке питання відповідає?	Що робить особа чи предмет?	Який? Яка? Яке? Які? (Людина, предмет, тварина).	Чому хтось так робить, чинить? Чому предмет чи особа такі?
Що означає?	Дію, подію, що розгортається в часі і просторі.	Ознаку, властивість; характеризує людину, предмет.	Причину та наслідки певної дії, події.
З чого складається?	Початок, хід, кульмінація, кінець.	Перелік ознак та загальне враження.	Теза, докази цієї тези, висновки.

- Який тип мовлення ви оберете, щоб утворити зв'язний текст за такими темами?

1. Які чудові дні в Молдові! 2. Коли починається справжня осінь у Молдові? 3. Чому осінні дні в Молдові такі не схожі один на одного?

2. Прочитайте текст. Який тип мовлення є у тексті основним, а який допоміжним? Поясніть, як ви це визначили.

У надрах хмари зарокотало, спершу неголосно й нестрашно, а далі голосніше й потужніше. Тоді ліс охнув від жаху – так по ньому вдарило згори.

Аж тоді прокинувся в своєму дуплі сич-громовик. Прокинувся, заворушив крильми, видряпався з дупла і пішов по гілці сухого береста

вгору та вгору, сонно поводячи сюди-туди головою. Дощ мив йому маленькі гострі вушка, спинку та крила і лоскотав клинчик хвоста. Краплі води котилися по кривому дзьобові і скапували вниз. Сич повів очима в один бік, у другий – ніде ані пташини, ані дрібної миші!

Блискавиці пролітали йому над самісінькою головою, громи котилися по його спині. Але тут визирнуло молоденьке сонечко. Сич, відчувши різь в очах, заплющився.

Він так і до дупла дійшов по гілці – заплющений. Перед дуплом сич струснув із себе краплі дощу і повільно, вайлувато побрався на постіль з пір'я та сухого листя.

(За Григором Тютюнником)

3. Прочитайте висловлювання. Хто може бути адресатом кожного з них? У якій ситуації кожне з них може бути використане? Яким чином ситуація та мета спілкування впливають на вибір стилю? Які стилі мовлення вам відомі? З'ясуйте стиль кожного з висловлювань.

Стаття 207. **Жорстоке поводження з тваринами**

Жорстоке поводження з тваринами, що призвело до загибелі або каліцтва, а також знущання над тваринами, здійснюване особою, до якої протягом року було застосовано адміністративне стягнення за такі самі дії, карається виправними роботами терміном до шести місяців або штрафом у розмірі до сорока офіційно встановлених мінімальних обсягів заробітної плати.

(З Кримінального кодексу)

Кут зору ока сови – 160 градусів. Голову птах може обертати на 270 градусів.

У нічній темряві сова бачить при освітленні 0,000002 люкса. Гострота зору інших птахів може *дорівнятися* до зору сови за умови наявності освітлення у 46 000 разів потужнішого. Для порівняння: літнього дня сонце освітлює землю з силою 100 000 люксів.

(З довідника)

Око! Кругле, вилупкувате, що дивиться некліпно, наче проникаючи в суть усього на світі, – які заповітні таємниці сховані у цій банькуватій совиній голові? Через оцю витрішкуватість, незворушність, філософський спокій, з яким сова озирає світ, й оголосили її стародавні греки символом мудрості й пізнання.

(З журналу)

Потýжний *– який має велику фізичну силу; дужий, міцний, могутній.*
Люкс *– практична одиниця освітленості.*
Стя́гнення *– покарання за невиконання чи порушення чого-небудь. Адміністративне стягнення.*

- Знайдіть у підручнику зоології текст про будь-якого птаха чи тварину. У якому стилі він написаний? Відповідь арґументуйте.
- Усно складіть текст-розповідь про птаха чи тварину, уявивши, що ви передаєте цю інформацію:
  а) меншій сестричці вдома;
  б) на засіданні шкільного гуртка зоології;
  в) у листі до найкращого друга.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ І ФРАЗЕОЛОГІЯ

Лексиколо́гія *– розділ мовознавчої науки, що вивчає лексичне значення і вживання слів.*
Фразеоло́гія *– розділ мовознавчої науки, що вивчає лексичне значення і вживання фразеологізмів – стійких сполучень слів.*

§ 8. Лексика української мови за її походженням

Лексичне багатство української мови створювалося протягом багатьох віків. Основа словникового складу української мови – слов'янська лексика, значна частина якої є спільною для інших слов'янських мов. Наприклад: *вода, сестра, давно, один, думати*.
Розвиваючись, українська мова збагачувалася не тільки словами власного творення, а й словами з інших мов – запозиченими, або іншомовними словами.
Таким чином, усі слова української мови за походженням діляться на дві групи:

1) **незапозичені**; 2) **іншомовні**.

Серед **незапозичених** є слова:
а) ***спільні*** для багатьох слов'янських мов: *земля, день, ніч, зима, небо, рука, брат, говорити, білий, чорний, два, далеко, близько*;
б) ***власне українські***, тобто властиві тільки українській мові: *бублик, лелека, мрія, глузд, гарний, стрункий, очолити, міркувати, зненацька*.
Іншомовними, або **запозиченими**, є слова, що ввійшли в українську мову з інших мов:

І. Слов'янських:
– старослов'янської: *храм, благословенний*;
– російської: *указ, самоцвіт, завод, чайник*;
– польської: *розмаїтий, коштувати, хлопець, червоний*.

ІІ. Неслов'янських:
– латинської: *клас, директор, університет, юрист*;
– давньогрецької: *математика, театр, техніка, політика*;
– французької: *алея, оранжерея, багаж, інженер*;
– німецької: *бутерброд, солдат, дах, фарба, верстат*;
– англійської: *футбол, бокс, спорт, джемпер*;
– тюркських мов: *казан, козак, гарбуз, байрак* та з інших мов.

Чи запозичене слово з іншої мови, чи воно є власне українським, можна дізнатися за «Етимологічним словником». Про походження та значення запозичених слів можна дізнатися в спеціальному «Словнику іншомовних слів», а також інколи в тлумачному словнику.

1. Прочитайте текст. Що нового ви з нього дізналися?

Зустрічаючи на газетних сторінках слова *ярина*, *яровий*, *яровизація*, ми вважаємо їх нашими сучасниками. А скільки цим словам років насправді? Точніше, скільки років кореню **яр**-? Виглядає цей корінь з глибини віків очима бога сонця у слов'ян дохристиянських часів – Ярила. Від його імені походить і прикметник **яр**- «гарячий», «палкий», «ясний», «блискучий». Весна в ті часи теж звалася яра. Відомі в історії чоловічі імена Ярополк, Яромир, сучасні Ярослав, Ярослава теж у своєму складі мають той самий корінь **яр**. Частина слів з цим коренем загубилася у віках: зерно колись звали яриця (тепер так звуть яру пшеницю), яровий хліб – ярь, «світлий» – було яркий (збереглося в російській мові). У сучасній мові слово *ярий* зберегло три значення: 1) той, що дає врожай у рік посіву; однорічний; 2) те саме, що яскравий; 3) той, що виражає сильний гнів; лютий.

(А. Коваль)

- Випишіть із тексту всі слова з коренем *-яр-*. Поясніть, як вони утворені. Два з них розберіть за будовою.

2. Прочитайте текст. Перекажіть його. Випишіть усі запозичені слова.

Слово *школа* є у всіх слов'янських мовах: було воно ще в староруській мові (перший запис датується 1388 р.). У давньогрецькій мові було слово *схоле*, від якого походить і наше *школа*, от тільки буквальне значення його у греків було іншим: спочатку «затримка», потім «заняття у вільний час», далі «читання», а вже пізніше – «лекція», сучасне – «школа». З'явилися там школи десь у VI ст. до н.е., вчилися в них хлопчики з вільних родин. Спочатку вони відвідували школу, де навчали читати, писати й рахувати, потім школу, де їх навчали співів, музики, поезії, ще пізніше в інших школах здійснювалося фізичне виховання й загартування: тут готували майбутніх воїнів. Усі ці школи були приватними.

Наша середньовічна школа теж була багатоступенева: спочатку елементарна школа, потім граматична, далі школа риторів. Училися тут також лише діти привілейованих верств. У Київській Русі перші школи з'явилися в кінці X століття.

Верства́ *– тут: прошарок населення, соціальна група.*

(А. Коваль)

- Коли з'явилися перші школи в Молдові? Що ви можете про них розповісти?

3. Прочитайте текст. Знайдіть слова іншомовного походження. Поясніть їхнє значення.

Канікули люблять усі. *Ця любов – унікальний випадок одностайності студентів і викладачів.*

Саме слово походить від латинського, що, як не дивно, значить... песик.

Насправді латинське слово треба шукати не на землі, а на ... небі. Бо саме так зветься латиною Сіріус – найяскравіша зірка у сузір'ї Великого Пса, або Оріона. Коли Канікула сходила на небосхилі, наставала

найпекучіша пора року, і давньоруським школярам дозволялося, нарешті, відпочити. *Зрозуміло, ще з весни учні починали нетерпляче виглядати свою заповітну зірку*. На її честь весь відпускний період називали канікулярним.

(За А. Коваль)

- Поясніть вживання великої літери.
- Зробіть синтаксичний розбір виділеного речення.

4. Поясніть значення поданих слів, запозичених з тюркських мов. Уведіть їх у словосполучення.

Буланий, отара, судак, бугай, барабан, карий, табун, казан, кабак.

5. Установіть, до якої групи за походженням (спільнослов'янські, власне українські чи запозичені) належать наведені слова. Випишіть їх відповідно у три колонки.

Бізнес, атом, вареник, дощ, один, жайворонок, бринза, історія, смородина, дев'яносто, мрія, тісто, декада, сонце, мамалиґа, дует, небо.

- Знайдіть серед наведених слів ті, що запозичені з румунської мови. Які ще румунські запозичення ви знаєте?

6. За поданим текстом складіть власну розповідь про походження слова «кукурудза».

В Америці кукурудзу називають маїс. У нас, а також у болгар, сербів, хорватів, словенців, поляків вона зветься майже однаково, але чому її саме так називають, до кінця не з'ясовано. Існує кілька тлумачень походження слова *кукурудза*, бо є в різних мовах кілька схожих на неї слів. Так, у болгар є слово *кукуряк* (чемериця), у словенців – *кукуряв* (кучерявий), у румунів – *кукуруц* (ялинова шишка). Перше пояснення: рослину назвали так тому, що так кличуть свійську птицю, коли годують зернами кукурудзи. Друге пояснення: назва рослини походить від *кукуряв* – «кучерявий». Третє пояснення: слово *кукурудза* найближче за звучанням до румунського *кукуруц*. У румунів це слово, мабуть, спочатку позначало лише «ялинова шишка», але потім було перенесене на нововведений хлібний злак зі схожими на шишки качанами.

(А. Коваль)

7. Доберіть до поданих іншомовних слів українські відповідники.

Мемуари	Огляд
дефект	винятковий
контракт	угода
рейтинг	популярність
ексклюзивний	спогади
апатія	недолік
дайджест	байдужість

- Випишіть із словника іншомовних слів 3-4 запозичених слова і введіть їх у речення.

8. Прочитайте коротенькі нариси про запозичені слова з книги А.Коваль «Життя і пригоди знайомих незнайомців».

І. На столі у вчителя журнал. Не шукайте родичів цього слова серед наших слів, бо воно запозичене. Утворене воно від французького слова *жур* – «день». Виходить, що журнал – це щоденник, в якому щодня записують ваші добрі й не дуже добрі діла. За хорошу оцінку дома похвалять, за погану – перепаде «на горіхи», та все ж не так, як в Голландії. Там нещодавно ввели спеціальний податок, який мусять сплачувати батьки, якщо учень погано вчиться.

ІІ. А що там блищить на парті? Ага, циркуль. А він чий родич і скільки йому років? Старенький він, наш циркуль, хоч на вигляд новенький, недавно куплений. Йому дві тисячі років. А родич у нього – ви б таке подумали? – цирк. Латинське слово *ціркус* – «коло» має правнука *цирк* (адже циркова арена кругла), а *ціркулюс* – «кільце» має правнука циркуль, яким можна накреслити і коло, і кільце.

- Як ви розумієте значення вислову *перепаде на горіхи*?
- Складіть і запишіть розповідь про походження будь-якого слова (4-6 речень).

§ 9. Вживання та правопис слів іншомовного походження

1. Доберіть синоніми до слів іншомовного походження. Запишіть їх парами. Зверніть увагу на правопис запозичених слів. Підкресліть букви, написання яких викликає труднощі.

Дискусійний, консолідація, компроміс, пасивний, консенсус, координація, плеоназм, полеміка, категоричний, інертний, гарантія.

- Для якого стилю мовлення характерне вживання поданих іншомовних слів? Складіть і запишіть три речення з цими словами.

2. Прочитайте.

– А що таке *кур'єр*, хлопче? – учитель питає.
– Той, що курями торгує! – учень одмовляє.
(Нар. творч.)

- Визначте за словником значення слова *кур'єр*. Уведіть його в речення.

Пам'ятайте, що надмірне або недоречне вживання іншомовних слів часто робить нашу мову малозрозумілою і неточною. У тих випадках, коли в мові є українське і запозичене слово-синонім, здебільшого краще користуватися українським словом.

3. Прочитайте подані парами іншомовні слова. Поясніть значення кожного з них. До якого словника слід звернутися в разі потреби?

Адресант – адресат. Абонемент – абонент. Дипломат – димломант. Диктант – диктат. Квадрат – квадрант. Пансіонер – пенсіонер. Ефективний – ефектний. Естакада – естокада.

- З 2-3 словами складіть і запишіть речення.

4. Продовжіть ряди слів, які б починалися названими грецькими і латинськими елементами. Зробіть висновок щодо їхнього написання.

Аеро… (грецьке *повітря*) – аеробус, аеровокзал, аеродинаміка, …
Біо… (грецьке *життя*) – біогеохімія, біологія, біомеханіка, …
Зоо… (грецьке *тварина*) – зоогеографія, зоологія, зоопланктон, …
Теле… (грецьке *далеко*) – телеавтоматика, телеантена, телеграф, …
Фон… (грецьке *звук, голос*) – фонетика, фонограф, диктофон, …
Авто… (грецьке *сам*) – автограф, автобіографія, автопортрет, …

- Корінь **-граф-** теж грецького походження, означає *написання, начерк.* Підкресліть усі слова з цим коренем і витлумачте їхнє значення. З 2-3 з них (за бажанням) складіть речення.

5. Поясніть правопис слів іншомовного походження.

Диспут, діаметр, Євангеліє, нюанс, інтерв'ю, кювет, портьєра, браконьєр, барельєф, батальйон, Мольєр, Нью-Йорк, Гюго, Будда, дизель (мотор), Дізель (прізвище), велосипед, корифей.

6. Запишіть іншомовні слова в дві колонки: 1) зі вставленою буквою **и**; 2) зі вставленою буквою **і**.

М…тинг, кред…т, ц…трус, рад…ус, тен…с, реж…м, орб…та, сп…раль, оф…цер, Мадр…д, апельс…н, жур…, інст…тут, кор…дор, лекц…я, мед…камент, кал…граф…я, д…кція, приватизац…я.

7. ***Взаємоперевірний диктант.***
Перепишіть слова, на місці крапок вставляючи, де потрібно, апостроф.

Б…юро, прем…єр, інтерв…ю, бар…єр, п…єдестал, б…юджет, кар…єра, ф…юзеляж, п…єса, комп…ютер, ін…єкція, ад…ютант.

8. Запам'ятайте стійкі звороти іншомовного походження. Чи знаєте ви щось про їх походження? Що саме? З двома з них складіть речення.

Авгієві стайні (щось занедбане); ахіллесова п'ята (вразливе місце); дамоклів меч (постійна небезпека); езопівська мова (мова натяками); мідасові вуха (те, чого не можна приховати); перейти Рубікон (відважитися на рішучий вчинок).

9. Відповідно до поданих тлумачень запишіть слова іншомовного походження. У 2-3-х реченнях розгорніть пояснення одного зі слів-понять.

1.Ритмічна гімнастика, комплекс фізичних вправ (ходьба, біг, стрибки тощо), що виконуються під музику. 2. Склад розуму, спосіб мислення особистості чи етносу, а також притаманна їм духовність, самооцінка, світосприймання. 3. Дві або більше скибки хліба, між якими кладуть м'ясо, сир, рибу тощо. 4. Наука, яка вивчає культуру і побут народів світу. 5. Процес передавання від покоління до покоління усталених культурно-побутових особливостей.

§ 10. Лексика за її вживанням

1. Прочитайте текст. Чи всі слова вам зрозумілі?

ЩО НАЙКРАЩЕ РОДИТЬ?

Це було на Верховині.

Приїхав до нас молодий агроном з Харкова. Хотів із старими людьми порадитися, як краще картоплю вирощувати. Зустрічає у Соймах старого діда:

– Що у вас найкраще родить?

– Мандибурка.

– А картопля? – звідує агроном.

– У нас не росте така.

– А треба, щоб і у вас було, як усюди!

Але і в Репинному почув, що там теж «Картопля не росте». Агроному пояснили, що в них найліпше родять крумплі.

У Келечині агроном почув:

– У нас найліпше родять булі.

Почав він агітувати келечинців за картоплю.

– Е, ні! – кажуть старі. «Якась там картопля... Що воно таке?»

Отут агроном і дізнався, що і «мандибурка», і «крумплі», і «булі» це та сама картопля. А ще її називають «ріпою», «бандурками», «компітерами».

- Випишіть назви картоплі. Зробіть висновок. Яка з назв зрозуміла усім українцям, а які назви – лише мешканцям певного регіону?

За вживанням усі слова поділяються на **загальновживані** і **вузьковживані**. Слова, які вживаються в усіх різновидах української літературної мови, становлять **загальновживану лексику**.

Загальновживані слова використовують усі, хто володіє українською мовою. Наприклад: *мати, батько, мова, вода, борщ, книга, ходити, думати, тут, там* та ін. Ці слова складають основу лексики української мови.

Вузьковживані слова – це:

а) ***діалектизми*** або ***діалектні слова*** – група слів, уживання яких обмежене певною місцевістю. Наприклад: *ґазда – хазяїн, пацьорки – намисто, файний – гарний, казан – відро* – у мові людей із південно-західних областей України і півночі Молдови;

б) ***професіоналізми,*** або ***професійні слова*** – слова, які вживаються людьми тієї чи іншої професії. Наприклад, у словнику будівельників: *кельма, скребла, алебастер*;

в) ***терміни*** – слова або словосполучення, які називають спеціальні поняття науки, мистецтва, виробництва.

Діалектні слова в тлумачних словниках позначаються поміткою *діал.* (*діалектне*). Існують також діалектні словники, наприклад: «Словник буковинських говірок». Професійні слова і терміни в тлумачному словнику даються з позначками *спец.* (*спеціальне*), *юр.* (*юридичне*), *техн.* (*технічне*), *мед.* (*медичне*) та ін. Слова-терміни пояснюються і в спеціальних словниках: «Філософський словник», «Словник математичних термінів» та ін.

2. Прочитайте вірш. Визначте його тему.

ЧУДЕСНІ БАРВИ

Які чудесні барви у нашій рідній мові,
Які відтінки різні від Сейму аж по Сян!
У Києві говорять інакше, ніж у Львові, –
І чорногуз, і бусол, лелека і боцян...

Так наче називаєш різновиди лелек ти,
А це лиш різні назви, синонімічний ряд.
А є ще риси мови, що звуться діалекти:
Це говори місцеві на дещо інший лад.

На Київщині (в Літках) взуття зовуть обувка,
А огірок звичайний в Чернігові – гурок,
А кошик на Поліссі (в Іванкові) – кошувка,
І назви, і вимова різняться що не крок.

(Д. Білоус)

- Назвіть загальновживані слова та діалектизми. Як іще називають діалекти?
- Випишіть усі назви лелеки. Як називаються такі слова? Поміркуйте, які з назв птаха є загальновживаними, а які діалектними. При потребі звертайтеся до словника. А як у вас називають лелеку? Доповніть синонімічний ряд.

- Які вірші, загадки, легенди ви знаєте про лелеку? Подумайте, чому лелек стає все менше й менше. Чи треба оберігати цих птахів? Чому?

3. Прочитайте текст. Про який регіон України тут ідеться? Назвіть діалектні слова. Які з них вам знайомі? Які назви мають ці поняття у вашій місцевості?

Є серед безмежних просторів край, де мріють у синій далині гори, буйні праліси. Там чути могутній шум гірського потоку.

Інший край, інші звичаї... А оскільки особливості життя людей, їхня культура **віддзеркалюються** в мові, то цілком природно чекати там і слів не таких, як скрізь. Їх важко зрозуміти полтавцю, киянину. Щоправда, деякі з цих **місцевих** слів стали загальновідомими. Адже всі знають, що таке трембіта, полонина, верховина, коломийка.Та, мабуть, тільки **жителі** Верховини користуються словами *плай* (гірська стежка), *вагаш* (дорога, що нею ходять овечі отари), *бовчар* (пастух), *флояра* (сопілка, якою пастух скликає стадо), *веснування* (весняний випас худоби). **Тільки** там одягають *кептар* (короткий вишитий кожушок), *крисаню* (бриль), *катрінку* (жіночий одяг на зразок плахти), *гачі* (білі штани).

(За А. Матвієнко)

- Як ви вважаєте, чому існують діалекти? Випишіть із тексту речення, яке містить відповідь на поставлене питання.
- Чи можна зробити висновок, що українська мова «живиться» діалектними словами? Доведіть свою думку.
- До виділених слів доберіть синоніми, уведіть їх у словосполучення.
- Зробіть фонетичний розбір слова *віддзеркалюються*.

4. Прочитайте уривок з української народної казки «Чарівна косиця». Знайдіть діалектні слова, з'ясуйте їхнє значення.

В одній родині було троє дівчат. Няньо збирався до міста й питає, що їм купити.

– Мені біле шовкове плаття, – просить старша.

– А мені топанки, – просить середуща.

– А мені, няньку, найфайнішу косицю, – сказала молодша.

Старшій та середущій швидко знайшов подарунки, а молодшій ніяк не може знайти. Блудить по місту і нарешті натрапив на великий сад. Зайшов туди, а там всякі косиці, а єдина над усіма найфайніша.

При саді була хижа. Зайшов до хижі – й видить: кочерга сама пригрібає грань...

- Перекажіть уривок із казки, замінюючи діалектизми загальновживаними словами.
- Доберіть до поданих діалектних слів літературні відповідники.

Банувати, уздріти, дзейстри, рокія, видіти, когут, барабулі.

- Складіть словничок діалектних слів, що вживаються у вашій місцевості.

5. Прочитайте текст. Виділіть професіоналізми. Люди яких професій їх найчастіше вживають?

Трюм ракетосховища залитий м'яким світлом люмінісцентних ламп. Всередині, на невеликому підвищенні, лежить ракета. З неї знято оболонку, її «нутрощі» як на долоні. Ось серце – двигун, від нього артеріями розповзаються всілякі проводи і трубки. Сотні відгалужень тягнуться до шпиля – сріблястої голівки, мозку ракети, де розміщені всі метеодатчики, термометри, вакуумметри, передавач, радіовідповідач.

(За К. Нікітенком)

- Придумайте фантастичне оповідання за однією з поданих тем: «Серед зірок», «Горді, мужні й самотні», «Міжпланетні рейди».

6. Прочитайте виразно вірш. Назвіть терміни – точні назви певних понять. Дайте їм визначення. Чи можна їх віднести до професіоналізмів? Як такі слова позначаються в словнику?

Він до класу зайшов неквапливо,
Крейду взяв і, немов чарівник,
вивів числа на дошці красиво:
– Ось вам ділене, частка, дільник.
Заспівало нам слово доданок,
мов дударик заграв на дуду:
а дільник – як щільник із дуплянок,
що дідусь нам зібрав у саду.
Частка, множник, добуток, остача –
квітів жмутик, і бджілка гуде;
оживають слова – і задача
веселіше до розв'язку йде...

(Д. Білоус)

- Пригадайте або випишіть із тлумачного словника по три терміни, що стосуються: а) мовознавства; б) літературознавства; в) медицини; г) музики. Два з них уведіть у речення.

7. Визначте за словником значення поданих слів. Людьми якої професії вони найчастіше використовуються?

I. Мольберт, ґрунт, картини, етюди, портрети, фарба.
II. Комбайн, бункер, мотор, двигун, хедер, молотарка.
III. Корма, рубка, каюта, шхуна, бот, швартові.

- Які професійні слова вживають: а) будівельники, б) виноградарі, в) спортсмени?
- Складіть невеличку розповідь про професію, яка вас найбільше приваблює. Запишіть. Професійні слова і терміни підкресліть.

§ 11. Розвиток словникового запасу: застарілі слова (архаїзми) і нові слова (неологізми)

1. Прочитайте текст. Чи все ви зрозуміли? Чому?

Тоді княжий терем ожив, на сходах і в палатах з'явились тіуни, ябетники, ґридні, дворяни; вони тягли міхи, клумаки, корчаги, котили барила. Шум і крики виривалися з терема, де біля ґанку напоготові вже стояли вози, іржали засідлані коні. Десь у темряві біля Подольської вежі вже рипіли жеравці на мосту, гукали сторожі. У промінні смолоскипів вози рушили з місця, захрипіли коні під князями й воєводами. Похід, як велетенський полоз, вповз у ворота, витягнувся мостом і зник у темряві ночі.

(С. Скляренко)

- З'ясуйте за поданим словничком значення окремих слів. Зверніть увагу на позначки.

Тіу́н *(іст.) – у Київській Русі, в українських землях періоду феодальної роздробленості (до XVI ст.) – господарський управитель князя, боярина або іншого феодала, суддя нижчої категорії.*
Я́бетник *(іст.) – службова (урядова) особа, службовець, суддя.*
Гри́дні *(іст.) – у Київській Русі – нижча верства княжої дружини.*
Жера́вці *(заст.) – тут товсті жердини.*

- Випишіть усі застарілі слова. Поясніть їх роль у тексті. Як ви гадаєте, чому ці слова вийшли з активного вжитку?

Словниковий склад української мови постійно змінюється. Одні слова поступово виходять з ужитку, виникають нові.
Слова, які вийшли з активного мовного вжитку, називаються **застарілими**, або **архаїзмами**. Ці слова найчастіше називають історичні явища або речі, яких уже нема. Це так звані історизми: *гетьман, осавула, рало, панщина, очкур, плахта*. Деякі застарілі слова замінюються іншими: *каламар — чорнильниця, зшиток — зошит, зигзиця — зозуля.*
У тлумачних словниках такі слова подаються з позначками *заст.* (застаріле), *іст.* (історизм).
Нові слова, що виникають у мові для позначення нового предмета чи вираження нового поняття, називаються **неологізмами**: *місяцехід, кібернетика, приватизація, дискотека*. Якщо слово стає загальновживаним, воно перестає бути неологізмом: *тракторист, космонавт, радіо, телевізор.*

2. Розгляньте зображені на малюнку предмети. Як вони називаються? Що ви про них знаєте?

- Поміркуйте, до якої лексики – застарілої чи нової – відносяться слова-назви зображених предметів. Чому?
- Із поданого нижче тексту випишіть тлумачення слів **клейнод, булава, коругва, бунчук.**

Німецьким словом *клейно́д* називають дорогоцінну річ чи коштовність. У запорізьких козаків так називалися військові знаки, регалії чи атрибути влади, при котрих у них відбувалися великі чи малі ради і які вживалися старшинами відповідно до посади кожного з них.

Булаво́ю називалася срібна позолочена, часом прикрашена коштовними каменями куля, насаджена на металеву чи дерев'яну палицю. Булаву давали кошовому, він тримав її у правій руці під час рад.

Прапором, *коруґвою* чи *коро́гвою* називалася шовкова яскраво-червона хустка із зображенням посередині. Прапор дарувався всьому війську, але носив його хорунжий.

Бунчуком називали просту помальовану начорно палицю, на верхній кінець якої насаджували мідну кулю, а під кулю вставляли волосся з кінського хвоста з чотирма чи шістьма косами поверх волосся. Бунчук давався кошовому, але носив його бунчужний, який тримав його під час походу над головою отамана, щоб подавати знак козакам у бою, куди веде їхній ватажок.

(За Д. Яворницьким)

- Які ще застарілі слова є в тексті? З'ясуйте їх значення за словником.

3. Прочитайте і обговоріть текст.

Очі́пки – давній головний убір заміжньої жінки. На Поділлі вони були невисокі й м'які з круглим дном. Їх плели вручну з лляних ниток, а згодом шили у формі шапочки з бавовняної, вовняної або шовкової тканини. Подолянки любили носити квітчасті очіпки з кольорової тканини або зашиті квітами. Такі вироби називали «каптурами».

(З журналу)

- Чи бачили ви коли-небудь очіпок? Які ще види давнього одягу ви знаєте?
- Визначте стиль тексту. Назвіть ознаки цього стилю.
- На основі вправ 1, 2, 3 зробіть висновок, в яких стилях і з якою метою використовується архаїчна лексика.

Застарілі слова вживаються в художній літературі та історичних працях для того, щоб якомога точніше розповісти про життя людей в певну історичну епоху.

4. Прочитайте. Визначте тип тексту.

У мові постійно утворюється не менше слів, ніж відмирає. Нові винаходи й відкриття, нові машини, конструкції, деталі, препарати, нові філософські і політичні поняття, нові форми життя – все це породжує і нові слова.

- Зробіть висновок, чому з'являються у мові нові слова.

5. Прочитайте. Які з поданих слів відносно недавно були неологізмами, сьогодні ж належать до загальновживаної лексики? Які слова є неологізмами дотепер?

Метро, таксобус, дискотека, кіборг, СНІД, дискета, принтер, відеомагнітофон, плеєр, ксерокс, компакт-диск, місяцехід, космодром.

- Складіть зв'язну розповідь «У кабінеті інформатики».

6. Запишіть слова, що відповідають поданим значенням. Які з них можна вважати неологізмами? На якій підставі? Що можна сказати про походження цих слів?

1. Клейка стрічка для пакування та інших цілей. 2. Кисломолочний продукт із фруктовими добавками. 3. Дизайнер або художник із макіяжу, майстер косметичного і живописного прикрашання обличчя. 4. Єдиний, винятковий, призначений лише для цього випадку, притаманний тільки комусь. 5. Людина, яка втратила історичну пам'ять, моральні, духовні цінності, зв'язок із своїм народом.

- З 2-3 словами складіть речення.

7. На підставі нижче поданих текстів підготуйте невеличке повідомлення про авторські неологізми. Висловлені думки проілюструйте прикладами.

I. Причини виникнення неологізмів загалом відомі: це пошуки авторами найдосконалішої форми для вираження своїх думок, настроїв, почуттів, це потреба у більш виразних словах порівняно з усталеною лексикою, це прагнення до оновлення і поетизації мови.

(Із збірника «Культура слова»)

II. Сміється сміх. Горить на рукаві.
Сміється так дитинно, стопричинно.
Сміється українно – ми живі,
І карим сміхом двері в світ розчинено.
Сміється розум. Аж пашить крилом,
Сміється дотеп, смутком перешитий,
Добро сміється над горбатим злом,
А доки ми сміємось – будем жити.

(І. Драч)

- Визначте у вірші художні засоби. Поясніть, коли слово *сміється* вжито в прямому, а коли в переносному значенні.
- Розберіть за будовою слово *перешитий,* доберіть до нього спорідnені.

8. Прочитайте виразно вірш. Знайдіть авторські неологізми. Що вони означають? Яку роль виконують у поетичній мові?

БІЛИЙ ХЛІБ

На столі,
на білій скатерці – хлібина.
Сонцелика,
Земледарна,
Неодмінна...

На столі,
на білій скатерці – хлібина.
І солона,
І медова,
І полинна.

На столі,
на білій скатерці – хлібина...
Не забудьмо,
Що й скрутна
Була година.

На столі,
як сонце яснеє – хлібина...
Хлібосонце
Дивостворює
Людина.

(С. Келар)

- Зверніться до розділу «Усна народна творчість». Доберіть 2-3 приклади архаїзмів із фольклорних творів.

§ 12. Стійкі сполучення. Фразеологізми

1. Прочитайте текст, обговоріть його зміст.

Коли не розлучаються двоє

Слова живуть своїм життям. Навіть приятелюють, а іноді й розлучаються. Буває, слова настільки приязно ставляться одне до одного, що про них кажуть: нерозлучні друзі!.. І ні бурі, ні дощ, ні сонцебризність весен, ні гаряче дихання літа, ні чари місячної ночі, ні снігові завії, ні дошкульні морози – ніщо не спроможне роз'єднати їх...

Два нерозлучні повнозначні слова творять розмаїття фразеологічних одиниць: *вуха повісити, голову сушити, горобців лічити, давати драла, дати відкоша, дати тягу...*

Окремі слова зовсім відвикли бути на самоті і вживаються тільки у фразеологізмах. Ніде без супроводу ви не побачите слів *байдики, безвік, безрік, буковенька...*

Безмір життя залишив глибокі сліди у фразеологічних зворотах.

(За І. Вихованцем)

- Порівняйте сполучення слів:
  повісити вуха – повісити пальто
  давати драла – давати книгу.
- У яких із них кожне слово має своє лексичне значення, а у яких лексичне значення має тільки ціле словосполучення?
- Поясніть значення наведених у тексті фразеологізмів. Чи можна їх замінити одним словом-синонімом?

У мові певне значення може виражатися не лише окремим словом, а й стійким сполученням двох або більше слів.

Стійкі сполучення бувають **фразеологічні, офіційно-ділові** й **термінологічні**.

1. **Фразеологічні стійкі сполучення**, або **фразеологізми**, є загальновживаними. Їх значення не випливає із значення окремих слів: ***ні в зуб*** – *не тямити*; ***бити байдики*** – *ледарювати*; ***ганятися за двома зайцями*** – *прагнути одночасно досягти успіху в різних справах*. Багато з таких зворотів рівні за значенням одному слову: ***хоч греблю гати*** – *багато*; ***ні живий ні мертвий*** – *переляканий*.

Близькі до фразеологізмів прислів'я, приказки та крилаті вислови.

Прислів'я й приказки втілюють у собі досвід усього народу: *Хто не робить, той не їсть. Світ не без добрих людей.*

Крилаті вислови – це широко вживані влучні вислови видатних людей: *У всякого своя доля і свій шлях широкий. (Т. Шевченко)*
Багато крилатих висловів походить з Біблії та Євангелія: *випити гірку чашу, нести хрест, наріжний камінь*.

2. **Офіційно-ділові стійкі словосполучення** використовуються в діловій лексиці: *внести пропозицію, відповідно до наказу (згідно з наказом).*

3. **Термінологічні стійкі сполучення** – це назви певних наукових понять, наприклад, у мовознавстві – *член речення, твірна основа*; у фізиці – *броунівський рух, сила тяжіння*.

2. Порівняйте дві групи сполучень слів. Покажіть, що одні з них можна безкінечно поширювати, а другі – ні. Зробіть висновок, сполучення слів якої колонки є вільними, а якої – стійкими неподільними зворотами.

Піймати пташку, радіохвилю
Мити вуха
бити м'яч
пекти картоплю
повернути борг
порізаний палець
смачний горіх

піймати облизня (зазнати невдачі)
насторожувати вуха
бити байдики
пекти раків
повернути голоблі
один як палець
твердий горіх

- Визначте, до якої групи належать подані стійкі сполучення: термінологічні, офіційно-ділові чи фразеологічні. Поясніть їх значення.
- Складіть і запишіть речення з виділеними сполученнями слів. Визначте їх синтаксичну роль.

У реченні фразеологічні звороти завжди виступають одним членом речення. Значення і походження фразеологізмів пояснюється у фразеологічних словниках. Найбільш уживані фразеологізми пояснюються у тлумачних словниках, біля них стоїть значок ◇.
Фразеологізми надають мові влучності, виразності, емоційності, дотепності. Порівняйте: **зарубати на носі** – ***добре запам'ятати***; **десятою вулицею обходити** – ***уникати зустрічі***.
Фразеологічні звороти найчастіше використовуються у розмовному та художньому стилях мовлення.

3. Випишіть із поданого тексту астрономічні стійкі звороти, з'ясуйте їх синтаксичну роль. Поясніть правопис.

Зоряне небо чарувало наших предків, як чарує і нас. Це вони дали небесним світилам земні, але поетичні імена: Чумацький Шлях, Квочка з курчатами (Волосожар), Зірничка.

Чепігами називали екваторіальне сузір'я Оріон із трьома яскравими зірками, власне Пояс Оріона...

І дівку з відрами на коромислі бачили земляни. «По дорозі (Млечній Путі) саме в розсохах є криниця – чотири зірки, від неї пішла дівка з відрами – три зірки».

Дівчина з відрами – це народна назва сузір'я Орла.

(За Є.Чак)

- Наведіть приклади офіційно-ділових стійких зворотів.

4. Нижче подається уривок із книги «Живе слово». Чому авторка – Антоніна Матвієнко – так її назвала? Чи є в самій назві метафора? Чи можна сказати, що фразеологізми – метафори? Покажіть це на прикладі виразів *на цвіту прибитий, світ мені піднявся вгору*.

У народній мові відомі й такі ходячі метафори, як **заквітчаний вік**, тобто щасливе життя; **щербата доля** – значить гірка доля, з щербиною; те ж саме і **латаний талан**. Час якогось жалю, горя, мук відомий у мові як **лиха година**. Про людину дурну, нерозвинену від природи кажуть: **на цвіту прибита**. **«Світ мені піднявся вгору»**, – говорить той, хто духовно ожив, підбадьорився, або, як кажуть, у кого **«дух піднявся»**. А хто бачить близький свій кінець, мовить: **«Не топтати мені рясту»**. Так говорити повелося здавна. Був колись звичай: напровесні, як тільки з'являвся дрібненький голубий ряст, його первоцвіт виривали й топтали, щоб довго жити.

- Як ви розумієте вислів *ходячі метафори* ?
- Доберіть до виразу *на цвіту прибитий* фразеологічні синоніми. Наприклад: *не всі дома, клепки немає...*
- Які ще історії народження фразеологізмів ви знаєте? Розкажіть.

5. Прочитайте фразеологізми. Поясніть їх значення.

Хвостом вийнути, короткий комариного хвоста, вертіти хвостом, за хвіст та на сонце, із заячий хвіст, тримати хвіст трубою, плестися в хвості.

- Назвіть стійкі вислови зі словами *вовк, лис(лисиця), ведмідь.*

6. Пригадайте, які ви знаєте фразеологізми зі словами *голова, язик, зуби, нога, ніс, око.* Подумайте, чому так багато фразеологізмів зі словами, що означають назви частин тіла.

7. Перепишіть речення, замінивши виділені слова поданими в довідці фразеологізмами. Порівняйте речення з фразеологізмами і без них. Визначте синтаксичну функцію введених фразеологізмів.

1. От як може чоловік жити, коли **має розум**. *(М. Стельмах)* 2. А роботи **дуже багато:** треба обід готувати та видавати, посуд мити... *(М. Коцюбинський)*

3. Полікарп злякано схопився, хотів **втекти**, та, побачивши, що перед ним Дмитро, почав для чогось обтрушувати землю з катанки. *(М. Стельмах)* 4. Подивлюся – й **робиться страшно**: як той час летить! *(І. Гнатюк)* 5. Сам Гоголь пише, що Хлестаков – „тоненький, худенький... **безглуздий**". *(В. Нестайко)*

- До якого речення ви могли б увести вирази *накивати п'ятами, дати ходу, дати тягу, увіритися ногам* ?
- Пригадайте, які ще фразеологізми зі значенням «дуже багато» ви знаєте.

8. Доберіть до російських фразеологічних зворотів відповідні українські, запишіть їх парами.

Заблудиться в трех соснах; земля клином сошлась; из огня да в полымя; злая година; задирать нос; для отвода глаз; до поры до времени; заварить кашу; из кожи лезть; гол как сокол; до конца дней своих.

- З 2-3 фразеологізмами складіть речення. Розберіть їх за членами речення.

§ 13. Поняття про офіційно-діловий стиль. Оголошення. План роботи

Роль офіційно-ділового стилю – забезпечення ділового спілкування між державами, установами, організаціями, членами суспільства. Стиль обслуговує законодавство, адміністративно-господарську діяльність та інші ділянки життя суспільства, пов'язані з діловодством, звітністю та документацією. У писемній формі діловий стиль використовується при оформленні документів. В усній формі він виявляється під час проведення зборів, нарад, засідань.

Для ділового стилю характерні такі ознаки:

– вживання готових усталених формул та мовних зворотів;
– точність, ясність, логічність, стислість у викладі думок;
– вживання слів тільки в прямому значенні;
– спеціальна термінологія;
– відсутність індивідуальної манери викладу та емоційно забарвленої лексики.

Будь-який діловий папір складається відповідно до встановленої форми. Обов'язковою для нього є назва (**довідка, наказ, постанова, заява, план роботи, протокол, оголошення** тощо).

1. Прочитайте текст статті. Доведіть, що вжито офіційно-діловий стиль. Назвіть основні ознаки стилю.

Основу держави становить єдність Республіки Молдова. Республіка Молдова є спільною і неподільною батьківщиною всіх її громадян. Держава визнає і гарантує право всіх громадян на збереження, розвиток і вираження етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності.

(Конституція Республіки Молдова)

2. З-поміж поданих словосполучень назвіть ті, які є характерними для наукового стилю, потім ті, які є доречними в текстах публіцистичного стилю. Словосполучення, що зустрічаються в текстах офіційно-ділового стилю, випишіть.

Площа чотирикутника, родина осокових, економічні реформи, передвиборча боротьба, депутатський корпус, слово надається, відповідальність покласти на ..., порядок денний, політична партія, корінь квадратний, заслухати звіт, ведення протоколу доручити, брати на себе зобов'язання.

3. Прочитайте і скажіть, до якого стилю належить текст. Свою думку обґрунтуйте.

Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть допускатися за рішенням суду чи санкцією прокурора для запобігання злочинів чи з'ясування істини в ході розслідування і розгляду кримінальних справ.

(Конституція України, ст. 25)

Кореспонде́нція *– листи, поштово-телеграфні відправлення.*
Са́нкція *– дозвіл на виконання певної дії, що має силу закону.*
Прокуро́р *– службова особа, що здійснює нагляд за точним виконанням законів.*
Криміна́льний *– той, що стосується злочинів.*

4. Складіть текст офіційного (ділового) листа відповідно до запропонованої ситуації.

Середня школа звертається до адміністрації Академії мистецтв ім. Музическу м. Кишинева з проханням організувати роботу шкільного драматичного гуртка. (Лист-прохання)

5. Прочитайте. Діловим чи приватним можна вважати наведений лист? Чому?

Здрастуйте, дорогий директоре Бельцької швацької фабрики АО «Белцанка».

З великим привітом до Вас члени шкільного гуртка «Умілі руки» Нагірянської середньої школи Ришканського району. Ми дуже любимо шити різноманітне вбрання для ляльок та дещо для дитячого будинку, а також вишивати хрестиком. Навчаємося ми в 6-му класі. Роботою гуртка керує наша вчителька Світлана Олександрівна. А мене звуть Галя. Моя бабуся, коли була молода, працювала на Вашій фабриці. Вона розповіла мені, що у вас завжди є залишки тканини та ниток, які ви викидаєте. Ось ми і вирішили Вам написати. Директор нашої школи не буде проти, ми питали. Всі ці речі в магазині дорогі, і не всі дівчатка можуть їх придбати. З нетерпінням чекаємо Вашої відповіді.

Члени гуртка «Умілі руки»
Сторожук Н., Гаряча Л., Романчук С., Михайлівська Г.

- Складіть текст ділового листа до директора Бельцької швацької фабрики «АО Белцанка» з проханням організувати екскурсію на підприємство під час різдвяних канікул.

6. Прочитайте. Вкажіть той варіант тексту оголошення, який варто помістити на дошці оголошень. Чому інший варіант потребує доопрацювання і якого саме?

I. Хто хоче подивитись концерт, може прийти завтра.

II. Оголошення

У понеділок, 27 жовтня, в актовому залі школи відбудеться звітний концерт вихованців музичної школи. Запрошуються всі бажаючі.

Початок о 15 годині. *Рада школи*

7. Прочитайте. Поясніть, чим оголошення відрізняється від афіші, реклами. Яка мета оголошення? Назвіть вимоги, які ставляться до оголошення.

Оголошення – документ, який повідомляє, оповіщає про щось. Він має відображати такі головні моменти:

а) закличність через заголовок (*Увага! До уваги школярів!* але *Оголошення* [не *Об'ява*]);
б) календарну дату та місце проведення заходу;
в) визначення основного змісту заходу;
г) вказівку, до кого звернене оголошення;
ґ) підпис: хто оголошує.

8. З-поміж поданих словосполучень випишіть ті, які є доречними в тексті оголошення.

Усунути з посади; до заяви додаю; вхід вільний; звертатися на адресу; згідно з наказом; початок вечора о... ; ми, що нижче підписалися; вхід за запрошеннями; порядок денний; відповідальність за виконання покласти на... .

9. Складіть текст оголошення про очікувану в школі подію (екскурсію до столиці, поїздку до Сорокської фортеці, учнівські збори тощо).

10. Ознайомтесь із зразком плану роботи. Яка мета і яке значення цього документа? Хто, на вашу думку, має його складати?

План підготовки до літературно-музичного вечора учнів 6-х класів

№	Назва і зміст заходів	Дата	Відповідальні	Відмітка про виконання
1.	Робота над сценарієм вечора учнів 6-х класів	До1.XI	Старости 6-А, Б, В класів, члени літературного гуртка	
2.	Розучування віршів та пісень відповідної тематики	До15.XI	Побережець В., Мураховська О., Бабич Т.	
3.	Підготовка ігор, конкурсів, вікторини	До15.XI	Вдовиченко О., Гаврилюк К., Калиняк О.	
4.	Підготовка святкового номера стінгазети	До22.X-II	Редколегії 6-А, Б, В класів	
5.	Виготовлення новорічних іграшок, гірлянд, плакатів для оздоблення актового залу	До15.X-II	Зубаренко С., Остапчук В., Дячок Н., Бабенко В.	
6.	Генеральна репетиція вечора	27.X-II	Старости 6-А, Б, В класів	

Плани роботи бувають різні: річні, на місяць, тиждень, план окремого заходу.

Головне у плані – *точність, чіткість, стислість формулювань*. Обов'язковим є зазначення термінів виконання та відповідальних за певну ділянку (частину) роботи.

11. Перекладіть словосполучення українською мовою.

Школьное мероприятие, принимать участие, по случаю праздника, следующий вопрос повестки дня, дежурство по школе, этажом выше, за кулисами, принимать во внимание, в зависимости от обстоятельств, быть ответственным за выполнение плана.

12. За поданим у вправі 10 зразком колективно складіть план підготовки до свята рідної мови (план роботи гуртка виразного читання на 2 місяці, план роботи над святковим номером стінгазети, план підготовки до новорічного вечора).

ПЕРЕВІР СЕБЕ САМ!

1. Що вивчають лексикологія і фразеологія?

а) частини мови; б) значеня слів; в) лексичне значення і вживання слів і фразеологізмів.

2. На які групи ділиться лексика української мови за її походженням?

а) власне українська лексика і слов'янські запозичення;
б) незапозичена та іншомовна лексика;
в) незапозичена та неслов'янська лексика.

3. Слова *село, вірити, знати, чудовий, швидко, гарно, поруч є*:

а) загальновживаними;
б) вузьковживаними.

4. Установи, до якої групи належать слова:

а) діалектизми: матч, арбітр, форвард, період;
б) професіоналізми: вуйко, дзарзурі, ватра, няньо;
в) терміни: біосфера, молекула, клітина, популяція.

5. Архаїзми – це:

а) нові слова;
б) слова, які вийшли з активного мовного вжитку.

6. Сполучення слів *тільки його й бачили, знати почім ківш лиха, приший кобилі хвіст, жити паном:*

а) вільні;
б) фразеологічно зв'язані.

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	1 (за умови правильної відповіді)

Про чорного лелеку існує така легенда. Був він звичайним білим лелекою. Жив у господаря, не в гнізді на хаті, а в господі... Доглядав дітей. Отож і кажуть не дарма: лелека приніс дитину. Це правда. Так от. Господар і господиня *подалися* в поле жати жито, а лелека залишився коло дітей. Бавив їх, доглядав, а коли вони заснули, *гайнув* на луки поласувати свіжиною. Повертається, а вдома біда – хата горить. *Полум'я* зайнялося, а діти в хаті, а хата на замку. Хто замкнув, невідомо. Лелека розбив дзьобом скло і *шугнув* у палаючу хату. Виніс одну дитину, кинувся за другою, а полум'я всю хату охопило. Обгорів лелека, чорним став, як головешка. Але дітей господаря – всіх порятував.

(З журналу)

- У прочитаному тексті йдеться про те, чому почорнів білий лелека.
- **Так** **Ні**
- Запишіть правильну відповідь.

2.	Дайте повні відповіді на питання за змістом прочитаного тексту.	4 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)

- Де жив лелека?
- Як допомагав лелека господарям?
- Яка біда скоїлась в господі?
- Як вчинив лелека?

3.	Доберіть і запишіть заголовок до прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
4.	До якого типу мовлення належить прочитаний текст?	1 (за умови правильної відповіді)

А. Розповідь
Б. Опис
В. Міркування
Г. Текст комбінованого типу

- Запишіть правильну відповідь.

№ п/п	Завдання	Бали
5.	Випишіть із прочитаного тексту два словосполучення зі словами, вжитими в переносному значенні.	2 (по 1 б. за кожне правильно дібране слово)
6.	Доберіть і запишіть по два синоніми до виділених у прочитаному тексті слів.	4 (по 1 б. за кожний правильно дібраний синонім)
7.	До слів *кривда, прокинулися* доберіть і запишіть антоніми із прочитаного тексту.	2 (по 1 б. за кожний правильно дібраний антонім)
8.	*Чорний, як головешка* – уособлення. Так Ні • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
9.	Перепишіть, з'єднуючи стрілочками подані слова з синонімічними фразеологізмами. тісно – хоч вовків гони багато – чуба гріли холодно – ніде й голки встромити працювали – хоч греблю гати	4 (по 1 б. за кожний правильно з'єднаний фразеологізм)
10.	Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви і розділові знаки та розкриваючи дужки. Слово *л...лека* зайшло до нас із півден...их країв з кримс...ко-татарс...кої мови. Там ця назва звуконаслідувал...на. Назва чорногуз – давня українс...ка. Вона вказує на колір птаха: біла шия груди взагалі вся п...редня частина тулуба, і чорний хвіст. Назви бусол боцян бузько це різновиди одного слова що в...ступає в польс...кій і словац...кій мовах. Воно означає «тупати дибати». Назва гайстер поширена в західних областях Укра...ни. Походит... вона з німец...кої мови. *(За Русанівським)*	10 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово чи правильно вставлений розділовий знак)
11.	Випишіть із тексту до завдання №10 назви лелек, що стали діалектними.	4 (по 1 б. за кожне правильно дібране слово)
12.	Складіть і запишіть опис лелеки (3–4 речення).	7 (5 б. за зміст та правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)

Ще 5 б. додається за грамотність усієї роботи Усього: 46 б.

МОРФОЛОГІЯ І ОРФОГРАФІЯ

Морфоло́гія *– розділ науки про мову, що вивчає слово як частину мови* (morphe – *форма*, logos – *наука, вчення*).

§ 14. Самостійні та службові частини мови

1. Прочитайте текст. Яка його основна думка?

Ви бачили великий та **блискучий** концертний рояль? Ось до нього підходить хтось із вас, несміливо **доторкається** до клавіші. Лунає глибокий, м'який звук. Хочеться почути не окремий **звук, а** заграти красиву мелодію, але … Для цього треба вчитися наполегливо й **довго.**

Отак і **з** мовою. Треба вчитися! Вивчати правила, бо це закони мови, завчати нові слова і речення, бо це збагачує мову.

Українською мовою розмовляє сьогодні **50 мільйонів** чоловік.

(А. Коваль)

- Пригадайте, що ви знаєте про частини мови. З'ясуйте, до яких частин мови належать виділені слова.

Слова за своїм значенням, морфологічними ознаками і синтаксичною роллю в реченні поділяються на самостійні і службові частини мови.

2. Перепишіть текст. Поясніть, як ви його розумієте.

У великому творчому процесі народжується мова людини, а з нею – суспільство, народ. Створилась мова – створюється народ. Тож не дивно, що, коли зникає мова, надходить смерть і народу. Нації без мови не існують, як не існують мови без націй.

(За Т. Нудьгою)

- Наведіть приклади слів, що мають лексичне і граматичне значення.
- Які слова мають лише граматичне значення? Як вони називаються?

3. Розгляньте таблицю і встановіть, скільки частин мови в українській мові.

- Які з них належать до самостійних, а які до службових?
- Як змінюються самостійні частини мови?
- Чим відрізняються самостійні частини мови від службових?
- До яких частин мови належить вигук?

	Назва частини мови	Що означає?	На яке питання відповідає?	Як змінюється?	Яким членом речення найчастіше буває?
Самостійні	**Змінювані частини мови**				
	Іменник	предмети (та поняття із значенням предметності): *край, радість, курча*	хто? що?	за числами і відмінками	підметом, присудком, додатком, означенням, обставиною
	Прикметник	ознаку предмета: *могутній, широкий, молдовський*	який? яка? яке? які? чий? чия? чиє? чиї?	за родами, числами, відмінками	означенням, присудком
	Числівник	кількість чи порядок предметів при лічбі: *п'ять, тридцятий*	скільки? котрий? котра? котре? котрі?	за відмінками і родами	підметом, додатком, присудком, означенням
	Займенник	вказує на особу, предмет, ознаку,кількість: *ти, що, кожний, якийсь, такий*	хто? що? який? скільки?	за відмінками (за родами)	підметом, додатком, означенням, присудком
	Дієслово (дієприкметник, дієприслівник)	дію чи стан предметів: *рости, зеленіти, ходити, садити*	що робить? що робив? що зробив?	за часами, числами, особами або родами	присудком, обставиною, означенням
	Незмінювані частини мови				
	Прислівник	ознаку дії чи стану, ознаку ознаки: *гаряче, тепло, увечері, праворуч,зрання*	як? де? куди? коли? чому?	не змінюється	обставиною
Службові	Прийменник	разом з відмінковими закінченнями слів, що належать до самостійних частин мови, зв'язує слова у реченні: *під, в, на, біля, з*			членами речення не бувають
	Сполучник	сполучає слова у словосполученні або частини складного речення: *і, а, але, щоб, бо...*			
	Частка	надає додаткові відтінки значень словам і реченням: *ось,не, б, хай*			
	Вигук	виражає почуття, волевиявлення, але не називає їх: *ай, геть, ох*			

4. Подані слова перепишіть у такій послідовності: іменники, прикметники, дієслова, службові частини мови. Відновіть речення.

Граматика, регулювати, вживання, слово, у, речення, спрямовувати, в, потрібний, напрям, для, точний, вираження, думка.

5. Розкажіть про роль частин мови у мовленні за поданим початком.

Уявімо собі, що нам захотілося розглянути всі слова, побачити їх у роботі... Ми їх покликали, і вони з'явилися. Іменник прийшов з усіма предметами навколишньої дійсності, бо саме їх він називає...

6. Прочитайте текст. До якого стилю він належить?

Маленькі слова є в багатьох мовах. Вони допомагають більшим словам сполучатися і виражати в реченнях потрібну думку. Тільки при поєднанні із звичайними словами малюки набувають справжнього звучання. Вони постійно бігають із речення в речення. Бо їх у мові найменше, а роботи – найбільше. А звичайних слів велика-велика кількість, і маленькі слівця мають завжди встигнути допомогти їм у побудові речень. Хіба можна без них обійтись, коли малюкам знані всі таємниці граматичних доріг і вони безпомильно ведуть більші слова у відповідне речення?! Ці слівця недаремно називають словами службовими. Вони вірно слугують мовцям на складних шляхах формування думки. Міцно скріплюють слова в речення. За свою сумлінну і натхненну працю маленькі слівця заслуговують на шану.

В українській мові найменшими словами бувають прийменники, сполучники і частки.

(І. Вихованець)

- Як у мовознавстві називаються маленькі слова?
- Доведіть, що вони такі ж важливі, як і повнозначні слова.

7. Який заголовок ви дібрали б до цього оповідання? Обговоріть його зміст.

Трапляється, візьметься хтось, не вміючи, переробити якусь річ на іншу, кращу, і тільки переведе її нінащо. В таких випадках кажуть: зробив із лемеша швайку. А говорять так ось чому.

Жив колись на селі коваль, що вважав себе за дуже мудрого. Взявся він кувати одному чоловікові леміш. Багато заліза зіпсував, та бачить – нічого в нього не виходить. «Скую краще сокиру», – каже чоловікові. Той згодився. Та й сокира не виходить: «Ні, краще не сокиру, а серп», – вирішив коваль і став кувати серп. Кував, кував і врешті каже: «Хай уже буде швайка». Однак і швайка не вийшла. «Скую тобі пшик», – заявив коваль наостанку. Узяв маленький шматочок заліза, який лишився з усього, що призначалося для лемеша, розпік його і кинув у діжку з водою. Залізо як зашипить. «От тобі й пшик».

(А. Матвієнко)

- Поясніть значення слів *леміш, швайка, серп*.
- Випишіть по два приклади кожної частини мови.

Іменник

§ 15. Іменник: загальне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль

1. Прочитайте вірш Юліана Філіпа, визначте тему поезії.

Небо рідної Молдови
Сонечком зігріте.
Заясніли знову доли
Пролісковим квітом.
Першоцвіт голубоокий
Вийшли зустрічати
В Кодри світлі і високі
Хлопчики й дівчата.

- Знайдіть у тексті іменники, випишіть і визначте лексичне значення кількох з них. Яке загальне значення є спільним для іменників?
- Які з іменників є: а) власними; б) загальними?
- Які з них відповідають на питання хто?, а які – на питання що? і є назвами істот, неістот?
- Що вам відомо про дитячого поета Молдови Юліана Філіпа? (Народився він у Софії Дрокієвського району)

2. Прочитайте текст. Знайдіть у ньому вислови, які стали крилатими. Як ви розумієте їх зміст?

...Моя троянда любіша мені над усіх, бо я поливав її щодня, накривав скляним ковпаком, затуляв ширмою, оберігаючи од вітру.

Для неї нищив гусінь, лише двох залишив, щоб вивелися метелики.

І маленький принц вернувся до Лиса.

– Прощавай... – мовив він.

– Прощавай, – сказав Лис. – Ось моя таємниця, вона дуже проста: лише серце бачить. Найголовнішого очима не побачиш.

– Найголовнішого очима не побачиш, – повторив маленький принц, щоб краще запам'ятати.

– Твоя троянда люба тобі, бо ти віддав їй усю душу, піклування...

– Бо я віддав їй усю душу... – повторив маленький принц, аби краще запам'ятати.

– Люди забули цю істину, – мовив Лис, – але ти не забувай: ти завше відповідальний за всіх, кого приручив. Ти маєш мужність, сміливість. Ти відповідальний за свою троянду.

(За А. де Сент-Екзюпері. Маленький принц)

- За поданим зразком випишіть із тексту іменники.

Що означає (загальне значення)	На які питання відповідає	Морфологічні ознаки	Синтаксична роль
предмет	хто? що?	загальні чи власні, істота чи неістота, рід, число, відмінок	підмет, присудок, інший член речення

- У виділеному реченні визначте рід, число, відмінок, синтаксичну роль кожного іменника.

3. Від дієслів утворіть іменники, що означають назви дії або стану, а від прикметників – також іменники, що означають назви якостей або властивостей предмета.

Зразок. Читати – читання; далекий – далечінь.

Виконати, перевірити, блакитний, мужній, корисний, працювати, поліпшити, чемний, високий, оголошувати.

4. Прочитайте текст. Визначте його тему. До якого стилю він належить?

Початком року в давнину вважалася весна. **У березні люди виходили на галяви і святкували новоліття.** По-різному називали в Україні перший місяць весни. Латинське слово «март» вийшло з ужитку лише в минулому столітті. Його замінило сучасне – «березень». Паралельно вживалися також назви «березоль» та «березіль».

Виникли вони з двох кореневих слів – «береза» і «зола». Саме під цю пору селяни вирубували в лісах березові гаї. **На звільнених площах слов'яни сіяли зерно.** Зрубані дерева спалювали, щоб отримати золу, тобто попіл. З нього виготовляли скло. Промисел цей називався гутівництвом, а заводи – гутами. Рештки від цієї сировини йшли на удобрення полів. Переважно це було вугілля і неякісний попіл.

(В. Скуратівський)

- Поставте до тексту 5-6 запитань і дайте на них відповіді.
- Спишіть виділені речення. Укажіть значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль іменників.
- Від чого утворені слова *березоль і березіль*? Чи можна їх у сучасній мові вважати складними?
- Дайте визначення іменника як частини мови за вказаними вище ознаками.

Іменник – самостійна частина мови, що позначає назву предмета, відповідає на питання *хто? що?*, відноситься до певного *роду*, змінюється за *відмінками* та *числами*.

Іменники бувають загальними і власними назвами, назвами істот і неістот, конкретними і абстрактними назвами.
В реченні іменник виступає *будь-яким членом*.

5. Перепишіть прислів'я. Підкресліть іменники, вкажіть їх значення, морфологічні ознаки та синтаксичну роль.

Пташка красна своїм пір'ям, а людина – своїм знанням. Звикай до праці змолоду, не будеш знати на старість голоду. Хвальби повнії торби, а в торбі нема нічого.

§ 16. Іменники, що означають назви істот і неістот. Загальні і власні назви. Велика буква і лапки у власних назвах

1. Прочитайте виразно вірш. Яка головна думка поезії?

Синів і дочок багатьох народів
Я зустрічав, які перетинали гірські й морські кордони
І на подив чужії землі бачили, країни знали.
Я юнаків питав із щирою душею:
– Яку ви любите найбільше мову?
І всі відповідали: – Ту, що нею
Співала рідна мати колискову.

(За Д. Білоусом)

- Які з іменників означають назви істот, які – неістот? Як ви це з'ясували?

В іменниках-назвах істот форма знахідного відмінка множини збігається з формою родового, а в назвах неістот – з формою називного.

2. Іменники-назви істот та назви неістот запишіть у дві колонки.

Землетрус, квітка, клімат, альпініст, лікар, лісовик, розсада, турист, півострів, Зевс, цуценя, рушник, секретар, комп'ютер.

3. Пригадайте, чим відрізняється написання власних і загальних іменників. Випишіть власні назви. Проілюструйте свої відповіді прикладами з тексту.

На Міжнародному конкурсі вокалістів, який закінчився 14 червня 1997 року у Копенгагені і зібрав найвідоміших оперних співаків з дев'ятнадцяти країн світу, лауреатом і володарем першої премії став артист з Буковини Андрій Шкурган.

Зауважимо, що це вже сьома найвища нагорода, здобута співаком з Чернівців, який представляв високе мистецтво України.

(З газети)

Вокаліст *– професійний співак.*
Лауреат *– переможець конкурсу.*

Загальні іменники означають назви, що даються багатьом однорідним предметам. Власні виділяють окремі предмети, щоб відрізнити їх від інших однорідних. Порівняй: *річка – Прут, письменник – Григорій Вієру, місто – Київ.*

4. Прочитайте. Розкажіть правила вживання великої літери та використання лапок у власних назвах. Додайте свої приклади.

З великої літери пишуться:

1. Імена, по батькові, прізвища, псевдоніми, прізвиська: *Валентина Дмитрівна, Іван Франко, Кобзар, Язиката Хвеська.*

2. Назви Вседержателя, релігійних свят: *Бог, Божа Матір, Різдво.*

3. Клички тварин: коник *Гнідко*, коза *Марта*, кіт *Нявчик*.

4. Імена міфологічних істот і божеств: *Венера, Зевс, Аполлон.*

5. Географічні назви (країн , міст, сіл, річок, морів, озер, гір): *Румунія, Прип'ять, Григорівка, Дністер, Середземне море, Байкал, Говерла.*

6. Астрономічні назви (офіційні і народні): *Юпітер, Чумацький Шлях.*

7. Неофіційні назви міст, територій: *Полісся, Донеччина, Буковина, Вінниччина, Полтавщина, Поділля, Буджак.*

8. Перше слово в назвах найвищих державних посад: *Генеральний прокурор Молдови, Прем'єр-міністр України.*

9. Назви дійових осіб у художніх творах: *Івасик-Телесик, Осел, Дід Мороз.*

10. Назви міжнародних організацій: *Організація Об'єднаних Націй, Товариство Червоного Хреста,Товариство Миру.*

11. Перше слово у назвах дат, подій: *Восьме березня, Новий рік, Вітчизняна війна, Велика французька революція.*

12. Перше слово назв інститутів, академій, театрів, музеїв, парків культури та ін: *Академія наук Республіки Молдова, Державний музей образотворчого мистецтва Молдови, Бельцький театр ім. В.Александрі.*

13. У назвах орденів, відзнак, що складаються з кількох слів, тільки перше слово (крім родових): *орден «Дружби народів», медаль «За відвагу», але: орден Слави.*

14. Назви книг, газет, журналів, історичних пам'яток: *поема «Енеїда», газета «Незалежна Молдова», журнал «Дивослово».*

Коли назва держави чи автономної республіки складається з кількох слів, то всі слова пишуться з великої літери:
Республіка Молдова, Арабська Республіка Єгипет, Китайська Народна Республіка, Сполучені Штати Америки.
Назви книг, газет, журналів беруться в лапки, крім назв зі словом **імені**: журнал «Літературна Україна», газета «Молодь Молдови», підручник «Історія України», але: бібліотека імені Лесі Українки.

Орфограма
Велика буква і лапки у власних назвах:
оповідання «Морозенко», село Іванча.

5. Запишіть словосполучення. З'ясуйте, чому вони пишуться неоднаково. Поясніть, для чого даються власні назви людям, містам, країнам, подіям, установам?

Чумацький Шлях, Великий шовковий шлях; Північний Льодовитий океан, Світовий океан; Південний полюс, полюс холоду; Північно-Східна Африка, північно-східний вітер; Національна Опера, опера Семена Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм»; байка «Вовк та Ягня», хижий вовк та слабосиле ягня.

- Чому в таких назвах, як Кривий Ріг, Старі Фундури, Нові Куконешти, Жовті Води, Нова Каховка обидва слова пишуться з великої літери?

6. Складіть 2-3 речення, використовуючи подані словосполучення. Поясніть вживання великої літери та лапок.

Чорне море, Штефан Великий, Велика Ведмедиця, гора Вранча, село Нові Михайляни, Великдень, стадіон «Динамо», команда «Зімбру».

7. Старенька бабуся, що недобачає, попросила вас написати адресу на конверті, у який вона вклала листа до своєї родички Лариси Іванівни Савчук, що мешкає по вул. Перемоги, 9 у селі Малиновському, що в Молдові. Село належить до Ришканського району, його поштовий індекс 207721. Допоможіть бабусі, не забудьте вказати її зворотну адресу.

8. Спишіть, розкриваючи дужки і добираючи потрібні букви.

(Т, т)ризуб зберігся на (З, з)олотих і (С, с)рібних монетах (В, в)олодимира (В, в)еликого, князя (К, к)иєва. Він став спадкоємним геральдичним знаком для його (Н, н)ащадків – (С, с)вятополка та (Я, я)рослава (М, м)удрого. Він є в гербі (А, а)нни (Я, я)рославни, (К, к)оролеви (Ф, ф)ранції.

- Що вам відомо про герб Молдови? Чому голова зубра увінчує герб Молдови?

Геральди́чний *– знак, що зображується на гербі.*
Тризу́б *– символ державної влади, або Трійця. Наші предки вважали, що світ утворився за допомогою вогню (жовтий колір), води – блакитний колір, нарешті поєднання вогню і води породжує світ. Триєдина сила світотворення.*

§ 17. Рід іменників

1. Розгляньте таблицю.

Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Спільний рід
-а, -я, -о	-а, -я,	-о , -е, -а, -я	-а, -я, -о
Микит**а** Ілл**я** батьк**о** клен чай	берез**а** дол**я** ніч радість	вікн**о** мор**е** курч**а** чаєн**я** обличч**я**	бідолах**а** плакс**а** розумниц**я** забудьк**о** базікал**о**

- Які іменники належать до чоловічого, жіночого і середнього роду? Назвіть їх закінчення і наведіть приклади.
- Що таке іменники спільного роду? Яке їх основне значення?

Іменники спільного роду позначають осіб як чоловічої, так і жіночої статі за їх характеристикою: *такий білоручка, така білоручка*. Зверніть увагу, що деякі іменники на позначення професії чи посади належать до чоловічого роду, але можуть позначати осіб як чоловічої, так і жіночої статі: *директор, лікар*.

2. Прочитайте іменники і запам'ятайте в них наголос. Запишіть їх у три стовпчики за родами. Введіть у словосполучення (усно).

Веретéно, вітчúм, цемéнт, котýшка, дóшка, дочкá, кúшка, кóлія, кропивá, обрýч, отáман, прúятель, рéшето, сирóватка, коромисло.

3. Перепишіть, розкриваючи дужки і вживаючи дієслова в формі минулого часу. Визначте рід іменників.

Колосся (наливатися), дітвора (зібратися), вороння (каркати), волосся (заплупатися), приладдя (згодитися), молодь (згуртуватися), малеча (бавитися), дубняк (розростися).

4. Перепишіть, додавши закінчення прикметників. Визначте рід кожного з іменників.

Гостр... біль, прозор... тюль, барабанн... дріб, далек... путь, широк... степ, мал... дівча, кмітлив... хлоп'я.

- Уведіть словосполучення в речення.

5. Прочитайте уважно сполучення поданих слів. Чому їх не можна вживати разом?

Прейскурант цін, старий ветеран, місцевий абориген, передовий авангард, свій автопортрет, вільна вакансія, хронометраж часу, дезорганізатор порядку, найважливіша характерна риса, окреме епізодичне явище.

- Назвіть слова іншомовного походження.
- Назвіть іменники і визначте рід кожного.

6. Від поданих іменників утворіть іменники жіночого роду.

Киянин, кишинівець, англієць, сорочанин, німець, ткач, кравець, лев, індик, індієць (мешканець Індії), оргеївець, єдинчанин, письменник.

7. Уявіть, що вам треба придбати квиток на потяг до Києва. За уявлюваною ситуацією розіграйте діалог з касиром, намагаючись отримати якомога більше інформації (5-9 реплік).

8. Подані вирази замініть одним словом – іменником спільного роду.

Той або та, що плаче без причини.Той або та, що любить довго спати. Людина, яка багато говорить без діла. Людина, яка пише лівою рукою. Людина, що не може спокійно сидіти на одному місці. Людина, що не хоче трудитися.

- Складіть 2-3 речення з такими іменниками, щоб переконатися, що в реченні вони виступають, то як іменники чоловічого, то як іменники жіночого роду.

9. Перепишіть прислів'я, на місці крапок вставляючи потрібні слова. В яких ситуаціях ці прислів'я вживають?

1. У нього щодня день святого ... 2. Писа(-в, -ла) ..., не прочита читака. 3. З хати по нитці – ... свитина. 4. ... – попова собака.

10. Прочитайте листа, що надійшов до редакції дитячого часопису.

Дорога редакціє!

Мене змусив звернутися до Вас мій душевний стан. У мене поганий характер. Я дуже нетовариська, самотня й замкнута. Ніхто мене не помічає і не поважає. У мене немає жодної подруги. А батько мій, токар, та мати, вихователь, зайняті своєю роботою. Мене пригнічує самотність.

Від цього життя моє безрадісне.

Цей лист я пишу у розпачі. Прошу: порадьте, як бути.

24.XI. 2011 р. *Галина*

- Знайдіть у листі Галини іменники, що позначають професію. Наведіть свої приклади таких іменників.
- Від імені працівника відділу або від свого імені складіть і напишіть відповідь. Діловим чи приватним буде ваш лист, чи СМС повідомлення?

§ 18. Число іменників

1. Прочитайте. Поясніть, чим відрізняються форми слів, виділені в поданих реченнях.

Школа була ще замкнена, а весь гурток сидів на шкільних **східцях**. На великому столі були порозкидані пилочки, напильники, рубанок, обценьки і багато іншого приладдя, потрібного для будування моделі аероплана. *(За С. Васильченком)*

- Яке значення мають форми однини і множини іменників?
- Чи можна за допомогою форми числа іменників з'ясувати чи позначити конкретну кількість предметів?
- Від виділених іменників спробуйте утворити відповідну пару числа. Якого висновку ви дійшли?

2. Розгляньте таблицю «Число іменників».

Більшість іменників має форму і однини і множини.	Частина іменників має лише форму	
	однини	множини
гумка — гумки *урок — уроки* *гість — гості* *озеро — озера* *день — дні*	*сміливість;* *товариство;* *кисень;* *приладдя;* *волосся;* *Прут.*	*двері;* *веселощі;* *Карпати;* *вершки;* *жмурки.*

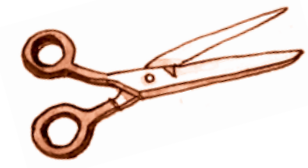

- На які три групи поділяються іменники за можливістю утворювати співвідносну форму числа?
- Яких ще змін, крім закінчення, зазнають іменники, що утворюють форму множини? Зверніть увагу на наголос та чергування звуків.
- Розгляньте малюнки. Допишіть по три іменники, що мають лише форму однини або множини. З будь-якими двома складіть речення.

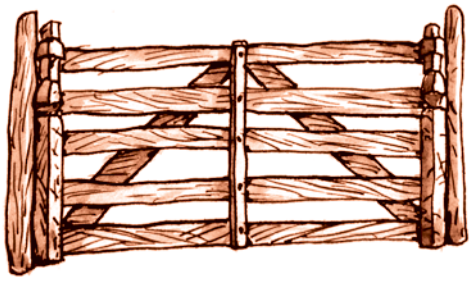

3. Від поданих слів утворіть іменники, що означають збірні поняття. Визначте число поданих і утворених іменників.

Зразок. Листки — листя.

Промені, камені, корені, родичі, берези, птахи, козаки, селяни, мухи.

- Уведіть утворені іменники в словосполучення і речення.

4. До поданих слів доберіть антоніми-іменники, що вживаються лише у формі однини.

Честь, холод, хвилювання, гамір, альтруїзм, зустріч, аналіз, повага, сміливість, старість, низовина (низина).

- Усно складіть 2-3 речення з дібраними антонімами.

5. Прочитайте текст.

Замітка – це повідомлення про цікаву для читачів подію. *Автор* сповіщає, що відбулося, де й коли.

Замітка буде ще цікавішою, якщо в ній пояснюється, як, з ким і чому таке трапилося.

Розповідь про *подію* повинна бути яскравою, але лаконічною.

Замітка про людські помилки, *недоліки*, *вади* називається критичною.

Автор такої *публікації* не має права на неточність: не можна незаслужено ображати людину. Це – головне правило журналістської *етики*.

Перевіряти правдивість фактів слід якнайретельніше.

(З довідника журналіста)

Лаконі́чний *– короткий, небагатослівний.*
Етика *– норми поведінки, моральні правила.*

- Що таке замітка?
- Яким вимогам має відповідати замітка?
- Яке основне правило журналістської етики?
- Визначте рід і число виділених іменників.

6. Напишіть критичну замітку під заголовком «Думаєте, вибачення досить?» за таким початком:

У спортзалі нашої школи вибито скло у двох вікнах. Учителі і діти «вирахували», що це зробили Сашко Вдовиченко та Олег Семенюк з 6-А класу...

§ 19. Опис приміщення. Докладний переказ тексту з елементами опису приміщення

1. Прочитайте уривок. До якого стилю він належить? Які типи мовлення в ньому поєднані?

Гадюкою в'ється на Шевченкову могилу стежечка. Сум важким каменем налягає на серце, сльози тихо котяться з очей, коли згадаєш, хто тут похований. Перед очима постає життя поета, згадується його бажання хоч останні дні свої прожити в рідній країні, над любим Дніпром. Не довелось!...

Біля могили зеленіє молодий садок. Тут побудована невеличка хата сторожа.

Хата ділиться сіньми на дві половини. В одній живе сторож, а в другій – світлиця для туристів.

У тій не дуже великій світлиці вздовж стін стоять застелені різнобарвними килимами широкі ослони. Напроти вхідних дверей – застелений білою скатертиною стіл, а на столі лежить «Кобзар».

На стіні напроти стола висить великий портрет Шевченка.

Він написаний олійними фарбами. Портрет узятий в гарну раму. З обох боків портрета висять кінці вишиваного рушника. Це дарунок якоїсь щирої українки.

Через вікно відкривається вид на гори, а через два другі вікна – вид на могилу.

З правдивим жалем покидаєш той любий, поетичний куточок України!...

(За мотивами нарису М. Коцюбинського)

- Поясніть значення слова *світлиця.*
- Доберіть синоніми із тексту до слів *різноколірний, відвертий.*
- Визначте головну думку уривка. Яке значення в її розкритті відіграє опис світлиці?
- За поданим нижче орієнтовним планом перекажіть текст, звертаючи особливу увагу на опис світлиці.

Орієнтовний план

1. Сум налягає на серце каменем.
2. Садок, хата сторожа.
3. Опис хати:
   а) з чого складається;
   б) речі світлиці, їх розміщення;
   в) краєвид з вікон світлиці.
4. Любий, поетичний куточок України.

Складовими частинами опису приміщення є опис місця та опис предметів.

В описі місця «даним» є вказівка на місце розташування (посередині, біля стіни, у кутку...), «новим» – назви предметів, які тут розташовано (ослони, стіл...). В описі предмета «даним» є назва предмета або його частин, «новим» – назви ознак. Наприклад:

«дане»	*«нове»*
портрет	*пофарбовано олійними фарбами*

Опис приміщення може бути складеним у діловому або художньому стилях.

У *діловому описі* дається точна інформація про розмір, форму, освітлення, оздоблення приміщення. Ставлення автора до описуваного є нейтральним.

У *художньому описі* обов'язково передається ставлення автора за допомогою епітетів, порівнянь, уособлень або оцінних слів. У художніх творах опис приміщення допомагає схарактеризувати героїв або певний історичний час.

2. Прочитайте уривок. Визначте в ньому «дане» та «нове». Зверніть увагу, як опис місця (де? – що?) поєднується з описом предметів (що? – яке?). Що «розповів» опис приміщення про людину, яка тут живе? Визначте стиль уривка, свою думку арґументуйте.

Кімната була велика, аж у четверо вікон. Ліворуч, під глухою стіною, стояло ліжко, неначе виплутане з тонкого заліза. За ліжком проти вікна – стіл.

На столі – усяких виробок з дерева, глини, каменю. По обидва боки стола на круглих підставках стояли дві темні чоловічі постаті. Одна з них була в шапці і кожусі, друга – без шапки, з кучерями.

По стінах – картин – картин, аж очі розбігаються! Між двома вікнами чорна блискуча шафа. На ній – постать чоловіка, що обперся на шаблю, за ним – крилатий орел...

(За П. Мирним)

- Перекажіть уривок.

3. Прочитайте початок опису приміщення. Хто міг би тут жити? Чому ви так вважаєте?

Товсті, масивні стіни не пропускали всередину кімнати зовнішньої спеки. Вузькі, високо прорізані вікна не давали пробиватися яскравому промінню, а тому тут стояло приємне напівсвітло. З високого склепіння стелі спускалася маленька люстра. В правому од вікна кутку височіло розп'яття. Обабіч нього висіли образи Кирила та Мефодія – перших наших просвітителів...

- Продовжіть опис, додержуючи стилю початку, за самостійно складеним планом.

§ 20. Відмінки іменників

1. Прочитайте текст. Поставте до нього 5-7 питань і дайте на них відповіді.

Ти й незчувся, як уже і осінь кінчається. Ану мерщій до лісу! Листопадове листя послалося тобі під ноги. Радіє, що милуєшся лісом. Не так сумно буде йому в порожньому лісі.

Але коли добре придивитись на цей ліс та прислухатись до нього, то не такий вже він і порожній. Ти причаївся, і ліс з тобою розмовляє листками, що летять згори та черкають голосно об стовбури дерев.

Лісові приємно, що ти спостерігаєш, як плавно і красиво здійснює жовтоперий пташок перший і останній в житті політ. Лісе, спасибі тобі за подарунок.

(За Дм. Чередниченком)

- Випишіть всі словосполучення з іменником *ліс*. Визначте його відмінок.

Пам'ятайте: у зв'язному мовленні один і той же іменник може мати різні закінчення. А тому, щоб правильно визначити відмінок іменника, треба: а) знайти слово, до якого відноситься іменник; б) поставити від цього слова до іменника відмінкове питання.

Називний – хто? що?
Родовий – кого? чого?
Давальний – кому? чому?
Знахідний – кого? що?
Орудний – ким? чим?
Місцевий – на кому? на чому?
Кличний відмінок – при звертанні.

• У яких відмінках іменник *ліс* вживається: а) без прийменників; б) тільки з прийменниками; в) як з прийменниками, так і без них? Який відмінок є прямим, а які – непрямими?

Називний відмінок є *прямим* і становить початкову форму будь-якої відмінюваної частини мови. Усі інші відмінки є *непрямими*.

Іменники в *називному* і *кличному* відмінках завжди вживаються без прийменника; у місцевому – тільки з прийменниками; в інших відмінках – з прийменниками і без прийменників, але в давальному лише з прийменниками *завдяки, наперекір, назустріч, навстріч, всупереч.*

Кличний відмінок вживається при називанні особи або предмета, до якого звертаються: *Зоре моя вечірняя, зійди над горою ... (Т. Шевченко)*

2. Прочитайте текст. До якого стилю він належить. Свою думку арґументуйте.

Цілющий вплив лікарських рослин пояснюється тим, що в їх листках, стеблах, коренях, квітках або плодах є вітаміни, пахучі, в'яжучі, отруйні та інші речовини. Вони виробляються рослиною.

Для українців застосування лікарських рослин є традиційним. Настої та масті з них здавна використовувались у кожній родині, а вміння розпізнавати та застосовувати цілющі рослини передавалося від покоління до покоління.

(З довідника)

• Перекажіть текст.
• Визначте відмінок кожного іменника.

3. Спишіть. Підкресліть іменники у формі кличного відмінка.

Звертання щире, душевне, щедре –
Василю, Павле, Іване, Петре.
І так сердешно, і так ласкаво –
Наталю, Лесю, а чи Любаво!
Ти, сивий Дніпре, і ти, Дунаю, –
Миліших серцю звертань не знаю.

(Д. Білоус)

4. Спишіть. Пригадайте, з якого твору цей уривок. Хто його автор? Визначте відмінки іменників.

Минає рік, і два, і п'ять років. Росте Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки – на панщині, брат десь пастушить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш: на леваду, до ставу, за село до млина...

І мандрує мала людина по світу, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається.

• Провідміняйте усно іменники *левада, хвиля, брат, село.*
• Складіть речення, в яких би іменники *село, став, млин* стояли в різних відмінках.
• Поясніть вживання розділових знаків.

5. Доберіть із художньої літератури опис зимового лісу (степу, парку, поля). Визначте відмінки іменників.

§ 21. Відміни іменників

За відмінковими закінченнями однини та приналежністю до певного роду всі іменники поділяються на *чотири відміни*.

До *першої відміни* належать іменники жіночого, чоловічого та спільного роду, що в називному відмінку, тобто в початковій формі, мають закінчення **-а (-я)**: *країна, земля, Сава, Валя, сирота, плакса*.

До *другої відміни* належать іменники: а) чоловічого роду з нульовим закінченням і закінченням **-о**: *степ, гай, олівець, дядько*; б) середнього роду із закінченням **-о, -е, -а (-я)**: *село, море, обличчя, приладдя*.

До *третьої відміни* належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням: *радість, подорож, путь, кров*, а також іменник *мати*.

До *четвертої відміни* належать іменники середнього роду із закінченням **-а (-я)** в називному відмінку однини, в яких при відмінюванні з'являються суфікси **-ат-, -ят-, -ен-**: *лоша — лошати, теля — телята, плем'я — племені*.

- Подумайте, чи можна визначити, до якої відміни належать іменники *канікули, окуляри, ножиці*. Доведіть.

1. Прочитайте текст. Обговоріть його зміст і визначте основну думку.

Богдан Воде, або Богдан I, як пізніше його назвали літописці, був першим самостійним господарем Молдови (1359–1365). Він часто замислювався, як здобути незалежність Молдови, адже тоді вона належала угорському королеві Людовіку I. Богдан постійно думав, як організувати опір.

Він вирішив разом з боярами обрати столицю незалежної держави та герб, її геральдичний символ.

У його свідомості спалахнула галявина, де він спочивав під час полювання, і сильний зубр, який споживає листя, гілля, травицю.

Ця тварина дуже сильна і в той же час сумирна, якщо її не чіпати. Міць і доброта зубра дуже яскраво відбивають сутність молдованів. Саме тому ще в далекому минулому зубр з'явився на гербі незалежної Молдови.

(За Іоном Антоном)

- Випишіть і розподіліть іменники за відмінами, ставлячи їх у початковій формі. Виділіть закінчення іменників.

2. Розгляньте таблицю.

В	Перша відміна	Друга відміна	Третя відміна	Четверта відміна
тверда група	Молдов*а*-а Микол-а	Дніпр-о сокіл□	на групи не поділяються	
м'яка група	земл-я вишн-я мр*і*-я	стілец*ь*□ багат*т*-я край□	здобич□ піч□ радість□ міць□	ягня коліща гусеня ім'я
мішана група	площ-а груш-а	ванта*ж*□ сховищ-е		

- Іменники яких відмін поділяються на групи?
- З'ясуйте, яким – твердим чи м'яким – є кінцевий приголосний основи іменників першої і другої відміни.

  Міркуйте так: у слові *мрія* (мр´ій-а) закінчення *-а*. Кінцевий приголосний основи – м'який приголосний звук *(й)*.
- Зробіть висновок, на якій підставі іменники першої і другої відмін поділяються на групи.

Залежно від того, яким є кінцевий приголосний основи, іменники першої та другої відмін поділяються на три групи. Якщо кінцевий звук основи є твердим, то іменник відноситься до твердої групи, якщо – м'яким, то відповідно іменник належить до м'якої групи, а якщо кінцевий основи іменника є шиплячим, то такий іменник належить до мішаної групи.

3. Запишіть іменники у три колонки за групами.

Суша, пошана, пороша, зоря, гуща, зілля, пісня, мелодія, стрибок, казка, лінія, земля, круча, піддашшя, плече, мрія.

4. Прочитайте текст. Випишіть іменники, ставлячи їх у початковій формі. Визначте, до якої відміни та групи належить кожен з них.

Ти хочеш знати, як жили, про що мріяли твої предки – читай міфи, легенди, перекази, думи. Ти любиш фантазувати, переноситися уявою в незвичайні світи – читай казки. Бери на щастя у довгу життєву дорогу мудрість народну, заповідану нам дідами й прадідами. Бережи те багатство, бо стає його все менше, як чистих річок, як зелених галявин і синіх озер на землі. Пам'ятай, що народна творчість – це початки знань, людська вигадка й кмітливість.

(С. Грица)

- До якого типу мовлення належить уривок?
- Яких пісень, казок, переказів ви навчилися від своїх бабусь і дідусів?

- Побудуйте невеликий твір-роздум за тезою, висловленою в останньому реченні тексту.

5. Доберіть і запишіть по два іменники кожної відміни та групи.

6. Перепишіть текст, вставляючи пропущені букви. Підкресліть іменники, визначте відміну і, де можливо, групу кожного з них.

Ненависть ро..дує сварки й суп...речки, любов пр...зводить до злагоди. Не сварися з чоловіком без пр...чини, якщо він зла не заподіяв. Слухай, д...тя, батьківське повчання: відкинь лукавство від себе і неправду ві...дали. Пр...ймі мою науку, а не срібло, бо краще знан...я, ніж золото добірне. Кожна праця пр...носить користь, пуста балаканина в...де до голоду.

(З Біблії)

- Які біблійні заповіді вам відомі? Прокоментуйте ті, цінність яких неперевершена.

§ 22. Відмінювання іменників першої відміни

1. Розгляньте, як відмінюються іменники першої відміни. Порівняйте закінчення іменників твердої, м'якої та мішаної груп.

В	Тверда група	М'яка група	Мішана група
	Однина		
Н.	хат**а**, стріх**а**, ног**а**	осел**я** наді**я**	меж**а**
Р.	хат**и**, стріх**и**, ног**и**	осел**і** наді**ї**	меж**і**
Д.	хат**і**, стріс**і**, ноз**і**	осел**і** наді**ї**	меж**і**
З.	хат**у**, стріх**у**, ног**у**	осел**ю** наді**ю**	меж**у**
О.	хат**ою**, стріх**ою**, ног**ою**	осел**ею** наді**єю**	меж**ею**
М.	(на) хат**і**, стріс**і**, ноз**і**	в осел**і** (при) наді**ї**	на меж**і**
К.	хат**о**, стріх**о**, ног**о**	осел**е** наді**є**	меж**е**
	Множина		
Н.	хат**и**, стріх**и**, ног**и**	осел**і** наді**ї**	меж**і**
Р.	хат□, стріх□, ніг□	осель□ надій□	меж□
Д.	хат**ам**, стріх**ам**, ног**ам**	осел**ям** наді**ям**	меж**ам**
З.	хат**и**, стріх**и**, ног**и**	осел**і** наді**ї**	меж**і**
О.	хат**ами**, стріх**ами**, ног**ами**	осел**ями** наді**ями**	меж**ами**
М.	(на)хат**ах**, стріх**ах**, ног**ах**	в осел**ях** (при) наді**ях**	на меж**ах**
К.	хат**и**, стріх**и**, ног**и**	осел**і** наді**ї**	меж**і**

- Подумайте, чому виділяється мішана група.
- Які особливості відмінювання іменників твердої групи з основою на *-г-, -к-, -х-* у давальному і місцевому відмінках однини?
- Проаналізуйте закінчення іменників усіх трьох груп в орудному відмінку однини. Зробіть висновки.

Мішана група іменників виділяється тому, що іменники з основою на шиплячий приголосний у деяких відмінках мають закінчення твердої групи, а в деяких відмінках – закінчення м'якої групи.

У давальному і місцевому відмінках однини приголосні основи **г, к, х** чергуються із **з, ц, с** перед закінченням **-і**: *тайга — у тайзі, Оленка — Оленці, муха — мусі.*

Іменники першої відміни твердої групи у формі орудного відмінка мають закінчення **-ою**: *дорогою*; м'якої групи – закінчення **-ею**, **-єю**: *бабусею, мрією*; мішаної групи – закінчення **-ею**: *кручею*.

Орфограма

Букви ***о, е, є*** в закінченнях орудного відмінка однини іменників першої відміни: *хмарою, долею.*

2. Перепишіть речення, розкриваючи дужки та ставлячи іменники в потрібній формі. Відгадайте загадки. Знайдіть іменники І-ої відміни. Визначте групу і відмінок кожного з них.

Дівка в (комора), коси надворі. Коли можна (вода) в решеті носити? Хто ходить, а в (хата) не заходить? Дивиться (лисиця), а думає вовком. Біля нашої (бабуся) сидить звір у кожусі, проти (пічка) гріється, без (водичка) миється.

3. Подані словосполучення поставте у формі орудного відмінка однини. На місці крапок вставте пропущені букви.

Гл…бока річка, ч…рвона вишня, юнац…ка мрія, зворушл…ва пісня, урочиста площа, бе…помічна миша, зв…тяжна армія, цікава задача, в…-села вдача, затишна оселя, ч…тка лінія.

4. Поставте іменники у формі давального та місцевого відмінків однини.

Пасіка, муха, рука, нога, думка, паска, тайга, книга, стежка, Одарка, стріха.

- Будь-яких три іменники введіть у речення.

5. Складіть з поданих слів словосполучення, використавши прийменники, що в дужках. Запишіть. Позначте закінчення іменників першої відміни, визначте групу та відмінок.

Слід, земля; дорога, станція; прапор, вежа; сукня, Марічка; (прийменник **на**); верба, дорога; місяць, груша; роздуми, стаття; гомін, площа; граки, рілля; сонце, круча (прийменник **над**).

- З будь-якими із утворених словосполучень з прийменником *над* складіть два-три речення.

Особливі закінчення у кличному відмінку мають тільки іменники однини. Іменники першої відміни твердої групи мають закінчення **-о**: *Хомо, Катерино*; м'якої і мішаної **-е**: *душе, земле*. Закінчення **-є** мають іменники м'якої групи на **-ія**: *Маріє, мріє*.

Деякі пестливі іменники м'якої групи мають закінчення **-ю**: *матусю, Галю*.

У формі множини закінчення кличного відмінка збігаються із закінченнями називного відмінка.

6. Запишіть подані іменники у формі кличного відмінка. Закінчення виділіть. Два-три іменники введіть у речення. Чи виступають іменники у кличному відмінку членами речення?

Іванка, Дана, Інна, Марія, Микола, Надія, Ярема, сестра, бабуся, дядечко, матуся, земля, Галя, Мирослава.

У родовому відмінку множини іменники першої відміни мають, як правило, нульове закінчення: *площ, хат, ліній, задач, веж, голів*.

У деяких іменниках у цьому відмінку з'являються букви **о, е** або **є**: *ділянка — ділянок, земля — земель, сосна — сосон — сосен, війна — воєн — війн, бойня — боєнь*.

Поодинокі іменники в родовому відмінку множини мають закінчення **–ей**: *сімей, свиней, статей* (*статті*) або **-ів**: *суддів*.

Приголосні перед закінченням **-ей** не подвоюються.

7. Поставте іменники, що в дужках, у формі родового відмінка множини. При потребі звертайтеся до таблиці.

Притихла земля. Прислухається до себе, до (пташки), до тополі та (осики). Натрудилась за літо. Уродила добрий урожай. Людям оддала. Перепочиває. А через день-два **з'явиться** море зелених (барви): озимина

проростатиме. Трудиться квітник і сад. Віти дерев від золотавих (груші) низько опустили свої руки-коси. А від (гвоздики, айстри, троянди, хризантеми) розносяться чудові пахощі. То яких (судді) потрібно природі? В ній все гармонійно.

- Визначте тему і головну думку тексту. До якого стилю та типу мовлення він належить?
- Зробіть фонетичний розбір виділеного слова.

8. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Про яку Лесю ідеться в тексті. До якого типу мовлення та стилю текст належить?

Леся була щедро **обдарована** від (природа). Мала талант до **вивчення** (мови), почувала себе вільно і в (стихія) (музика). Це вона написала перший в Україні **підручник** з (історія) для своїх (сестра). Вона роками збирала українські народні (пісні). Фантазія зваблювала (Леся) в таємничий світ (легенда) та (казка), в нічну (тиша) повитих місячним маревом озер, де багата уява вигледжувала (русалки) та (мавки) ...

(За О. Гончаром)

- Перепишіть, поставте іменники, що в дужках, у відповідному відмінку. Визначте відмінки іменників першої відміни, підкресліть в них закінчення і поясніть їх правопис. Розберіть виділені слова за будовою.
- Складіть і запишіть три речення про Лесю Українку.

§ 23. Твір-опис приміщення за власним спостереженням

1. Дайте відповіді на запитання.

- Які типи мовлення вам відомі?
- Які види описів ви знаєте?
- Яка роль інтер'єру в художній літературі?
- Як описати приміщення? Що в такому тексті буде «даним»; «новим»?
- Чим художній опис приміщення відрізняється від ділового?

2. Прочитайте текст. З'ясуйте тип мовлення та основну думку. Визначте у відповідних реченнях «дане» та «нове».

Оселя

...Символом України стала біла хата. Чепурними боками пишалася вона серед зелені вишневих садочків. Внутрішній кут такої хати з одного боку від вхідних дверей займала вариста піч. По діагоналі від печі влаштовували покуть. Тут розміщувалась божниця, на поличці стояли образи. Їх прикрашали вишиваними рушниками.

Уздовж бічної стіни під іконами ставили стіл. Біля столу розміщували довгу дерев'яну лаву. Збоку від стола знаходилася скриня.

У протилежному від печі кутку, часто біля дверей або над ними, розміщувався мисник. Це були полиці чи невелика шафка для посуду.

(За В. Супруненком)

- Опишіть за текстом та кольоровою вкладинкою №2 інтер'єр української хати.

3. Складіть опис шкільного кабінету (хімії, української мови, фізики, біології) за планом.

Орієнтовний план

1. Призначення приміщення.
2. Форма кімнати, її розмір, освітлення, оздоблення.
3. Наявні у приміщенні меблі, інші речі устаткування та інш.
4. Настрій приміщення (офіційно-діловий, робочий, затишний, урочистий).

Пам'ятайте! Дієслова під час опису треба вживати у формі одного часу: або теперішнього, або, якщо опис подається у формі спогаду, – минулого.

4. Опишіть свій улюблений куточок (кімнату, спортзал школи, музей, бібліотеку). Укажіть, де, що висить, лежить, стоїть. Якими є предмети?

5. Уявіть собі, що ви стали переможцем шкільної, потім районної олімпіади з української мови і поїхали на республіканську, вас там повели в театр. У вас дух захопило від його інтер'єру. Складіть невелику зв'язну розповідь на тему «У театрі».

§ 24. Відмінювання іменників другої відміни

1. Прочитайте і обговоріть текст. Доберіть до нього заголовок.

Сучасна назва грудня раніше стосувалася передостаннього місяця року. В давньоруські часи початок зимового літочислення йменувався студнем (до речі, нею й досі офіційно користуються білоруси – студзень). Слово *грудень* означало «нерівний, покритий грудками шлях».

У наш час грудень завершує календарний рік.

На 22 число цього місяця припадає і зимове сонцестояння, за яким визначають астрономічний початок зими, сховище холоду.

(За В. Скуратівським)

- На які великі свята багатий грудень? Розкажіть про одне з них.
- Пригадайте, які іменники належать до другої відміни, на які групи поділяються і чому. Випишіть іменники другої відміни, розподіліть їх за групами.

2. Розгляньте таблицю відмінювання іменників другої відміни.

В	Тверда група	М'яка група	Мішана група
	Однина		
Н.	степ□, батько, вікно	олівець□, обличчя	дощ□, плече
Р.	степу, батька, вікна	олівця, обличчя	дощу ,плеча
Д.	степу(ові), батькові, вікну	олівцю, обличчю	дощу, плечу
З.	степ□, батька, вікно	олівець□, обличчя	дощ□, плече
О.	степом, батьком, вікном	олівцем, обличчям	дощем, плечем
М.	(на) степу, батькові, вікні	(на) олівці, обличчі	(на) дощі, плечі
К.	степе, батьку, вікно	олівцю, обличчя	дощу, плече
	Множина		
Н.	степи, батьки, вікна	олівці, обличчя	дощі, плечі
Р.	степів, батьків, вікон□	олівців, облич□	дощів, плечей (пліч□)
Д.	степам, батькам, вікнам	олівцям, обличчям	дощам, плечам
З.	степи, батьків, вікна	олівці, обличчя	дощі, плечі
О.	степами, батьками, вікнами	олівцями, обличчями	дощами, плечима
М.	(на) степах, батьках, вікнах	на олівцях, обличчях	(на) дощах, плечах
К.	степи, батьки, вікна	олівці, обличчя	дощі, плечі

- Які особливості ви помітили у відмінюванні іменників II-ї відміни у давальному і місцевому відмінках?
- Провідміняйте (усно) іменники **клас, перо, гай, вересень, сонце, щастя, дощ**.

3. Поставте і запишіть подані іменники у формі давального відмінка однини. Утворіть можливі паралельні форми.

Зразок. Директор – директорові, директору.

Батько, дитятко, село, селище, край, камінь, ґрунт, степ, плач, вуж, обличчя, знання.

У давальному відмінку однини переважна більшість іменників другої відміни має паралельні форми закінчень: **-ові, -еві (-єві)** та **-у, -ю**: *письменникові, письменнику*: вужеві, вужу; краєві, краю; теляткові – телятку, дитяткові – дитятку.

При збігу двох таких іменників один з них слід уживати з закінченням **-у, -ю**: *учителю Кушніреві або учителеві Кушніру; пану Бойчукові чи панові Бойчуку.*

Орфограма

Букви **о, е, є** в закінченнях давального відмінка однини іменників II відміни: *братові, князеві, героєві, ткачеві.*

4. Прочитайте текст. Поставте 4-5 питань, визначте тему і головну думку.

Лікувальні властивості багатьох рослин були відомі з давніх-давен. Давньогрецькому лікар…ві Гіппократ… вдалося розказати в своїх працях про медичне застосування 236 рослин. Листк…ві, стебл… або плод…ві приділялося багато уваги. Наші пращури точно знали, коли збирати

рослини. Вміння розпізнавати та застосовувати цілющі рослини передавалося від покоління до покоління кожному українц...ві.

(З довідника)

- Випишіть іменники з пропущеними орфограмами, визначте їх відмінок, відміну і групу.
- Скажіть, в якому ще відмінку, крім давального, іменники другої відміни можуть мати паралельні закінчення.

Іменники другої відміни з основою на **-р** за особливостями відмінювання поділяються на *тверду*, *м'яку* і *мішану* групи.

До *твердої* групи належать іменники:

1. З односкладовою основою: *яр, сир, мур, жир, мир, дар*;

2. Більшість іменників іншомовного походження чоловічого роду з кінцевими **-ер, -ар, -яр, -ур, -ир, -ір** з постійним наголосом на основі: *інженер — інженер**ові**, інженер**ом**, семінар — семінар**ом**, бригадир — бригадир**ом**, футляр — футляр**ом**; столяр — столяр**ом**, сувенір — сувенір**ом**;*

3. Іменники *звір, комар, снігур* становлять виняток, бо, належачи до твердої групи, вони у називному відмінку множини мають закінчення **-і**, а не **-и**: *снігур**і**, комар**і**, звір**і**.*

До *м'якої* групи належать іменники з суфіксами **-р, -яр, -ар, -ир**, що при відмінюванні у множині мають наголос на закінченні.

*календар — календар**і́** — календар**я́ми**; сухар — сухар**і́** — сухар**я́ми**.*

До м'якої групи також належить незначна частина іменників, яка має ненаголошене закінчення: *козир — ко́зир**і**, лицар — ли́цар**і**, Ігор — Ігор**я**.*

До *мішаної* групи належать іменники з наголошеним суфіксом **-яр**, що означають назви людей за професією чи заняттям: *зброя́р — зброяр**а** — зброяр**ем**; школя́р — школяр**а** — школяр**ем**.*

5. Користуючись поданим правилом, складіть таблицю за зразком і запишіть у відповідних колонках іменники на *-р*.

Іменники другої відміни на *-р*

Тверда група	М'яка група	Мішана група
абажур	лікар	смоляр

Абажур, цегляр, лікар, гектар, цукор, футляр, воротар, вівчар, пустир, гусляр, столяр, чоботар, буквар, снігур, звір, комар, тхір, ковзаняр, бджоляр, якір, базар, двір, газетяр.

- Перевірте правильність виконання вправи за орфографічним словником. 3-5 іменників уведіть у речення (усно).
- Провідміняйте іменники *абажур, лікар, смоляр.* В разі необхідності звертайтеся до таблиці відмінювання іменників другої відміни.

6. За відмінковими закінченнями визначте групу іменників на *-р.*

Пунктир – пунктиру – пунктиром; екзаменатор – екзаменатора – екзаменатором; друкар – друкаря – друкарем; ювіляр – ювіляра – ювіляром; буквар – букваря – букварем; явір – явора – явором; смоляр – смоляра – смолярем; чоботар – чоботаря – чоботарем.

7. Прочитайте текст. Доберіть заголовок. Поміркуйте, які мікротеми є в цьому тексті?

Микола Михайлович Миклухо-Маклай – відомий мандрівник. Він багато років жив серед папуасів, писав про їхнє життя, побут. Його й зараз пам'ятають.

Цього науковця вважали індонезійцем, мовляв, його прізвище по-індонезійськи – це «людина, що дає їжу».

Насправді, прадід мандрівника, запорізький козак Степан Макуха, мав прізвисько Махлай, що означає «висловухий», або «недотепа». Під час російсько-турецької війни 1772 року Степан, який командував кінною сотнею, відзначився. За військову кмітливість, глузд і безприкладне геройство йому надали чин хорунжого і дарували дворянство.

Його українське прізвище звучало не по-дворянському. Отож, Степан і переробив його на незрозуміле «Миклухо-Маклай».

Кмітли́вість – *тямущість, тяма, догадливість, глузд.*
Відзнача́тися – *тут.: виділятися серед інших якимись діями, вчинками.*
Чин – *ранг, звання.*

- Випишіть іменники чоловічого і середнього роду II відміни, визначте їх групи та відмінки.

Іменники другої відміни чоловічого роду в кличному відмінку мають закінчення **-е, -у (-ю).**

Закінчення **-е** мають: а) *безсуфіксні* іменники *твердої* групи: *соколе, дубе, козаче, друже*; б) іменники *твердої* і *мішаної* груп, основа яких закінчується на **-р**: *тесляре, школяре, снігуре*; в) іменники **м'якої** групи з суфіксом **-ець**: *молодче, хлопче, кравче.*

Закінчення **-у** пишемо в словах з суфіксами **-ик, -ок, -к**: *синк**у**, братик**у**, Сергійк**у***; в іменниках: *дід**у**, тат**у**, син**у***; в іменниках з основою на шиплячий: *товариш**у**, читач**у**, прохач**у***.

Букву **-ю** пишемо в закінченнях іменників м'якої групи: *лікар**ю**, місяц**ю**, гаю, учителю.*

8. Від поданих слів утворіть форму кличного відмінка. Зробіть висновок, коли відбувається чергування кінцевих приголосних основи.

Пан, бджоляр, дядько, хлопець, покупець, продавець, друг, товариш, онук, учитель, гімназист, директор.

- Складіть діалог (5–6 реплік) за однією із тем: «На пасіці»; «У продовольчому магазині»; «На перерві».

9. Прочитайте текст. Визначте його тему. Підготуйтеся до переказу.

Прізвище Кушнір походить від загальної назви кушнір, що відома у всіх мовах східних слов'ян. У «Словарі української мови» Б. Грінченка слово зафіксоване в значенні «людина, яка вичинює овечі шкури; хутровик». Від цього слова утворено ряд похідних: кушнірство, кушнірувати. Кушнірство – це ремесло кушніра, одне з важливих як в Україні, так і в Молдові, коли баранячий кожух був звичайним одягом селянина.

- Спробуйте пояснити походження прізвищ: Скрипник, Решітняк, Швець, Цимбалюк.
- Випишіть іменники II-ї відміни, виділіть закінчення.
- Випишіть слово *кушнір* і всі похідні від нього. Визначте спосіб творення похідних слів.

§ 25. Особливості вживання і правопису відмінкових закінчень іменників другої відміни

1. З поданими іменниками складіть словосполучення, поставивши друге слово у формі родового відмінка однини, закінчення виділіть. Щоб переконатися в правильності вибору закінчення, зверніться до схеми-таблиці.

Метр, ситець; обличчя, дядько;

двері, млин; ложка, сироп; дні, тиждень; завивання, вітер; країни, світ; хвилювання, народ;

музеї, Кишинів; приміщення, вокзал; простори, Сибір; збирання, урожай.

У родовому відмінку однини іменники другої відміни чоловічого роду мають закінчення **-а (-я), -у (-ю).** З них **-а** в твердій і мішаній групах, **-я** в м'якій групі мають такі іменники:

1. Назви міст та інших населених пунктів: *Парижа, Кишинева, Рима, Києва, Тирасполя*; також інші географічні назви з наголошеним закінченням або з суфіксом **-ов, -ев (-єв)**: *Дніпра, Дністра, Ростова.*

2. Загальні і власні назви істот (людей і тварин): *вчителя, героя, чижа, солов'я, Сидоренка*; також уособлених предметів: *Вітра, Мороза.*

3. Назви чітко окреслених предметів, будівель та їх частин: *плуга, олівця, документа, стільця, коридора, хліва*, але *льоху, даху.*

4. Назви мір: *метра, грама, тижня*; назви місяців і днів: *листопада, вівторка.* Винятки: *року, віку.*

5. Наукові терміни: *відмінка, суфікса, атома*, але *складу, роду.*

Решта іменників другої відміни чоловічого роду, що означає назви нечітко окреслених предметів, явищ природи, назви почуттів, дій, ознак, речовин, збірні назви, назви установ та організацій, а також деякі географічні назви, має закінчення **-у** у твердій і мішаній групах і **-ю** у м'якій групі: *меду, цукру, снігу, вітру, морозу, народу, клубу, Пруту, Дону, Криму, Алтаю, настрою, гаю.*

Орфограма

Букви **а, я, у, ю** в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни: *вітру, звука.*

2. Поставте іменники у формі родового відмінка однини.

Кілограм, пісок, мед, майдан, прізвище, Кишинів, Тирасполь, Єрусалим, тиждень, жовтень, вальс, коридор, хор, степ, ліс, гай, сум, біль, продаж, живопис, Алтай, Байкал, Дністер.

Деякі іменники чоловічого роду II відміни в родовому відмінку однини можуть мати паралельні форми з закінченням **-а** та **-у**:

1) залежно, від наголосу: *моста* і *мосту*; *суда* і *суду*, *двора* і *двору*; *стола* і *столу*;

2) залежно від значення: *борта* (одягу, посуду), *борту* (судна); *листопада* (місяця) і *листопаду* (пори і процесу опадання листя); *листа* (написаного) і *листу* (на дереві); Романа (людини), *роману* (твору); *папера* (документа) і *паперу* (матеріалу); *каменя* (однієї штуки) і *каменю* (матеріалу); *чавуна* (посудини) і *чавуну* (металу).

3. Які закінчення слід написати на місці крапок? Свою думку арґументуйте. Запишіть словосполучення з такими іменниками.

Камен... на камені не залишилося від зруйнованого міста. Місто Єрусалим побудовано із ошатного і світлого камен... . Історія Стародавнього Рим..., але сучасного Рим... . Написавши лист..., Катря вкинула його у поштову скриньку ще тоді, як на дереві було багато лист..., а відповіді немає й досі.

4. Запишіть фразеологізми, розкриваючи дужки. В яких ситуаціях ці фразеологізми вживають?

Багато (галас) даремно. Комар (ніс) не підточить. Не знаючи (брід) – не лізь у воду. Передати куті (мед). Ні (пух) ні (перо). Давати (серце) волю. Заробити на сіль до (оселедець).

5. Перепишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис закінчень іменників другої відміни у місцевому відмінку однини. Зверніть увагу на чергування голосних або приголосних у виділених словах.

1. Воркувала горлиця у **(садок)**, у **(куточок)** тихенькому на **(бузок)**. (*Л. Глібов*) 2. Накрапав перший у цьому **(рік)** дощик. (*Н. -Левицький*) 3. Защебече соловейко в **(луг)** на калині. (*Т. Шевченко*) 4. Не родись у **(платтячко)**, а родись у **(щастячко)**.

6. Прочитайте. Знайдіть іменники II відміни у формі орудного відмінка. Визначте закінчення.

Плачем лиха не виплачеш. Дивиться лисицею, а думає вовком. Стоїть ні оком не моргає, ні вусом не веде. Кажуть, звичка молоти язиком природжена. Чи обходити мовчанням складні питання? Триматися з почуттям власної гідності. І конем не об'їдеш.

• Як ви розумієте зміст прочитаних виразів?

Іменники II відміни в орудному відмінку однини мають такі закінчення:

Чоловічий рід: тверда група: **-ом**: *батьком, містом, полином*;
м'яка група: **-ем (-єм)**: *лікарем, чебрецем, героєм, урожаєм*;
мішана група: **-ем**: *вогнищем, газетярем*.

Середній рід на: **-я – -ям**: *обличчям, полум'ям*.

7. Спишіть. Іменники, що в дужках, поставте в орудному відмінку однини.

Дядько Семен не був ні (професор), ні (лікар), ні (інженер). Не був він ні (суддя), ні (піп). Він нездатний був на високі посади. Він навіть не був добрим (хлібороб).

Але, як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Орудував він (коса), як добрий маляр (пензель) чи (ложка), – легко і вправно.

(За О. Довженком)

- Як ви розумієте зміст виділеного речення?

8. Прочитайте уривок. Як він характеризує автора?

Чого тільки не бачив я на небі! Велетні і пророки невпинно змагались у битвах, і дитяча душа моя не приймала їх, впадаючи у смуток. На чому б не спинилось моє око, скрізь і завжди я бачу щось подібне до людей чи тварин.

Рицарі, козаки, палачі, вовки, коні, святі дивились на мене з високого неба. Все жило в моїх очах двоїстим життям. Все кликало на порівняння, все було до чогось подібне...

(За О. Довженком)

- Випишіть іменники другої відміни у формі називного відмінка множини, виділіть закінчення.

Іменники чоловічого роду у називному відмінку множини мають закінчення: тверда група – **-и**: *брати, береги, майстри;* м'яка та мішана – **-і (-ї)**: *учителі, лікарі, водії, читачі, слухачі*.

Іменники середнього роду твердої і мішаної груп мають закінчення **-а**: *озера, сховища, вогнища*; м'якої групи – закінчення **-я**: *моря, оповідання*.

9. Подані іменники згрупуйте за синонімічними рядами. У формі родового відмінка множини введіть їх у словосполучення і в 3-4 речення.

Ручай, воїн, приятель, бешкет, гігант, богатир, потік, боєць, буйство, товариш, велетень, багач, джерело, солдат, друг, богатир, струмок.

Деякі іменники чоловічого і середнього роду в родовому відмінку множини поряд із закінченням **-ів** мають нульове закінчення: *партизанів* (*партизан*).

Іменники середнього роду з подвоєним приголосним основи (на **-я**) перед нульовим закінченням подвоєння втрачають: *облич, змагань*.

Перед закінченням **-ів** подвоєння зберігається: *почуттів, відкриттів*. Декілька іменників мають закінчення **-ей**: *гостей, коней, очей, плечей* (*і пліч*).

10. Прочитайте уривок з оповідання Б. Грінченко «Грицько» (с. 252) від слів «І бублик і бриль...» до «...що стирчав під кручею». Перекажіть текст своїми словами. Знайдіть іменники II відміни, поставте їх у формі Р.в. множини.

11. Прочитайте текст. Визначте його тему та стиль. Доберіть заголовок.

Чудова і неповторна природа Гуцульщини, цього дивовижно поетичного куточка Карпат. У кожного, хто побував тут, він викликає щире захоплення.

Художня довершеність, витончений смак, природне відчуття міри і гармонії в доборі кольорів – все це втілюється в умінні поставити будинок, і в бажанні прикрасити свій побут. Гуцульщина здавна славиться народними умільцями – династіями різьбярів, гончарів, будівників, каменярів, столярів, ткаль, вишивальниць. З покоління в покоління вони передають шану до прекрасного, свій хист і майстерність, любов до краси.

(З журналу)

- Спишіть. Підкресліть іменники другої відміни. Поясніть правопис відмінкових закінчень.

§ 26. Відмінювання іменників третьої відміни

1. Прочитайте уривок з послання апостола Павла до коринтян (мешканців острова Коринф у Давній Греції).

Якщо я не маю Любові,
То ангельські й людські слова
Вибренькують міддю у мові,
І згук їх безслідно сплива.
Майно все віддам жебракові,
Вогонь моє тіло дойма, –
І все ж, як не маю Любові,
То й користі з того нема.
Любов над усе терпелива,
Любов лагідніша за все.
Любов на заздрість скупа
І пихатість їй не притаманна...

- У вірші розкрито суть християнської Любові як основи вчення Христа і найбільшої моральної сили у світі. Поміркуйте, як ставляться люди зараз до таких понять, як Чуйність, Доброзичливість, Милосердя, Любов.
- Випишіть із уривка іменники третьої відміни. Доведіть, що не помиляєтеся.
- Чи поділяються іменники третьої відміни на групи?

2. Розгляньте таблицю. Зверніть увагу, в яких відмінках закінчення іменників однакові. Зробіть висновок, у яких відмінках однини форми іменників збігаються.

	Однина			Множина		
Н.	повість□	зустріч□	тінь□	повісті	зустрічі	тіні
Р.	повісті	зустрічі	тіні	повістей	зустрічей	тіней
Д.	повісті	зустрічі	тіні	повістям	зустрічам	тіням
З.	повість□	зустріч□	тінь□	повісті	зустрічі	тіні
О.	повістю	зустріччю	тінню	повістями	зустрічами	тінями
М.	(на) повісті	зустрічі	тіні	(при) повістях	зустрічах	тінях
К.	повість□	зустріч□	тінь□	повісті	зустрічі	тіні

- Провідміняйте за поданим зразком іменники *подорож, радість, ніч.*
- Подумайте, чому в іменниках *зустріччю, тінню* у формі орудного відмінка відбувається подвоєння приголосних, а в слові *повістю* такого подвоєння немає. Зробіть відповідний висновок щодо іменників, які будете відмінювати.

У закінченнях орудного відмінка однини іменників III відміни пишемо **-ю**: *сіллю, розкішшю.*

Якщо основа іменника закінчується одним приголосним, то в орудному відмінку однини відбувається подовження, яке на письмі передається двома буквами: *тінь — тінню, річ — річчю.*

Подовження у вимові і подвоєння на письмі не буває:

а) коли основа закінчується двома приголосними: *повість — повістю, жовч — жовчю, радість — радістю;*

б) коли основа закінчується губними приголосними: [б],[п],[в],[ф],[м] та [р] (у таких іменниках перед закінченням ставимо апостроф): *любов'ю, кров'ю, матір'ю.*

Іменник *мати* в непрямих відмінках однини та в усіх відмінках множини має суфікс **-ер- (-ір-)**: *матері, матір'ю.*

Орфограма

Одна і дві букви перед закінченням орудного відмінка однини іменників третьої відміни: *сіллю, совістю.*

3. Запишіть до таблиці подані іменники за зразком. Закінчення виділіть.

I	II	III
користь, користю	піч, піччю	любов, любов'ю

Честь, мазь, бандероль, ніч, сіль, піч, блакить, *ніжність*, *розкіш*, *міць*, верф, даль, *старість*, мати, вість, мідь, глазур.

- До виділених слів доберіть антоніми. Антонімічні пари введіть у речення (усно).

4. Перепишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у потрібній формі. Визначте їх відмінки.

Обличчя відсвічувало українською (лагідність) і (шляхетність). *(І. Борозна)* Моя душа світлішає, як ранок, вивітрюється з (кров) каламуть. Збудився жаль у молодій душі за (матір), за сонцем, за дитинством. Тепер не знаю і не відаю, де був я, за якою (віддаль). *(Д. Павличко)* У кого серце (мудрість) багате, тому глибини всякі перейти. *(А. Малишко)* Вираз (гордість), (упевненість) в своїй (могутність) й силі був розлитий на його смаглявому й похмурому обличчі. *(В. Розковшенко)*

5. Перекладіть українською мовою. Від іменників III-ої відміни утворіть форму орудного відмінка однини. Виділіть орфограми та закінчення.

Вещь, дичь, дробь, чертеж, верфь, тушь, честь, ландыш, плащ, мышь, печь, смесь, глазурь, полночь, доклад.

- З 5-ма іменниками складіть речення.

6. Перепишіть, розкриваючи дужки.

1. Злий плаче від (заздрість), а добрий – від (радість).
2. З (радість) – до людей, а зі (злість) – від людей.
3. Батьком-(мати) не хвались, а хвались (честь).
4. Як не любити (любов) наснажених, (мудрість) сповнених книг.

(За М. Рильським)

- Як ви розумієте ці крилаті вислови?

§ 27. Відмінювання іменників четвертої відміни

1. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку.

Іоніке давно мріяв про таку рогатку з білим держальцем і червоною гумкою. Під стріхою було ластів'яче гніздо.

Він примірився, але влучив не в ластів'ят, а у верхню шибку вікна. Потім побачив, що на абрикосі галасує зграйка горобців. Прицілився. Камінчик кулею свиснув угору, і горобеня упало з дерева на землю.

Пташеня стрепенулося, хотіло було злетіти, але підбите крильце не слухалося. Курчата, каченята, які бігали поруч, з докором дивились на хлопчика, ніби хотіли спитати: «Що це гороб'я тобі лихого заподіяло? Навіщо ти перебив йому крильце?»

(За Георге Георгіу)

- Придумайте свою кінцівку. Як ви гадаєте, що зробив Іоніке з рогаткою? А як ставитеся ви до братів наших менших?
- Випишіть іменники IV відміни. За якими ознаками ви розпізнаєте ці іменники серед інших? Скористайтеся матеріалом на с.77.

2. Поміркуйте, чому подані іменники належать до різних відмін.

II відміна	IV відміна
каченятко	каченя
козенятко	козеня
поросятко	порося
гороб'ятко	гороб'я

3. Розгляньте таблицю, дайте відповіді на запитання.

	Однина	Множина
Н.	теля, плем'я, чаєня	телята, племена, чаєнята
Р.	теляти, племені, чаєняти	телят□, племен□, чаєнят□
Д.	теляті, племені, чаєняті	телятам, племенам, чаєнятам
З.	теля, плем 'я, чаєня	телят□ і телята, племена, чаєнят□ і чаєнята
О.	телям, плем'ям, племенем, чаєням	телятами, племенами, чаєнятами
М.	(на) теляті, (в) племені, чаєняті	(на) телятах, (в) племенах, чаєнятах
К.	теля, плем'я, чаєня	телята, племена, чаєнята

- Які іменники четвертої відміни і в яких відмінках мають подвійні форми?
- Які закінчення у родовому відмінку однини мають іменники IV відміни з суфіксами *-ат-, -ят-?* і які – з суфіксом *-ен-?*
- Поспостерігайте за іменниками IV відміни у формі знахідного відмінка множини. Які особливості ви помітили?

У знахідному відмінку множини іменники четвертої відміни мають форму:

а) спільну з родовим відмінком, якщо позначають назви людей: *дівчат, хлоп'ят;*

б) іменники – назви тварин мають подвійні форми: *орлят і орлята, ягнят і ягнята, курчат і курчата.*

4. Провідміняйте іменники *орля, ім'я, зайченя*, ввівши їх у словосполучення. Для самоконтролю скористайтеся таблицею.

5. До поданих іменників допишіть у формах називного і давального відмінків однини відповідні назви малих істот.

Зразок. Зозуля – зозуленя – зозуленяті.

Зозуля, качка, орел, кішка, лев, білка, свиня, чайка, кінь, лисиця, ведмідь, вівця, сова, заєць, коза, гуска, індик, птах, лось.

6. Напишіть твір-розповідь з елементами опису на тему: «Таємне і чудове життя лісу», використовуючи іменники IV відміни.

§ 28. Відмінювання іменників, що вживаються лише у множині

1. Відгадайте загадки. Запишіть іменники-відгадки. Що спільного мають ці іменники?

1. Ходять-ходять, а в хату не заходять. 2. Що за віз, що ходить без коліс? 3. Хто трьома зубами сіно їсть? 4. Що за вершник: сам сидить верхи, а ноги за вухами? 5. Лежу – одна нога, іду – вже дві, а на ногах стою, то дві голови.

- Подумайте, чи можна визначити рід іменників, що вживаються лише у множині. Чому вони не належать до жодної з чотирьох відмін?

2. Розгляньте таблицю.

Н.	окуляри	двері	вила
Р.	окулярів	дверей	вил□
Д.	окулярам	дверям	вилам
З.	окуляри	двері	вила
О.	окулярами	дверима і дверми	вилами
М.	(на) окулярах	(на) дверях	(на) вилах
К.	окуляри	двері	вила

- Які закінчення мають подані іменники у: а) родовому відмінку; б) орудному відмінку; в) місцевому відмінку?

Іменники, що вживаються лише у формі множини, в орудному відмінку мають закінчення **-ами, -ями.** Закінчення **-ми** мають декілька іменників: *сіньми, саньми, дітьми, гусьми, курми, людьми.*
Поодинокі іменники мають паралельне закінчення: *воротами і ворітьми; грішми і грошима; дверми і дверима; штаньми, штанями і штанами.*

3. Провідміняйте іменники і виділіть закінчення.

Вибори, коноплі, криси (поля капелюха), хащі (зарості, гущавина).

4. ***Взаємоперевірний диктант***. Подані словосполучення поставте у форму орудного відмінка, закінчення виділіть. Вставте пропущені букви.

Ро...кішні канни, добрі люди, в...сокі двері, м...талеві граблі, д...р...в'яні ворота, ш...рокі сіни, з...лені Карпати, затуплені ножиці, нові штани, безпричинні в...селощі, бе...турботні діти.

5. Прочитайте уривок із вірша. Назвіть усі іменники.

Дзвін колосків дозрілої пшениці,
Доріжка у м'якому спориші,
Вода цілюща з отчої криниці,
Високість хліборобської душі...

(О. Соловей)

- Зробіть розбір двох іменників за поданою схемою та зразком.

Розбір іменника як частини мови

Послідовність розбору

I. Назва частини мови. Загальне значення.
II. Морфологічні ознаки:
1. Початкова форма (Н. в. однини).
2. Власна чи загальна назва.
3. Істота чи неістота.
4. Рід, число, відмінок.
5. Відміна, група (якщо є):

III. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору:

Колосків – іменник, означає предмет, початкова форма – колосок, загальна назва, неістота, чоловічий рід, множина, родовий відмінок, II відміна, тверда група, в реченні виступає (означенням).

Зразок письмового розбору:

Колосків – імен., означає предмет, п.ф. – колосок, заг., неіст., чол. р., множ., Р.в., II відм., тв. гр., означення.

6. Подані іменники поставте у форму родового відмінка. Підкресліть їх закінчення. Зробіть висновок, які закінчення в родовому відмінку можуть мати іменники, що вживаються тільки у множині.

Іменини, ласощі, канікули, ковзани, лижі, Карпати, веселощі.

- Чи одне й те саме поняття позначають слова *іменини* і *день народження?*
- Складіть твір-розповідь «Мої іменини», використовуючи подані вище опорні слова.
- Будь-яких два іменники розберіть як частину мови.

§ 29. Незмінювані іменники

1. Прочитайте уривок. Поясніть значення виділених слів.

Аматори і цінителі фауни знають і можуть розповісти багато про сумчастих **кенгуру**, маленьких **поні**, бешкетуватих **шимпанзе**. Вони розмовляють з ***жако***, досить розумною папугою, вміють навіть приборкати **зебу**, *а на* ***колібрі*** – *маленьке пташеня*, ставлять різноманітні досліди.

- Подумайте, чи змінюються виділені іменники? Як можна визначити відмінок таких іменників? .

Відмінок незмінюваних іменників визначається із змісту речення, тобто за зв'язком з іншими словами: *журі (Н.в.) оцінило результати конкурсу. З журі (О.в.) погодилися всі, хто змагався. На журі (М.в.) лежить відповідальність...*

До незмінюваних іменників належать:

1. Жіночі прізвища на *приголосний* та на **-о:** *Олена Миколайчук, Катерина Боднар, Галина Ставниченко.*

2. Іменники іншомовного походження, які закінчуються на *голосний*: *депо, рагу, пюре, Тбілісі, Сочі, Гюго, Лазо*, але: *пальто, пальта, пальт.*

3. Утворені з початкових букв складноскорочені слова: ООН, СНД (Співдружність Незалежних Держав).

2. Запишіть, розкриваючи дужки. Виділіть незмінювані іменники. Позначте закінчення всіх іменників. Будь-яких два розберіть як частину мови.

Твори (Тарас Шевченко, Оксана Іваненко, Валентина Ткаченко, Спиридон Вангелі, Григоре Вієру, Ліна Костенко).

Картини (Катерина Білокур, Злата Ткач, Леонардо да Вінчі, Пабло Пікассо, Михайло Греку, Ганна Євтушенко).

Листуємося з (Вітя Іванчук, Галя Мироненко, Максимко Ботнарюк, Оксана Швець).

3. Як би підписали свої зошити такі учні: Марія Левченко, Олександр Левченко, Тетяна Ботнарюк, Михайло Ботнарюк? Запишіть ці прізвища та імена у потрібній формі.

4. Утворіть словосполучення, дібравши до поданих іменників прикметники, що підходять за змістом. Поясніть, як ви визначаєте рід іменників. Складіть міні-розповідь «На залізничному вокзалі».

Депо, купе, фойє, табло, кафе, какао, ескімо, Туапсе, Сочі, Міссісіпі.

Рід незмінюваних іменників визначається за такими правилами:

1) Незмінювані іменники, що називають осіб чоловічої статі, належать до чоловічого роду (розумний *мосьє*), жіночої статі – жіночого роду (уважна *леді*).

2) Незмінювані іменники – назви тварин – належать до чоловічого роду: маленький *кенгуру.*

3) Незмінювані іменники іншомовного походження, що називають неістоти, відносяться до середнього роду: *шовкове кашне, залізничне депо.*

4) Рід іменників – географічних назв, назв газет, журналів – визначається за родовим поняттям: *повноводна* ***Конго*** *(ж.р.) (річка) тече серед тропічних лісів . Прісноводне* ***Онтаріо*** *(с.р.) — одне з найбільших озер Америки.*

5) Рід складноскорочених слів визначається за родом головного слова, яке входить до відповідного сполучення: **ООН** — *Організація Об'єднаних Націй, ж.р., бо головне слово — організація*; **ВДНГ** — *Виставка досягнень народного господарства, ж.р.*; **КВК** — *Клуб веселих і кмітливих, ч.р.*

5. Прочитайте абревіатури (складноскорочені) слова. Поясніть їх значення і визначте рід.

ТЕЦ, ВДНГ, РТС, ПТУ, МТС.
ЕОМ (електронно-обчислювальна машина), СНІД (синдром набутого імунодефіциту).

- З двома-трьома абревіатурами складіть і запишіть речення.

6. За поданим тлумаченням відшукайте відповідні слова і запишіть. Запам'ятайте їх правопис.

1. Сорт леденцевих цукерок. 2. Зал у театрі або кінотеатрі для перебування глядачів до початку вистави та під час антракту (перерви). 3. Страва з дрібно нарізаного м'яса або риби з овочами і пряною приправою. 4. Дуже маленька пташка, водиться в Америці. 5. Міська підземна залізниця. 6. Музичний твір, що складається з різних музичних уривків. 7. Майстерня якої-небудь галузі мистецтва, художнього ремесла або індивідуального пошиву одягу чи взуття. 8. Наймана автомашина з лічильником, який показує вартість проїзду. 9. Кольорові нитки для вишивання. 10. Перелік страв.

- З незмінюваними іменниками в непрямому відмінку складіть речення. Визначте відмінок. Поясніть, як ви це зробили.

§ 30. Творення іменників

1. Прочитайте текст. До якого стилю мовлення він належить? Перевірте себе, чи завжди ви саме так звертаєтеся до когось в разі потреби.

«Скажіть, будь ласка...»

Цією фразою, як відомо, починаємо **запитання**, за допомогою якого хочемо з'ясувати важливі для себе питання: «Скажіть, будь ласка, котра година?» або «Скільки годин їде поїзд до Києва?», «О котрій годині зустрінемося?»

Якщо треба вказати годину з хвилинами, то кажуть «п'ять хвилин на першу», «пів на восьму», «за чверть дев'ята» тощо. На питання «За скільки хвилин ти дійдеш до **зупинки**?» – За п'ять.

Якщо треба відповісти на запитання «Як вас звуть», кажемо: «Марією», «Андрієм, Василем Івановичем». А на запитання «Як тебе звати?» даємо **відповідь**: «Марія», «Андрій», «Василь Іванович»...

Отже, будь ласка – це «чарівні слова» і дітей, і дорослих.

- Визначте, яким способом утворені виділені іменники.

Іменники утворюються різними способами від різних частин мови: *від іменників*: *зброя — зброяр*; *від прикметників*: *мужній — мужність, ввічливий — ввічливість; від дієслів: відповідати — відповідь, переказати — переказ.*

2. Розгляньте таблицю способів творення іменників. Додайте свої приклади.

Способи творення слів		Приклади
1.	Префіксальний	ліс – праліс, друг – недруг
2.	Суфіксальний	вчити – вчитель
3.	Префіксально-суфіксальний	дорога – подорожник
4.	Безсуфіксний	виходити – вихід
5.	Складання основ або слів	трусити, земля – землетрус
6.	Складання скорочених основ	стінна газета – стінгазета
7.	Перехід прикметників у іменники	операційна палата – зайшов до операційної

3. Визначте, від якого слова і яким способом утворено кожний з поданих іменників.

Вогнище, деревце, прикордонник, розмова, міжряддя, хлібороб, вихід, виступ, блакить, прадід.

4. Від поданих слів утворіть іменники, що означають назви осіб за професією чи заняттям. Виділіть суфікси. Введіть утворені іменники в словосполучення.

Виконувати, керувати, служба, робота, поширювати, передплачувати, перекладати, танцювати, співати, вантажити, діяти.

5. Дайте письмові відповіді на поставлені запитання, написавши тільки іменники – назви осіб чоловічого роду. Усно встановіть спосіб їх творення.

1. Хто: а) читає, б) спостерігає, в) досліджує, г) творить, ґ) робить доповідь?
2. Хто пише: а) байки, б) повісті, в) казки?
3. Хто: а) завідує відділом, б) друкує на машинці, в) видає гроші?
4. Хто грає на: а) баяні, б) кобзі, в) бандурі?
5. Хто: а) міряє землю, б) ловить звірів, в) носить листи, г) варить мило?
6. Як називають осіб, що проживають: а) у Петербурзі, б) в Яссах, в) у Києві, г) у Кишиневі, ґ) у Львові, д) у Чернівцях, е) у Бельцях?

6. Від поданих слів утворіть іменники, що означають осіб жіночої статі. Яким способом словотворення слід скористатися?

Вихователь, читач, мешканець, художник, бельчанин, кишинівець, одесит, школяр, співак.

В іменниках із збірним значенням пишемо суфікс **-инн**(я): *гороховиння*; в іменниках, що означають опредмечені дії, стан – **-інн**(я) під наголосом: *ходіння, терпіння, шарудіння*; а без наголосу – **-енн**(я): *повто́рення, заве́ршення, напру́ження.*

В іменниках із значенням матеріалу, продукту праці пишемо суфікс **-ив**(о): *молоти – мели́во*. Суфікс **-ев**(о) пишемо у слові **марево.**

7. Прочитайте слова. До яких частин мови вони належать? Доберіть до них спільнокореневі іменники з суфіксами *-инн*(я), *-інн*(я), *-енн*(я), *-єнн*(я). Складіть з ними різні типи словосполучень. Графічно позначте орфограму в суфіксах.

Зразок. Картопля – картоплиння, посохле картоплиння, збирати картоплиння.

Буряк, кукурудза, квасоля, **соняшник**, **павук**, розуміти, терпіти, **плести**; закінчити, **зросити**, **наголосити**, прискорити, відзначити; присвоїти, загоїти, заспокоїти, роззброїти.

- Назвіть фонетичну зміну у виділених словах.

8. Доберіть до поданих дієслів спільнокореневі іменники із суфіксами *-ив*(о), *-ев*(о). Запишіть іменники. Графічно позначте орфограму в суфіксах.

Зразок. *Пекти – печиво; смачне печиво.*

Варити, молоти, морозити, мережити, плести, топити, марити, місити.

9. Прочитайте і відгадайте загадки. Знайдіть іменники із зменшувально-пестливими суфіксами, випишіть їх, виділіть суфікси.

1. Ось дивись – цей хитрунець
Сплів химерний ятірець,
Ятірець легкий, як пух,
Не для рибок, а для мух.

2. Маленькі будиночки
по місту біжать,
хлопчики і дівчатка
в будиночках сидять.

3. В полі чистім
він росте:
на високих ніжках,
в зелених панчішках.
Квіточки блакитні,
Оченьки привітні.

4. Біленька корзинка,
а дно золотисте,
в корзинці – росинки
і сонечко чисте.

5. У зеленому лісочку,
Під мережаним листочком,
червоніє невеличка
спіла ягідка … .

- Пригадайте загадки, в яких використані іменники із зменшувально-пестливими суфіксами.

Суфікси **-ичк-**, **-ичок-** вживаються в тих іменниках, що утворені від слів з суфіксами **-иц-**, **-ик-**: *сини**ц**я — сини**чк**а*, *воз**ик** — воз**ичок***. В інших іменниках вживаються суфікси **-ечк-**, **-ечок-**: *сонце — сон**ечк**о*, *лійка — лі**єчк**а*, *верш**ок** — верш**ечок***.

Орфограма

Букви **е**, **є**, **и** в суфіксах **-ичк-**, **-ичок-**, **-ечк-** (**-єчк-**), **-енн-** (**-єнн-**), **-ив-**, **-ев**: *росичка, сорочечка, лінієчка, краєчок.*

10. Спишіть речення, вставляючи потрібні букви. Позначте орфограму.

1. Розсердився ведмед…чок і плуг поламав, а вовч…чок сіресенький воли розігнав, а зайч…чок куцесенький у ліс пострибав. 2. Вербовая дощ…чка, по ній ходить Наст…чка. 3. Виорем нивочку довгеньку, посієм греч…чку чорненьку. А з тієї гречки чорні верш…чки, а із того проса русая коса.

(Нар. творч.)

11. Від поданих іменників утворіть слова із значенням *збільшеності, згрубілості, зневаги*. Запишіть їх, виділіть суфікси.

Слон, лев, вітер, дід, ніс, нога, лапа.

12. Прочитайте текст, доберіть до нього заголовок. Визначте тип мовлення. Перекажіть текст (усно).

Млинарство в Україні і в Молдові відоме з давніх-давен. *Будівництво* млинів було вельми складною справою. *Водостоки* регулювали греблею. Для їх *зведення* потрібно було чимало рук. Млини зводили на певній відстані од гребель, і вода до них надходила спеціальними каналами. Для *підвищення* її рівня робили так звані настилкові греблі, загачуючи канави спереду в'язанками з лози, гілок дерев. Протоки ретельно оберігали від *забруднення*.

(З кн. В. Скуратівського «Берегиня»)

- Випишіть виділені іменники. Визначте основу, від якої вони утворені, а також спосіб творення. Орфограми підкресліть.
- Два іменники (за бажанням) розберіть як частину мови.

§ 31. Написання НЕ з іменниками

1. Прочитайте уривок. Визначте його тему та основну думку. Озаглавте.

Негустим лісом ішли двоє подорожніх. Дідусь і Онук. Була спека, мандрівникам хотілося пити.

Нарешті вони прийшли до струмка. Тихо дзюрчала холодна вода. Тут *непорядку*, як серед людей, не могло бути. Подорожні нахилилися, напилися. Дідусь сказав: «Спасибі тобі, струмочок». Онук посміхнувся.

– Чому ти посміхаєшся? – спитав Дідусь.

– Навіщо ви, Дідусю, сказали струмкові спасибі? Адже він не жива істота: не почує ваших слів, не знатиме про вашу подяку.

Дідусь замислився. Струмочок все дзюрчав і дзюрчав. У лісі співали пташки. Помовчавши, Дідусь сказав:

– Це так… Струмочок нічого не почує. Якби води напився вовк, він міг би і не подякувати, а ми *не вовки*, а люди – не забувай цього, бо станеш *невігласом*. А знаєш, для чого людина говорить спасибі? Знаєш, кого це слово підносить?

Недоліток замислився. Він ще ніколи не думав над цим.

– Людину, – сказав Дідусь. – Ми говоримо спасибі для того, щоб відчувати себе **не вовком, не ослом, не безмозкою куркою**, а Людиною… **Незнання** цього простого правила жахливе.

(За В. Сухомлинським)

- Випишіть виділені іменники у дві колонки: пишуться з *не* окремо; разом. Спробуйте пояснити їх написання.

НЕ пишеться з іменниками разом:

1) якщо слово не вживається без **не**: ***не**віглас, **не**жить, **не**від;*

2) якщо додаванням **не** до іменника утворюється слово з новим, протилежним значенням і його можна замінити синонімом без **не**: *воля — **не**воля (рабство).*

3) якщо входить до складу префікса **недо-**, який означає неповноту дії чи ознаки: ***недо**оцінка.*

Не пишеться окремо, якщо вона є запереченням лексичного значення іменника. ***Не** жаль, а гнів мене пече.* В таких реченнях є протиставлення із сполучником **а**.

Орфограма
Не з іменниками:
нещастя, невдача.

Користуйся алгоритмом:

1) Визнач, чи вживається іменник без **не**:
   а) якщо не вживається, то пиши разом;
   б) якщо вживається, то:
2) перевір, чи є протиставлення із сполучником **а**:
   а) якщо так, то пиши окремо:
   б) якщо ні, то:
3) заміни іменник синонімом без **не**:
   а) якщо заміна можлива, то пиши разом;
   б) якщо заміна неможлива, пиши окремо.

2. Поясніть правопис слів з часткою *не*.

1. Непам'ять – це забуття, втрата пам'яті про кого-небудь. 2. Нелюд – це жорстока, зла, бездушна людина. 3. Та завжди у холодку тернів і шипшини витикаються з трави голубі квіточки, що звуться незабудками. *(С. Скляренко)* 4. Вічний дух непокори проти гнобителів жив у серцях знедолених. *(І. Цюпа)* 5. Осіння негода за вікном глухо шуміла вербами, дощ стікав по шибках. 6. По небу не хмари, а клоччя білої з сірим бавовни. *(П. Кармaнський)* 7. Вчи коня не батогом, а вівсом. *(Нар. творч.)*

3. Розкрийте дужки. Поясніть правопис *не* з іменниками.

Зупинитися в (не)рішучості; (не) правда, а вигадка; відчувати (не) безпеку; картати за (не) серйозність; (не) друг, а просто знайомий; щоденний (не) спокій; (не) зло, а добро є рушієм життя; повірити в (не) билицю.

4. Замініть подані словосполучення одним іменником з *не*. Складіть з ними речення.

Зразок. Низький врожай – неврожай.

1. Відсутність уваги. 2. Низька організованість. 3. Відсутність благозвучності, неприємне сполучення звуків. 4. Відсутність обачності. 5. Почуття ворожості. 6. Погана погода з дощем, вітром...

5. Доберіть до поданих слів синоніми з префіксом *не*. Запишіть їх. Поясніть правопис. Будь-які 4 іменники введіть у речення.

Вигадка, загроза, рабство, лихо, ворог, брехня, тривога, ворожість.

6. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис іменників з *не*.

Любов і мудрість будують храми, (не)нависть їх руйнує. Було так, є і буде так, доки життя існує. *(М. Мащенко)* Ні, (не) молитву і (не) славу тому, хто підніма війну, я чистим серцем нелукавим проклін навік пошлю йому. *(О. Кониський)* Не кидайте весла, гребіть, що є сили, ми тую (не) году минем. *(І. Романченко)* Хай забудеться (не) доля і (не) слава давніх літ, *щастя* ж рівне й рівна слава засіяють на весь світ. *(М. Вороний)*

- Виділені іменники розберіть як частину мови.

§ 32. Написання і відмінювання чоловічих та жіночих імен по батькові

1. Розгляньте таблицю. Зверніть увагу на кінцевий приголосний основи імен.

Утворення і написання чоловічих і жіночих імен по батькові	
Чоловічі імена по батькові творяться додаванням до основи власних імен суфікса -ович	Жіночі імена по батькові творяться додаванням до основ власних імен суфіксів -івн- (-ївн-)
Михайл-о – Михайл+ович Василь – Василь+ович Юрій – Юрій+ович	Михайл-о – Михайл+івн-а Василь – Васил+івн-а Юрій – Юрі+ївн-а

Запам'ятайте!

Лука – Лукич, Луківна
Кузьма – Кузьмич, Кузьмівна
Ілля – Ілліч, Іллівна
Яків – Якович, Яківна
Сава – Савич (і Савович), Савівна
Микола – Миколайович, Миколаївна
Григорій – Григорович, Григорівна

2. Перепишіть, утворюючи від поданих у дужках імен імена по батькові.

Ярослав (Степан), Михайло (Федір), Іван (Василь), Сергій (Микола), Ольга (Роман), Тетяна (Корній), Олександр (Сергій), Катерина (Йосип), Андрій (Лукаш), Ігор (Касян).

3. Провідміняйте подані імена по батькові. Виділіть суфікси та закінчення.

Віктор Григорович, Катерина Сергіївна.

4. Допишіть до прізвищ *Шевченко, Франко, Косач, Мирний, Довженко* імена по батькові. Виділіть суфікси. Складіть усно 3-4 речення.

5. Перепишіть, поставте слова, що в дужках, у потрібній формі.

Завітайте до (Надія Іллівна, Семен Корнійович). Подякуйте (Наталя Аполінаріївна, Василь Онисимович). Привітайтеся з (Тетяна Максимівна, Олексій Сергійович). Слід прийти на консультацію до (Валерій Миколайович, Софія Гнатівна).

- Напишіть вітальну листівку (ім'я та по батькові класного керівника).

6. Прочитайте текст. Перекажіть його зміст за самостійно складеним планом.

Особливою формою мовлення є телефонна розмова. Вона може бути неофіційною (приватною) та офіційною (діловою). Зміст офіційної розмови – це надання консультації, службові переговори, домовленість про ділові зустрічі тощо.

Телефонна розмова передбачає: встановлення зв'язку (Алло – Я слухаю!) Той, хто телефонує, має привітатися, назвати себе. Абонент повинен відповісти на привітання, також назватися. Викладати справу треба чітко, стисло, без розлогих описів та зайвих подробиць. Тому слід ретельно зважати, які питання розмови є головні, а які – другорядні. Фрази будувати короткі, чітко вимовляти прізвища, дати, адреси тощо. Закінчує розмову той, хто зателефонував.

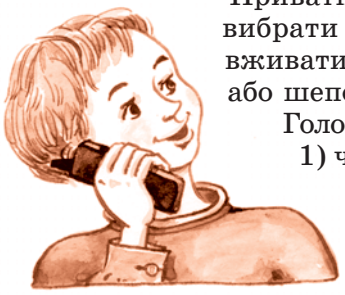

Приватні розмови теж мають свої правила. Слід вдало вибрати час для дзвінка, представитися, не варто зловживати часом співрозмовника, говорити надто голосно або шепотіти.

Головні вимоги до того, хто говорить по телефону, такі: 1) чіткість, правильність дикції; 2) середній за силою голос мовлення; 3) стислість висловлювання; 4) середній темп мовлення; 5) спокійний, ввічливий тон.

(З кн. «Основи культури мовлення»)

Консульта́ція *– порада, вказівка обізнаної людини з приводу якоїсь справи.*
Тон *– характер висловлювання.*

7. Складіть, запишіть і розіграйте діалог на вільну тему (7-8 реплік), вживаючи чоловічі та жіночі імена по батькові.

§ 33. Опис природи. Переказ тексту з елементами опису природи

1. Прочитайте уривок. До якого типу мовлення він належить? Чому? Що є «даним» і «новим» у реченнях опису предмета?

Зелене царство пишніло тією неповторною красою, якою так багата природа восени. Дуби схилялися над урвищем, і вітер збивав з них зелену піну. Із осик з тихим шелестом ґвинтилося на землю жовте листя. Сосни червоніли стовбурами. Неначе боярські шапки, зеленів мох, розцяцькований жовтим осиковим листям. Вода у джерелах посвіжіла й зробилася чистою, як сльоза. Сохла папороть, згортаючи пальмові листки. Осички просили на зиму чобіток, а дуби наглухо застібали кожухи. І над усім цим лісовим царством – небо, безкрає, поцинковане небо, що світить сонцем, дихає заморозками, тирликає та гучніє жалібним квилінням запізнілих гусячих зграй.

(За Г. Тютюнником)

- Визначте стиль уривка.
- Яку мету поставив перед собою письменник, створюючи художній опис? Завдяки використанню яких художніх засобів вдалося митцеві досягти виразності, образності, вплинути на почуття читачів? Назвіть епітети, порівняння. У яких реченнях предмети персоніфіковано?
- Розгляньте репродукцію картини М.А. Константинопольского «На узліссі». Доберіть епітети, порівняння до слів: *берізки, дуби, стежина, небо, кущі, дерева, звірі*.

2. Прочитайте текст, порівняйте його з попереднім. Визначте стиль уривка.

Широколистий ліс відрізняється від хвойного складною ярусною будовою. Ялиновий або сосновий ліс звичайно складається лише з одного яруса дерев однакової величини і віку. А в лісах із широколистих порід є звичайно три яруси дерев і чагарників. Під кронами великих дерев – дубів, кленів, в'язів, ясенів – ростуть дерева меншого розміру: черемха, глід, клен татарський, дикі яблуня і груша.

А під ним росте підлісок – великі чагарники: ліщина, бруслина, жимолость, калина. Крім цих трьох ярусів дерев і чагарників, у діброві можна відрізнити три, а то й чотири яруси трав'янистих рослин.

(Дитяча енциклопедія)

- Назвіть основні риси наукового стилю.

Опис природи складається із сукупності описів окремих предметів (неба, хмар, землі, трави, дерев, кущів тощо). «Даним» є назви цих предметів, «новим» – їх ознаки.

Опис природи може бути складений як в науковому, так і художньому стилях. Мета наукового опису природи – об'єктивно і точно назвати ознаки предметів, з яких складається картина природи. Мета художнього опису – створити образ побаченого, емоційно вплинути на читача або слухача.

У тексті наукового стилю всі слова вживаються в їх прямому значенні. В художньому описі широко вживаються епітети, порівняння, уособлення, які виконують роль «нового».

3. Прочитайте текст. Визначте його тему та основну думку. Який тип мовлення є у тексті основним? Як ви це визначили?

В дорозі

Ще небо не почервоніло на сході, а вже наші мандрівники були в дорозі. Шлях був піщаний, тому пішли путівцями. Та було й ближче, і місця там веселіші.

Повернули праворуч. Перед ними білим морем лежало поле квітучої гречки, від якої повітря пахтіло медвяними пахощами. Ранок був туманний, і рівнина здавалася безмежною.

Тим часом небо яснішало. Подув свіжий вітрець. Туман став кучерявитись.

Подорожні ввійшли в дубовий і березовий гай. Там усе ніби спало. Вкриті росою дерева нависли над вузенькою стежкою і наводили на неї холодний сутінок. Блакитні дзвіночки ледве починали розкривати свої чашки.

Інколи з глибини гаю чути було різкий крик ворони чи глухий стук дятла в дерево. Більше жодний звір не тривожив дрімотного гаю.

Мандрівники сіли відпочивати. Старий солодко заснув. Молодь пішла по гриби. Коли старий прокинувся, то побачив принесені сироїжки, до яких був дуже охочий.

(П. Куліш)

М.А. Константинопольський. На узліссі.

Путівець *– польова дорога.*
Бовваніти *– маячітися, ледь виднітися, прозирати.*
Сутінки *– час смеркання.*

- З'ясуйте стиль тексту, свою думку доведіть.
- Поділіть текст на частини, визначте основне у змісті кожної.
- Продумайте і запишіть складний план тексту.
- Перекажіть текст за самостійно складеним планом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ САМ!

1. Що вивчається в розділі «Морфологія»?

1. Слова.
2. Іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово.
3. Частини мови.

2. Виділи серед поданих слів іменники.

Білий, білизна, біліти, біло, п'ять, п'ятірка, читання.

3. Визнач, яке твердження є правильним.

1. Іменник змінюється за родами, числами, відмінками.
2. Більшість іменників змінюється за відмінками і числами.
3. Іменники змінюються за відмінками і числами.

4. Виділи правильні написання.

Комбінат Франзелуца. Фабрика Кодрянка. Гори Карпати. Чай Карпати. Завод «Прогрес». Широкий шлях. Чумацький Шлях.

5. Визнач рід поданих іменників.

Даль, путь, магістраль, емаль.

1. Чоловічий.
2. Жіночий.

6. Визнач, яке закінчення слід писати в іменниках, що стоять у місцевому відмінку множини: Влітку ходимо по ліс..., по пол..., по нив... .

1. -ах (-ях). 2. -ам (-ям).

7. Виділи, яке закінчення пропущено в іменниках.

Над площ... здіймається вежа. А над веж... вітер полоще в блакиті державний прапор.

1. -ою. 2.-ею. 3. -єю.

8. Які закінчення мають подані іменники в родовому відмінку однини?

Зміст, олівець, інститут, клуб, коридор.

1. -а (-я). 2. -у (-ю).

9. Серед поданих іменників III відміни вибери ті, в яких у формі орудного відмінка однини відбувається подовження кінцевого приголосного основи.

1. Піч. 2. Мужність. 3. Міць. 4. Вість.
5. Ніжність. 6. Нехворощ. 7. Бандероль. 8. Блакить.
9. Тьмяність. 10. Подорож.

10. Яким способом утворено іменники *безтурботність, мужність, сучасник, письменник*?

1. Префіксальним. 2. Префіксально-суфіксальним. 3. Суфіксальним.

11. Виділи правильні написання іменників з *не*.

1. Неволя. 2. Не покора. 3. Невміння. 4. Не повага, а прихована насмішка. 5. Батьки тобі не вороги.

12. Встав пропущені букви в словах:

мороз...во, пал...во, мар...во, пал...чка, кот...чок.

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	4 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)

У *далекій* Африці, на берегах повноводних річок, простягнулися нескінченні зарості болотяної рослини – папірусу. Той папірус люди використовували на будівництві. Якось один чоловік лагодив хату. Розрізав стеблину папірусу, витяг волокнисту серцевину, поклав на осонні. Через деякий час він побачив, що волокна перетворилися на сухі *вузенькі* стрічки. Ще більше здивувався чоловік, побачивши, що на стрічках добре *зберігаються* сліди від фарби. Значить, на папірусі можна писати!

Відтоді з'явилися книжки, краще сказати, сувої з папірусу. Писати на сухих стеблах папірусу було зручно, але через кілька років такі «книги» ламалися і розсипалися.

Справжній папір, що на ньому пишуть зараз, люди навчилися робити дві тисячі років тому. Тоді й почали писати книги, бо вони були рукописні. А це було довго й дуже важко, – одну книжку переписували іноді кілька років.

Минуло ще багато часу, поки з'явилися друковані книжки.

Тепер книжка – всюди поруч з нами. Вона – наш **друг** і **порадник**. Шануйте її, друзі, любіть і бережіть, у неї вкладено велику працю багатьох людей.

(За О. Єфімовим)

• Дайте повні відповіді на питання за змістом прочитаного тексту.

1. Що таке папірус і де він росте?
2. Для чого люди використовували папірус?
3. Як люди зрозуміли, що на папірусі можна писати?
4. Чому людство замінило папірус папером?

2.	Визначте і запишіть тему прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
3.	Знайдіть у тексті і запишіть (якщо є) речення, які містять головну думку прочитаного тексту.	1
4.	Прочитаний текст – роздум. Так Ні • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Бали
5.	Прочитаний текст написано у стилі: А. Офіційно-діловому Б. Науковому В. Розмовному Г. Публіцистичному Ґ. Стилі художньої літератури • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
6.	Складіть і запишіть простий план прочитаного тексту (із 5-ти пунктів).	5 (по 1 б. за кожний правильно сформульований пункт плану)
7.	Доберіть антоніми до виділених курсивом слів із прочитаного тексту.	3 (по 1 б. за кожний правильно дібраний антонім)
8.	Доберіть синоніми до слів *лагодити* і *серцевина.*	2 (по 1 б. за кожний правильно дібраний синонім)
9.	Складіть і запишіть два речення, в яких слово *серцевина* вживалося б у прямому і переносному значенні.	2 (по 1 б. за кожне правильно складене речення)
10.	Запишіть подані іменники в орудному відмінку однини. Суша, осінь, дитя, яблуня, папір, любов, блакить, мелодія, календар, казка, швидкість, пазур.	6 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
11.	Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви та розділові знаки і розкриваючи дужки. У місячній (повінь) утопилися ліси. Передосінній сум тече по тихих стовбурах і затікає жовт…зною у листя мід…ю в жолуд…я огнем у горобину. І гіркіст..ю горобини і вогкіст…ю грибовищ і терпкіст…ю хвої і бродін…ям опалого листу пахне лісова з…мля. У доброму напівсні вона вибиває з-під кор…ня то боров…ка то красноголовця то риж…ка то бабку. Хай побавлят…ся дрібнята під місяц…м бо під сонц…м люди не дадуть. *(За М. Стельмахом)*	12 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово та правильно вставлений розділовий знак)
12.	Напишіть твір-мініатюру за темою «Книга – наш друг і порадник» (7-8 речень).	7 (5 б. за зміст і правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)

Ще 5 б. додається за грамотність усієї роботи Усього: 50 б.

ПРИКМЕТНИК

§ 34. Повторення відомостей про прикметник як частину мови

1. Порівняйте уривки. Чи відрізняються вони за типом і стилем мовлення?

1. Ось ви виїхали на гору. Змієм плазує шлях з гори в долину поміж травою степу.

Сонце геть підбилося вгору, розсіває своє марево по долині. Ні пером не описати, ні словом не сказати тієї краси, якою до вас усміхалася долина! Трава горить-палає огнем, на її листочках грає і сяє, мов каміння, роса: то стрільне вам у вічі голочкою світла, то зачервоніє горошиною, то засиніє синьоцвітом, то посипле іскорками...

2. Ось ви виїхали на невисоку гору.

Сірим змієм плазує шлях з гори в долину поміж зеленою травою безкрайого степу.

Ясне сонце геть підбилося вгору, розсіває своє золоте марево по зеленій долині. Ні пером не описати, ні словом не сказати тієї несподіваної краси, якою до вас усміхалася долина! Зелена трава горить-палає зеленим огнем, на її довгих листочках грає і сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса: то стрільне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого світла, то зачервоніє круглою горошиною, то засиніє синьоцвітом, то посипле зеленими іскорками.

(П. Мирний)

- Визначте роль прикметників у тексті. Як називаємо художнє означення?
- Яке загальне значення мають прикметники?

***Плазу́є** – повзе, в'ється.*
***Підби́лося** – піднялося, проте підбитися вгору може лише сонце та місяць.*

2. Прочитайте. Доберіть заголовок.

Як тільки людина навчилася говорити, тобто коли виникла мова, людина намагалася назвати предмет, його дії та ознаки. Сонце могло бути пекучим, палючим, ласкавим, ніжним, лагідним; вітер сильним, буйним, рвучким, поривчастим, навальним; трава зеленою, смарагдовою, оксамитовою, молодою. А робота була важкою, нелегкою, складною, виснажливою. Отже виникли слова, які називали ознаку. Синонімом до слова «ознака» є «прикмета», тому частину мови назвали прикметником.

- Переказуючи текст, додайте елементи опису неба, землі, листя на деревах.

3. Прочитайте діалог, назвіть в ньому прикметники. Чи можна їх вилучити з цієї розмови? Поясніть чому?

– Сергійку, піди, будь ласка, за хлібом.
– А якого купити: білого чи чорного?
– Білого.
– Добре, мамо. Зараз принесу. А давай на вечерю зваримо кашу.
– Яку? Рисову, вівсяну чи гречану?

- За поданим зразком складіть діалог, у якому вас просять купити фарби різних кольорів.

4. Утворіть за зразком ланцюжок слів, які матимуть спільне значення, проте становитимуть різні частини мови.

Зразок. Тихий, тихо, тиша, затихнути.

Ясний, молодий, свіжий, вологий, м'який, синій.

- Яка особливість прикметників на відміну від іменників і дієслів?

5. Прочитайте текст. До якого типу мовлення він належить? Визначте в ньому «дане» і «нове».

Це була осінь пізня, скупа на барви. Смутні дерева скидали убоге листя. Небо було похмуре і низьке. З нього точив холодний і дрібний дощ. Віяли суворі вітри.

(За Ол. Пчілкою)

- Випишіть прикметники, поставте до кожного з них питання. До виписаних прикметників усно доберіть антоніми.
- Визначте рід, число, відмінок прикметників. Поясніть, як ви це зробили.
- Зробіть синтаксичний розбір другого і третього речень. Якими членами речення бувають прикметники?
- Дайте визначення прикметника.

Прикметником називається самостійна частина мови, яка виражає ознаку предмета і відповідає на питання *який? чий?*
Прикметники змінюються за родами, числами і відмінками.
У реченні прикметник найчастіше виступає означенням, рідше іменною частиною присудка.

6. Прочитайте текст, розкриваючи дужки. Доберіть заголовок. Визначте тип та стиль мовлення.

(Барвистий пухкий) ковдрою встелена земля. На (голий мокрий) гілках бринять прозорі сльозинки. Тільки де-не-де тріпочуть на вітах (величезний) дерев поодинокі листочки.

(Лісовий) тишу раз у раз порушують (сумний) наспіви синичок, скрекотання (білобокий) сороки, цвіріньокання (веселий) горобців.

(З календаря)

- Спишіть відновлений текст, визначте відмінок, рід, число прикметників.

7. Перепишіть текст, добираючи відповідні прикметники з довідки.

Надворі вже хазяйнував вечір. Ще захід червонів малиною, а серед неба вже стояв … місяць. Від … лісу тяглися … тіні, але на … подвір'ї було світло, немов спустилася сюди … ніч.

(За Ю. Збанацьким)

Довідка. Незграбний, повновидий, шкільний, ленінградський, білий, сумний..

- Знайдіть складні речення. Доведіть, що не помиляєтеся.

8. Запишіть 5 прикметників, які характеризують предмети з погляду: кольору, розміру, емоційного стану, матеріалу, форми, особливостей характеру, часу існування. Введіть їх у речення (усно).

9. Перекладіть українською мовою.

Холодное время года, морозный воздух, пронизывающий резкий ветер, серое бездонное небо, безразличные темно-серые облака, пасмурный день, погожий день, искристый снег, зеркальная гладь реки.

- Напишіть твір-опис природи, користуючись перекладеними словосполученнями та репродукціями картин Судакова О.Л. і Мокрожицького В.Л. на кольоровій вкладинці № 3.
- Використовуйте синоніми: *хмарний, похмурий, тьмяний, сірий, насуплений.*

  Холодний, зимовий, морозний, льодяний, крижаний, студений.

  Глибокий, бездонний, безодній.

  Різкий, гострий, пронизливий, проникливий.

§ 35. Якісні, відносні та присвійні прикметники

1. Порівняйте виділені прикметники у поданому нижче тексті. На основі спостережень та порівняння зробіть висновок, чи всі прикметники прямо називають ознаку, чи передають її через відповідні відношення до інших предметів, чи означають приналежність предмету або особі.

Чому плачуть і стогнуть дерева?

Голі, замерзлі дерева стоять сумні, похнюплені, закуті в кригу. Не чути вже ні веселого *гороб'ячого* бешкету, ані *солов'їного* співу.

Мов старезний дідуган, стогне, заходиться реготом сердитий вітер в *смерекових, букових, тополиних* гілках. Могутні дерева схиляються, скоряючись його силі, наставляють свої кострубаті віти, обороняються. Завивання сердитого вітру та стогін замерзлих *безлистих* гілок зливається в єдину протяжну і журливу пісню *зимового* лісу.

Це дерева гірко плачуть за *весняною* порою, а вітер вторує їм.

- Чи однакове питання можна поставити до прикметників *гороб'ячий* бешкет та *сердитий* вітер?
- Який тип мовлення являє собою уривок? Що вам повинен підказати заголовок?

За своїм значенням прикметники поділяються на три групи: якісні, відносні, присвійні.

Якісні прикметники позначають різноманітні ознаки предмета за кольором (*червоний, білий*), за смаком (*кислий, солоний*), за розміром (*широкий, вузький*), за формою (*круглий, квадратний*), за зовнішнім виглядом (*красивий, довгоногий*), за особливостями характеру людини (*сміливий, веселий, охайний*) тощо. Ці ознаки можуть виявлятися більшою або меншою мірою. Саме тому лише якісні прикметники мають ступені порівняння: *кислий — кисліший — найкисліший, широкий — ширший — найширший.*

Лише якісні прикметники утворюють синонімічні ряди: *старий, старезний, похилий* (про людей) та антонімічні пари: *довгоногий—коротконогий.* Якісні прикметники сполучаються з прислівниками ***надто, дуже, надзвичайно***: *надзвичайно сумний, дуже високий, надто сором'язливий.*

Відносні прикметники позначають ознаку через відношення: а) до часу – *вчорашній*; б) до місця – *сільська вулиця*; в) до матеріалу – *срібна ложка*; г) до призначення – *товарний потяг*, тобто *потяг для товару, пасажирський ... для пасажирів.*

Така ознака не може виявлятися в предметі більшою або меншою мірою. Отже, відносні прикметники не мають ступенів порівняння, вони не утворюють синонімічних рядів, антонімічних пар, також не сполучаються з прислівниками *дуже, надто, надзвичайно.*

Присвійні прикметники позначають приналежність предмета людині або тварині. Вони відповідають на питання *чий? чия? чиє?*: *солов'їна трель, матусина плахта.*

2. Прочитайте сталі вирази, поясніть їх значення.

Голими руками не візьмеш. Пізнаю вовка в овечій шкурі. Материн гнів як весняний сніг: рясно випаде та скоро розтане. Часом б'ють Хому за Яремину вину.

- Знайдіть прикметники. Які з них означають приналежність людині або тварині? Які – ознаку предмета через відношення до інших предметів? Які – ознаку предмета, що може виявлятися більшою чи меншою мірою? Зробіть відповідні висновки.

3. Доберіть іменники, які можна було б охарактеризувати поданими нижче прикметниками.

Запашний, борошняний, свіжий, теплий, м'який, смачний... Чиста, свіжа, прана, шовкова, Ольжина... Скляний, кришталевий, керамічний, чистий... Листяні, хвойні, вічнозелені, мішані... Охайний, елегантний, вишуканий, бавовняний, Миколин, батьків... Цікава, пригодницька, пізнавальна, юнацька, бібліотечна... Дикий, хижий, лісовий.

- Випишіть по два прикметники кожного розряду. Введіть їх у речення.

4. Прочитайте текст. Визначте його стиль. Свою думку доведіть.

Ранок. Морозець. Порипує сніжок. Визирнуло сонце. Застрибали на сліпучо-білій ковдрі мільярди діамантів. У ліщині затишно-затишно.

Он до ялинки простягся вузенький ланцюжок-слідок і біля груші обірвався.

То – білочка. Може, спить вона тепер солодким сном, листочком у грушевому дуплі прикривши. І сняться їй соснові шишки та солодкі лісові горішки...

А он далі трохи покотилися в ярок одна за одною кругленькі ямочки. Де-не-де між ямочками ніжно-легесенький по снігу «чирк».

То лисиччин слід.

(За Остапом Вишнею)

- Перекажіть прочитане за самостійно складеним планом.
- Знайдіть відносні та присвійні прикметники. Від яких іменників вони утворилися?

5. Прочитайте. Назвіть прикметники. Визначте їх розряд.

Заступила чорна хмара та білую хмару. *(Т. Шевченко)* Синій простір на обрії повен голосами пташиних сердець. *(М. Ткач)* Оживуть степи, озера, і не верстовії, а вольнії, широкії скрізь шляхи святії простеляться. А цвіт королевий схилив свою голівоньку червоно-рожеву на білеє пониклеє личенько лілеї. *(Т. Шевченко)*

- Складіть по одному реченню з прикметниками кожного розряду.

6. Доберіть до поданих словосполучень синтаксичні синоніми «прикметник + іменник». Позначте в них головне слово і поставте від нього питання до залежного. До якого розряду за значенням належать прикметники?

Зразок. *Листя дуба* – *дубове листя.* (*яке?* → *яке?*)

Вода джерела, морози у січні, простори степів, програма на рік, обладнання для школи, місто біля моря, фонтан з мармуру, портфель Сергійка, стіл для вчителя, хустка матері, пух тополі, спів птахів.

I. Присвійні прикметники творяться в основному від іменників першої і другої відмін. Від іменників першої відміни за допомогою суфікса **-ин-**: *Микола — Миколин — Миколина — Миколине, сестра — сестрин — сестрина, сестрине;* від іменників на **-я** після голосного: *Зоя — Зоїн.* Від іменників другої відміни твердої групи за допомогою суфіксів **-ів-, -ов-**: *Іванів портфель, Іванова сорочка, Іванове кашне;* від іменників м'якої і мішаної груп за допомогою суфіксів **-ів-, -ев(а), -ев(е), -єв(е)**: *лікарів рецепт, лікарева кімната, лікареве приладдя. Сергіїв костюм, Сергієва книга, Сергієве пальто.*

II. Від назв тварин присвійні прикметники творяться за допомогою суфіксів **-ач-(-яч-)**: *лисячий, качачий*; **-ин-(-їн)**: *солов'їний.*

7. Утворіть присвійні прикметники від виділених слів. Словосполучення запишіть.

Взяти щоденник *Миколи*, книга *Юрія*, приміряти піджак *брата*, велосипед *Василя*, ковзани *Ігоря*, зошит *сестри*.

8. Прочитайте, утворюючи від іменників у дужках присвійні прикметники. Запишіть словосполучення. Позначте суфікси прикметників.

(Заєць) слід, (вовк) паща, (ведмідь) барліг, (коза) ріг, (лев) лапа, (гусь) крило, (курка) гніздо, (Сергій) друг, (грак) крик, (Микола) праця, (миша) нірка.

Якісні, відносні і присвійні прикметники можуть уживатися в переносному значенні. Відносні переходять у розряд якісних, присвійні – у розряд відносних і якісних. Якісні – у відносні: *легкий вітерець* – якісний, але *легка промисловість* – відносний.

9. Розгляньте таблиці переходу прикметників з одного розряду в інші.

Присвійні прикметники	Вживання присвійних прикметників у значенні	
	відносних	*якісних*
вовчий хвіст ведмежий барліг риб'яча луска козячі роги заяче вухо зміїна нора	вовча(із хутра вовка) шуба ведмежа доха риб'ячий жир козяче молоко заяча шапка зміїна отрута	вовча (зла) натура ведмежа послуга (невдала) риб'ячі очі (невиразні) козяча борідка (гостра) заяча душа (боягузлива) зміїна усмішка (єхидна)

Відносні прикметники	Якісні прикметники
сталева (з сталі) пружина золотий перстень (із золота) малинове (із малини) варення небесні світила (на небі) кам'яне вугілля (як камінь)	сталева (міцна) воля золоті (умілі) руки малиновий дзвін (дуже приємний) манна небесна (легкодоступне щось) кам'яний погляд (нерухомий)

10. З'ясуйте, в яких із поданих словосполучень прикметники вжито в прямому значенні, в яких – у переносному. Визначте розряд кожного прикметника за значенням.

Свіжі овочі – свіжа газета, дерев'яний стіл – дерев'яне обличчя, золота каблучка – золоті руки, материна скринька – материнська ласка, бабине обійстя – бабине літо, оксамитова сукня – оксамитовий голос, шовкова блуза – шовкове листя, лисячий хвіст – лисячий комір – лисячі хитрощі.

11. З поданими прикметниками утворіть словосполучення так, щоб у них прикметники були присвійними, відносними й якісними.

пр. *відн.* *як.*

Зразок. *Заячий слід,* *заячі рукавиці,* *заяча натура.*

Овечий, собачий, ведмежий, горобиний.

12. Поясніть значення кожного з поданих фразеологізмів. Які це фразеологізми за походженням?

Ведмежий кут, крокодилячі сльози, сізіфова праця, ахіллесова п'ята, лебедина пісня, троянський кінь, танталові муки.

- До якого розряду за значенням відносяться прикметники, що входять до складу фразеологізмів?
- З 2-3 фразеологізмами складіть речення.

13. Визначте тип мовлення уривка. Яким стилем його написано? Схарактеризуйте прикметники за розрядом.

Мені не доводилося бачити таких квартир ані в Скрипалях, ані будь-деінде. Немов стомившись, привалилася до стіни пузата почорніла шафа, вона вже стоптала свої ніжки, стояла на міцних підпорках. На шафі влаштувалися в ряд замащені пальцями мармурові слоники, витріщив здивовані великі жовті оченята-ґудзики потертий плюшевий ведмедик. У кутку стояла шафа з скляними дверцятами, в ній повно різних книг. Вгиналася від книг і старенька лозова етажерка. В другому кутку стояв низенький, на трьох ніжках столик, заставлений пляшечками духів та одеколону, коробочками пудри. З стін лукаво посміхалася молода жінка. Фото були вставлені в простенькі саморобні рамки.

(За Ю. Збанацьким)

- Складіть опис своєї кімнати. Підкресліть прикметники. Визначте їх розряд.

§ 36. Ступені порівняння прикметників

1. Розгляньте малюнки. Скажіть, хто із хлопців сильний, хто сильніший, а хто – найсильніший.

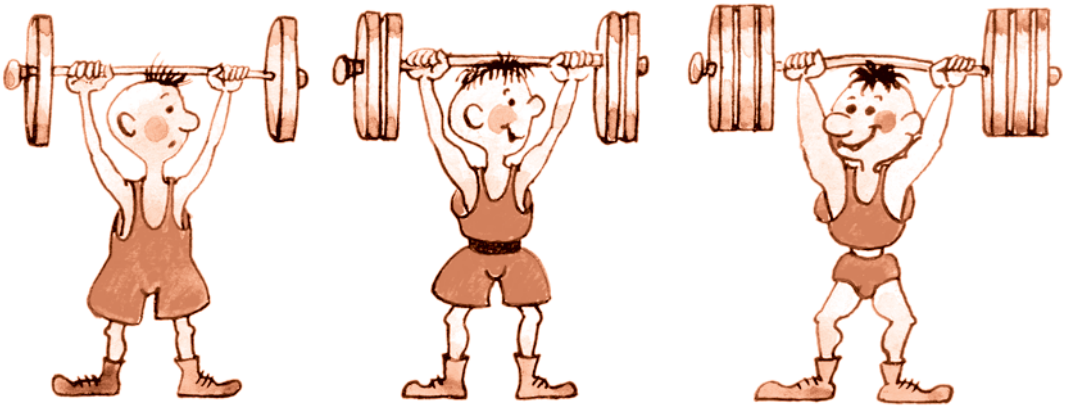

- Чи відрізняються за значенням виділені прикметники? У чому це виявляється?
- Поміркуйте, навіщо ми вживаємо ці форми.

Ступені порівняння прикметників виражають різну міру ознаки. **Вищий** ступінь показує, що в одному предметі ознака виявляється більшою або меншою мірою, ніж у іншому.

Найвищий показує, що в якомусь предметі ознака виявляється найбільшою чи найменшою мірою порівняно з іншими предметами.

2. Як ви гадаєте?

1. Яке оповідання *цікавіше*: «Орися» чи «Дід Макар»?
2. Хто з українських письменників *найвідоміший* у світі?
3. Хто з суддів виявився «*найбільш справедливим*» у байці Л. Глібова «Щука»?

- Випишіть виділені прикметники, поставте їх у початковій формі і порівняйте за будовою.
- Зробіть висновок, як утворюються ступені порівняння прикметників. Перевірте себе за таблицею «Ступені порівняння прикметників».

Основа прикметника	Вищий ступінь	Найвищий ступінь
	проста форма	
тих-ий	суфікси -ш-, -іш-: тих – іш – ий	префікси най-(що-, як-): *най*тихіший, що*най*тихіший
тонк-ий	тон – ш – ий	*най*тонший, як*най*тонший, що*най*тонший
	складена форма	
тих-ий	більш тихий менш тонкий	*найбільш* тихий *найменш* тонкий
тонк-ий		тонший *за усіх* (*від усіх*) тихіший *над усе* (*за все*)

- Які прикметники мають ступені порівняння?
- Скільки форм мають обидва ступені порівняння?
- Як утворюється вищий ступінь порівняння?
- Як утворюється найвищий ступінь порівняння?

3. Зверніться до таблиці. Поясніть зміни, які відбуваються при творенні ступенів порівняння прикметників. Сформулюйте правило.

Суфікс	Прикметник	Чергування	Вищий ступінь
-ш-	дорогий	г+ш=жч	доро*жч*ий
	близь/к/ий	з+ш=жч	бли*жч*ий
	дужий	ж+ш=жч	ду*жч*ий
	вис/ок/ий	с+ш=щ	ви*щ*ий
-іш-	різкий		різк*іш*ий
	гарячий		гаряч*іш*ий

4. Від поданих прикметників утворіть просту форму вищого ступеня, запишіть.

Блідий, високий, вузький, дорогий, жорстокий, короткий, низький, новий, різкий, слабий, слизький, старий, стрункий, товстий, черствий, широкий, твердий.

Прикметники вищого та найвищого ступенів змінюються за родами, числами та відмінками, як і будь-які інші прикметники.

5. Перепишіть. Прикметники, що у дужках, поставте у простій формі вищого ступеня.

Після повені річка стала (вузький). В дитинстві трава (густий), сонце (гарячий), дощі (рясний) і (цікавий) кожна людина. Добра слава (дорогий) за гроші. *(Нар. творч.)* Вранці роса (буйний), ніж вдень. Вже не та блакить над нами, вже (короткий) стали дні.

6. Прочитайте. Порівняйте подані слова за ознаками, що вказані в дужках. Запишіть.

Зразок. Лисиця і вовк (спритність). Лисиця спритніша за вовка. Лисиця спритніша, ніж вовк.

Зима і літо (температура). Волга і Дніпро (довжина). Вранча і Говерла (висота цих гір). Золото і сталь (вага). Золото і срібло (ціна). *Тиждень* і доба (тривалість). Віск і камінь (твердість/м'якість). Мед і цукор (солодкість). Вугілля і сажа (рівень чорноти). Брат і сестра (вік).

- З'ясуйте, яке фонетичне явище відбувається при зміні виділеного слова. Назвіть орфограму.

Деякі прикметники утворюють вищий ступінь від іншої основи:

великий — більший	*добрий — ліпший*
малий — менший	*поганий — гірший*

7. Скажіть, чи можна утворити ступені порівняння від поданих прикметників.

Предобрий, вишневий, тихесенький, хитруватий, ультрачервоний, жовтавий, вороний, довжелезний, ясненький, старезний, страшенний, каштановий, синюватий, архімудрий, босий, голий, німий, лисий, прадавній, зависокий.

Не мають ступенів порівняння такі якісні прикметники:
1)назви мастей тварин: *гнідий, чалий, вороний*;
2)назви кольорів, утворені за кольором певних предметів: *малиновий, шоколадний, бузковий;*
3)прикметники з префіксами **пре-, пра-, за-, ультра-, архі-** та суфіксами **-еньк- -есеньк-, -езн-, -енн-, -уват-, -юват-, -ав-;**
4)назви абсолютних ознак, тобто таких, що не можуть виявлятися більшою або меншою мірою: *мертвий, живий, сліпий*.

8. Прочитайте текст. Визначте тип і стиль мовлення. Доберіть заголовок.

Ліс дрімає, оповитий осінніми чарами. Вже багрянилися осики, поволі міняючи свої зелені сукні на яскраве пурпурове вбрання. Вже заплітали берези в свої довгі коси жовтогарячі кісники, коричневою смагою бралася ліщина. І тільки дуби стояли зелені, не поспішаючи одягати на зиму руді, дублені кожухи.

Посеред лісу, на залитій сонцем галявині стоїть невеличка на зріст груша. Мати-природа рясно обвішала її плодами. Тисячі грушок висіло

на гіллі, лежало на землі, маленьких, жовтуватих і пахучих, ніби виліплених з воску...

(І. Цюпа)

- Поставте до тексту 5-6 питань і дайте на них відповіді.
- Випишіть якісні прикметники. Які з них не мають ступенів порівняння?
- Від 2-3 прикметників утворіть всі можливі форми ступенів порівняння.

9. Прочитайте і обговоріть текст. Озаглавте його. Визначте основну думку.

Щоліта чекає на мене бабуся. Як хороше в неї влітку. Навкруги хати зеленіє розкішний садок, де зріють найзапашніші в світі яблука, груші, смородина, малина. І повітря там якесь особливе, і квіти наймиліші, і вода в криниці найсмачніша. Я навіть відчуваю, як дихає земля і набирається краплистою росою.

Хатина бабусина невеличка. Панує в ній затишок, спокій і тепло рук людських. Впадають в око строкаті барви вишиванок, пузатих подушок та престара скриня в кутку. Так зігріває душу оте відчуття тепла, особливо довгими морозними вечорами.

...Непомітно сплинув час, настало літо. Зазеленів садок. Стежина до хати. Рідний поріг. Та вже не зустріне на ньому мене моя бабусенька. Порожньо в хаті, пусто. Відчиняю вікно, чую подих ранкового вітру, шум тополиних верховіть, той же пташиний спів, а на серці–смуток.

Торкаюся барвистих рушників, цих вимережаних рукотворів – і ніби відчуваю дотик натруджених старечих рук. Підхожу до прадавньої скрині, відчиняю її і не в силі відірвати здивованого погляду: тут і вишиті рушники, і сорочки гаптовані, і керсетка, і плахта, навіть разок шипшинового намиста.

Довго сиділа я і думала біля розмаїття цієї краси. Навіть плин часу не зміг її затьмарити. Шепіт калинових листочків за вікном нагадував про дбайливі руки моїх предків.

- Випишіть прикметники у три колонки (за розрядами). У якісних прикметників визначте ступінь порівняння.
- Які якісні прикметники не мають ступеня порівняння? Чому?

§ 37. Опис природи за картиною

1. Прочитайте текст, доведіть, що він наукового стилю.

Живопис, мабуть, чи не найдавніше з мистецтв, відомих людству. До наших днів дійшли зображення тварин і людей, зроблені ще в епоху первісного суспільства на стінах печер.

З того часу минуло багато тисячоліть, але живопис завжди був незмінним супутником духовного життя людини. Він розповідає про життя, зображує людей, природу, навколишній світ за допомогою зорових образів. **Жанр живопису, в якому предметом зображення є природа, називають пейзажем.** Пейзаж має план. Правий план – це те, що зображене справа, лівий план – зліва зображене. Передній план – те, що зображене ближче до глядача, задній план – те, що зображене далі.

- Що таке пейзаж?
- Які плани має пейзаж?
- Хто з художників-пейзажистів вам відомий?

2. Розгляньте репродукцію картини І.О. Городецької (на кольоровій вкладинці № 4). Опишіть картину за колективно складеним планом. Пам'ятайте, що мета твору-опису природи за картиною – передати засобами слова настрій картини, а також ставлення художника і своє до зображуваного.

§ 38. Відмінювання прикметників

1. Порівняйте прикметники *вогкий, древній*. Виділіть закінчення. Яким – твердим чи м'яким – є кінцевий приголосний основи?

- Що є спільним у відмінюванні прикметників та іменників?

За характером кінцевого приголосного основи прикметники поділяються на тверду і м'яку групи: тверда група: *червоний;* м'яка: *давній, безкраїй*. Усі присвійні прикметники належать до твердої групи.

2. Подані прикметники запишіть у дві колонки за групами.

Осінній, торішній, козацький, запашний, грайливий, цибатий, синій, останній, крислатий, дружній, дружний.

- Поясніть значення двох останніх прикметників, доберіть до них синоніми, складіть з ними словосполучення і речення.

3. Розгляньте таблиці відмінювання прикметників твердої і м'якої груп.

Відмінювання прикметників твердої групи

	Однина		Множина
	Чоловічий і середній рід	Жіночий рід	
Н.	високий, високе	висока	високі
Р.	високого, високого	високої	високих
Д.	високому, високому	високій	високим
З.	високого, високий, високе	високу	високих
О.	високим, високим	високою	високими
М.	(на) високому(-ім), високому (-ім)	(на) високій	(на) високих

Відмінювання прикметників м'якої групи

	Однина				Множина	
	Чоловічий і середній рід		Жіночий рід			
Н.	давній, давнє	безкраїй,безкрає	давня	безкрая	давні	безкраї
Р.	давнього	безкрайого	давньої	безкрайої	давніх	безкраїх
Д.	давньому	безкрайому	давній	безкраїй	давнім	безкраїм
З.	давнього, давнє	безкрає	давню	безкраю	давніх	безкраї(-їх)
О.	давнім	безкраїм	давньою	безкрайою	давніми	безкраїми
М.	(на) давньому(-ім)	(на)безкрайому(-їм)	(на) давній	(на)безкраїй	(на)давніх	(на)безкраїх

- За чим ми пізнаємо групу прикметника – за приголосним основи чи закінченням?
- Як перевірити правильність написання закінчень прикметників? Провідміняйте слово-питання ***який***?
- Які закінчення мають прикметники у знахідному відмінку однини? Від чого це залежить?
- У яких відмінках прикметники мають паралельні закінчення?
- Коли пишемо м'який знак у відмінкових формах однини прикметників м'якої групи? Назвіть закінчення цих прикметників.
- Яке закінчення у називному відмінку множини мають прикметники обох груп?
- Провідміняйте прикметники *заячий, Андріїв, пекучий, літній, довгошиїй*. Виділіть закінчення.

4. Прочитайте текст. Доберіть до нього заголовок. Розкажіть, які писанки і крашанки готують у вашій сім'ї.

Коли надходять Великодні свята, люди беруться за давнє ремесло – розписування писанок. Сам звичай писанок походить з символічного значення яйця, яке майже у всіх народів світу вважалося джерелом життя, символом Сонця.

Символіка кольорів є також досить древня. Червоний колір на писанках – це символ життєдайної сили весни, символ відродження. Жовтий – то колір майбутнього урожаю, а значить багатства. Зелений – колір воскресіння природи, багатства рослинного і тваринного світу.

(За З. Стащук)

- Що символізує яйце? А що кольори на писанках?
- Знайдіть по три прикметники твердої і м'якої груп. Визначте їх відмінок, групу. Запишіть разом з іменниками, від яких вони залежать (з якими узгоджуються).

5. Перепишіть, вставляючи пропущені букви. Усно поясніть правопис.

При розписуванні яйця користувалися бджолин…м воском. У румунськ…х легендах бджолі приписують участь у світотворенні. Наші пращури вважали Сонце справжн…м Оком Бож…м. Навесні Сонце ламало крижан… мости, відмикало золот…ми ключами небо і землю. На писанках Сонце позначалося променист…м колом.

(З. Стащук)

- Перекажіть усно текст.

6. Перепишіть, розкриваючи дужки. Усно поясніть правопис прикметників.

(Вечірній, сірий) море лягло до самих ніг. *(А. Швець)* До (вечерній) зорі паленіла я в труді. *(Ян. Купала)* (Вечірній) прохолодою повіяло з байраку. *(М. Коцюбинський)* І (широкий) долину, і (високий) могилу, і (вечірній) годину, і що снилось, говорилось, не забуду я. *(Т. Шевченко)* (Білолиций) місяць тихо плив (вечірній) небом... *(Б. Грінченко)*

• Прикметники ***вечірній*** і ***сірий*** розберіть як частину мови.

Розбір прикметника як частини мови

Послідовність розбору

I. Частина мови. Загальне значення.
II. Початкова форма (називний відмінок однини чоловічого роду).
III. Морфологічні ознаки:
а) якісні, відносні чи присвійні;
б) повна чи коротка форма;
в) ступінь порівняння (для якісних);
г) рід, число, відмінок;
ґ) група (тверда чи м'яка).
IV. Синтаксична роль у реченні.

Зразок усного розбору:

Правда світліша за сонце. *(Нар. творч.)*

Світліша – прикметник, називає ознаку. Початкова форма – *світлий*. За значенням якісний; вищий ступінь порівняння; жіночий рід, називний відмінок однини, тверда група. В реченні виконує роль іменної частини складеного присудка.

Зразок письмового розбору:

Світліша – прикм., ознака предм., поч.ф. – світлий, якісн., вищ. ступ., ж.р., Н.в., одн., тв.гр., част. присудка.

7. Поміркуйте, на якій підставі подані словосполучення можна записати в дві колонки. Запишіть, вставляючи пропущені букви.

Тих... ночі, струнк...й юнак, Степанов... зошити, чітк...ми пропозиціями, глух...й кут, сторонн...м людям, тьмян...ми очима, скрипуч...м голосом, найпоширеніш...ми звичаями.

8. Складіть опис зовнішності, використовуючи подані словосполучення в непрямих відмінках.

Середній на зріст, широкоплечий дід, сіра густа щетина, великий гачкуватий ніс, пишні кошлаті вуса, маленькі очиці, дикуватий, проте розумний погляд, довгошиїй дідуган.

• Два будь-яких прикметники розберіть як частину мови.

§ 39. Способи творення прикметників

1. Пригадайте відомі вам способи словотворення. Наведіть приклади.

2. Розгляньте таблицю творення прикметників.

Префіксальний	Префіксально-суфіксальний
мирний – *сумирний* великий – *завеликий* червоний – *ультрачервоний*	барва – *безбарвний* берегти – *обережний* турбота – *безтурботний*
Суфіксальний	**Складання основ**
краса – *красивий* говорити – *говіркий*	біле лице – *білолиций* історичний і філологічний – *історико-філологічний*

3. Прочитайте текст. Чи можна його вважати текстом художнього стилю? Чому? До якого типу мовлення він належить?

Золотим теплом пронизане весняне повітря. Його ласкаві волоконця, його *оксамитова* пряжа вкутують мої бажання, і вони починають світитися незвичайним світлом, наче зросли не в моїй душі, а в самому повітрі цієї щасливої весни.

Стоять верби, опушені зелененьким листям, і, здається, чують сплески *журавлиних* сурем у піднебессі, легенький, бентежний передзвін – прозорий, кришталевий.

(Є. Гуцало)

- Вкажіть похідні прикметники. Визначте спосіб їх творення.
- Виділені прикметники розберіть як частину мови.

4. Замініть іменники прикметниками і запишіть утворені словосполучення. Яким способом словотвору ви скористаєтеся?

Цвіт акації. Ліс, що складається **з буку**. Берег, який вкритий **скелями**. Статуетка з мармуру. Дорога, яка покрита камінням. Будинок, викладений з цегли. Масло, виготовлене з вершків. Спідниця, пошита з замші.

- Позначте суфікси прикметників.
- Складіть два речення з утвореними від виділених слів прикметниками. Визначте їх синтаксичну роль.

5. Прочитайте. Чи любите ви залишатися наодинці з природою? Як впливає її краса на ваше життя?

За вікном так весело співають птахи, травневе повітря напоєне абрикосовим, яблуневим, вишневим та грушевим ароматами, і мені хочеться якнайшвидше вийти на вулицю.

Ми сьогодні писатимемо твір про травневі дні, красу рідної природи. І я хочу побути на самоті з волошковим небом, ромашковою галявиною, каштановим віттям, кленовим оксамитовим листям, бо такої шовкової соковитої травиці, такого біло-рожевого кольору садків іншої пори року не побачиш. Тоді я з роботою впораюсь краще.

- Зверніть увагу на прикметники з суфіксами *-ов-, -ев-*. Проаналізуйте, коли пишемо суфікси *-ов-*, а коли *-ев-(-єв-)*.

З суфіксом **-ов-** пишуться прикметники:

1) якщо твірна основа їх закінчується на твердий приголосний (крім **ж, ч, ш** незалежно від наголосу): *жир — жиро́вий, береза — бере́зовий, ясен — я́сеновий;*

2) якщо наголос падає на закінчення: *межа — межо́вий, бій — бойо́вий, дощ — дощо́вий.*

Суфікс **-ев-** у прикметниках пишеться, якщо їх твірна основа закінчується на м'який приголосний: *тра́вень — травне́вий*; та на **ж, ш, ч**, якщо наголос падає на основу: *плюш —плю́шевий.*

З суфіксом **-єв-** вживаються прикметники, утворені від іменників з кінцевим основи **й** або на подовжений м'який приголосний, а наголос падає на основу: *суть-суттєвий, алюміній-алюмінієвий.*

Паралельні форми мають прикметники *грошéвий — грошовúй, життéвий — життьовúй*, бо мають різні наголоси.

Орфограма

Букви **о, е, є** в суфіксах прикметників **-ов-, -ев-, -єв-**: *дощовий, миттєвий.*

6. Прочитайте. Визначте, за допомогою яких суфіксів утворені прикметники. Поряд запишіть твірне слово. Виділіть орфограми у суфіксах. Поставте знак наголосу у словах.

Акацієвий, бузковий, мармуровий, парчевий, замшевий, борщевий, перцевий, *вершковий, тіньовий,* хмельовий, кварцовий, плечовий, гайовий, *насіннєвий,* значеннєвий, крайовий.

- З виділеними прикметниками складіть словосполучення і введіть їх у речення.

7. Погрупуйте і випишіть прикметники з суфіксами на позначення:

а) пестливого відтінку; *б)* певної подібності; *в)* збільшення певної ознаки; *г)* схильності до певної дії; *ґ)* неповної міри ознаки.

-уват -(-юват-)
-еньк-
-есеньк-
-ісіньк-
-юсіньк-
-аст-
-езн-
-уч-(-юч-)
-ущ-(-ющ-)

Білуватий, зеленуватий, біленький, повнісінький, злодійкуватий, солодкуватий, широкуватий, їжакуватий, *горластий, лобатий, завидющий,* злючий, тонюсінький, *ґлеюватий, загребущий,* вовкуватий, твердючий, дрібненький, дрібнесенький, дрібнісінький, дрібнюсінький, страшнющий, товстющий, *шахраюватий.*

- З якою метою вживаються такі прикметники? Визначте їх розряд за значенням.
- Поясніть значення виділених слів. Складіть з ними словосполучення.

8. Прочитайте текст. Що вам відомо про Запорізьку Січ? Хто з молдовських господарів чинив опір туркам і татарам?

Український народ чинив героїчний опір турецьким і татарським загарбникам. Почесне місце в боротьбі посідає українське козацтво. З часу свого визволення Запорізька Січ стала опорним пунктом, військовою базою для виступів проти ворогів. Згодом козацтво організувало сухопутні й морські походи на Кримський півострів та на володіння султанської Туреччини.

(З підручника)

- Випишіть прикметники із суфіксами *-ськ-, -зьк-, -цьк-.*
- Від яких твірних основ і яким способом вони утворені? Обґрунтуйте зміни приголосних.

І. При творенні прикметників на ***-ськ-*** відбуваються такі зміни приголосних:

1) ***г, ж, з*** + ***-ськ***(ий) = ***-зьк***(ий): *Прага-празький*
2) ***к, ч, ц*** + ***-ськ***(ий) = ***-цьк***(ий): *козак-козацький*
3) ***х, ш, с*** + ***-ськ***(ий) = ***-ськ***(ий): *товариш-товариський*

Винятки: тюрк-тюркський, казах-казахський, баск-баскський.

9. Від поданих іменників утворіть прикметники. Поясніть їх правопис.

Одеса, *Прага*, Рига, чех, Дністер, Запоріжжя, товариш, Волинь, Миколаїв, Черкаси, *Кишинів, Бельці,* Окниця, Унгри, Буг, Париж, казах, варяг, тюрк, гігант.

- З прикметниками, утвореними від виділених слів, складіть словосполучення і введіть їх у речення.

10. Замініть виділені слова відповідними прикметниками. Поясніть, яким способом вони утворені. Правопис перевірте за орфографічним словником.

Зразок. Завдання, що має бути виконано **в першу чергу** – *першочергове* завдання.

1. Прапор, в якому одна частина *жовтого*, а інша – *блакитного* кольору. 2. Словник, в якому *російські* слова перекладені *українською* мовою. 3. Літак з *трьома моторами*. 4. Експедиція на *два тижні*. 5. Завод, на якому *варять цукор*. 6. Дівчина з *чорними очима*. 7. Ніфертіті з *довгою шиєю*.

11. Визначте спосіб творення прикметників (усно). Запишіть їх за зразком. Виділіть словотвірні частини.

Зразок. ***Без****кін****ечн****ий* – *префіксально-суфіксальний.*

Передвихідний, безповоротний, *безкраїй,* міжнародний, присадибний, прикордонний, пречистий, *доброзичливий*, темно-зелений, золотавий, правдивий, завтрашній, *добропорядний*, п'ятиповерховий.

- З виділеними прикметниками складіть словосполучення і введіть їх у речення.
- Зробіть фонетичний аналіз слова *безкраїй*.

§ 40. Твір-опис природи за власним спостереженням

1. Прочитайте тексти. З'ясуйте тип мовлення та стиль, яким їх написано. Доберіть заголовки.

Надійшов теплий тихий, рожевий, літній вечір. Ось гаснуть вже останні промені сонця, і землю поволі огортає нічна пітьма і прохолода. Небо вкривається безліччю блискучих зірок, а згодом і білолиций місяць випливає над обрієм.

Як гарно буває в такий тихий нічний час плисти річкою на човні! Дивишся вгору – там світять тобі небесні зорі. Глянеш униз, на воду, і там світять тобі ніжні зорі. Вгорі пливе золотий місяць. Тихе плесо ріки, наче велетенське люстро, відбиває в собі всю небесну далечінь.

(За М. Вовчок)

- Який настрій передає уривок? Які художні засоби є тут найважливішими? Чи передають вони ставлення письменниці до описаного? Як?
- Пригадайте, що є «даним» та «новим» у текстах-описах. Визначте «дане» та «нове» в тексті-описі.

II. Ліс стояв спустошений і дикий, розхристаний. Він увесь почорнів, як розбійник, і, мов мечами, січе всі боки голим гіллям. Люто налітає на нього вітер, рве його, смиче з усіх боків, шапку золоту з голови зволікає, зриває з лісу мальоване манаття, шпурляє під ноги... По ровах по коліно лежить того кольорового шмаття.

(За С. Васильченком)

III. Вгорі латкою палає жовтогаряче небо вечора. Холодно, німо дивляться темно-сивими шибками вікна. Вітер жене небом кучугури жовто-білих хмар, перевертає ними, як перинами, сіє хмаряним борошном по небесній блакиті. І от сивий-сивий та рожевий, як дідусь зо сну, ранок.

(В. Винниченко)

- Розгляньте кольорову вкладинку № 5. У чому, на вашу думку, привабливість опису? Завдяки яким художнім засобам вдалося різним письменникам і художникам створити такі живі картини природи?
- Доберіть епітети та порівняння до поданих слів. Запишіть слово і означення до нього як «дане» та «нове» у два стовпчики.

  Береза, небо, річка, ліс, галявина, сонце, вітер.
- Складіть і запишіть речення, в яких іменники були б персоніфіковані («оживлені»).

2. Пригадайте свої враження від спілкування з природою. Колективно складіть усний твір про екскурсію до лісу.

3. Напишіть твір-опис за однією із тем «Літній (зимовий) ранок», «Ліс влітку (взимку)», «Ліс восени», «Мій улюблений куточок природи», «Яким я бачив (-ла) небо вранці?».

§ 41. Написання Н, НН у прикметниках

1. Зробіть словотвірний аналіз поданих слів. Назвіть твірну основу для кожного слова. Поясніть, чому в одних прикметниках на межі кореня і суфікса пишеться *нн*, а в інших *н*.

Осінній, ажурний, залізний, саманний.

2. Подані словосполучення введіть у речення. Підкресліть прикметники. Поясніть їх правопис.

1. Священний обов'язок. 2. Сумлінна праця. 3. Шалена швидкість. 4. Лляне (або льняне) полотно. 5. Вогняний стовп. 6. Старанний школяр.

НН пишемо у прикметниках:

1. Утворених від слів з основою на ***н***: *поли**н**-поли**нн**ий, кі**нь**-кі**нн**ий*;
2. З префіксом **не-** і наголошеними суфіксами ***-анн-***(***-янн-***) ***-енн-***: *неказа́**нн**ий, незліче́**нн**ий*;
3. В окремих прикметниках з наголошеними суфіксами ***-анн-***(***-янн-***), ***-енн-***, що вказують на неможливість дії або збільшену ознаку: *здорове́**нн**ий, притама́**нн**ий, свяще́**нн**ий*.

В інших прикметниках у суфіксах ***-н-***, ***-ен-***, ***-ан-***(***-ян-***), ***-ин-***(***-ін-***) буква ***н*** не подвоюється: *шале**н**ий, скаже**н**ий, олов'я**н**ий, довгожда**н**ий, дерев'я**н**ий, орли**н**ий, змі**ї**н**ий*.

Орфограмма

-н- і **-нн-** у прикметниках: *осінній, гречаний.*

3. Від поданих слів утворіть спільнокореневі прикметники. Позначте суфікси. Утворені прикметники введіть у словосполучення (усно).

Туман, срібло, ім'я, крига, залізо, повітря, мороз, камінь, дерево, Різдво, хвилина, олово, скло, сіни, жито.

4. Від кожного першого іменника утворіть прикметник. Виділіть суфікс. З прикметником складіть словосполучення.

Зразок. Голуб, яйце – голубине яйце.

1. Лимон, сироп. 2. Глина, посуд. 3. Ціна, товар. 4. Злість, порушник. 5. Комар, писк. 6. Охорона, пункт. 7. Капость, підліток. 8. Сон, річка. 9. Лебідь, пісня. 10. Старовина, звичай. 11. Телефон, станція.

5. Перепишіть. Виділіть орфограму «*-н- і -нн-* у прикметниках». Поставте знак наголосу.

Незчисл(енн, ен)ий, нескінч(енн, ен)ий, непримир(енн, ен)ий, недоторк(анн, ан)ий, здійсн(енн, ен)ий, свящ(енн, ен)ий, широч(енн, ен)ий, височ(енн, ен)ий, скл(янн, ян)ий, греч(анн, ан)ий, товст(енн, ен)ий, притам(анн, ан)ий, *бездог(анн, ан)ий*.

- Ознайомтеся зі словниковими статтями.

Незрівня́нний – винятковий, особливий, незвичайний.
Незрі́вняний – той, якого не зрівняли.

- Складіть словникові статті до слів *неска́заний* і *несказа́нний*.
- З витлумаченими словами складіть речення. Одне із речень розберіть за його членами.

6. Виразно прочитайте текст. Обговоріть його зміст. Доберіть заголовок.

Поняття Батьківщини для кожного з нас нерозривно пов'язане з образами її благословенної природи. Туманний ранок і осінній день, кукурудзяне поле і нескінченні лани виноградників, солов'їний гай і вишневий садок – усе це зливається в єдиний образ рідного краю. У природі все тісно пов'язане між собою. Якщо мерзенні клуби диму і стічні води забруднюють повітря і річки, страждає не тільки життєдайна природа – хворіє і страждає людина.

Людина на пренепорочній землі вже знищила понад 270 видів диких тварин. Серйозно постраждав і рослинний світ. Тому Міжнародна охоронна спілка природи видає Червону книгу, куди занесені рідкісні і зникаючі види колись численних тварин та незбагненних рослин. І не лише безвинні та беззахисні тварини потрапили до цього списку: тут і здровенний носоріг, і незрівнянний за швидкістю гепард, і неподоланний тигр.

- Випишіть з тексту прикметники разом з іменниками. Підкресліть в них суфікси. Поясніть правопис *н* і *нн*.

7. Згрупуйте подані прикметники за правилами вживання *-н-* і *-нн-*.

Чаву..ий, оста..ій, орл...ий, піща...ий, глиня...ий, нездола...ий, шале...ий, поли...ий, де...ий, со...ий, звіри...ий, солов'ї...ий, букве...ий, сувере...ий, пісе...ий, дим...ий, баштa...ий, стара...ий, страше...ий, свяще...ий, соболи...ий, позитив...ий, скля...ий, числе...ий, нездійсне...ий, змії...ий, олов'я...ий, силе...ий, безпричи...ий.

- З будь-якими трьома словами складіть і запишіть речення. Два прикметники розберіть як частину мови.

§ 42. Правопис НЕ з прикметниками

1. Поміркуйте і дайте відповідь, чому в першому стовпчику *не* пишеться з прикметниками разом, а в другому – окремо. Для цього зробіть такі спостереження:

- З'ясуйте, чи вживаються прикметники без *не* у першому стовпчику.
- Чи змінюється лексичне значення прикметників додаванням префікса *не*?
- Чи вживається частка *не* для заперечення ознаки?

Незмірні простори.	Не радісна, а сумна звістка.
Немічна бабуся.	Не легка, а важка вправа.
Ненависний ворог.	Робота аж ніяк не важка.
Нещасна сирота.	Зовсім не великі обов'язки.
Неголосна розмова.	Далеко не досконалий твір.
Небалакучий дідусь.	Нітрохи не цікава розмова.

• Сформулюйте правила написання *не* з прикметниками, свої висновки перевірте за таблицею.

Написання *не* з прикметниками

Разом	Окремо
1. Без не не вживається: *негайний, необхідний.* 2. Прикметник з не набуває нового лексичного значення (можна замінити синонімом без не): *недорогий (дешевий), небалакучий (мовчазний).* 3. Прикметник з не означає вищий ступінь ознаки або неможливість здійснення чогось: *нездоланний, незбагненний.*	1. У реченні (словосполученні) наявне заперечення, виражене сполучником а: *Не вузький, а широкий. Не радісний, а сумний.* 2. Перед прикметником є слова *далеко, зовсім, аж ніяк, нітрохи, анітрохи:* *Зовсім не малий; Далеко не складне завдання.*

Орфограма
Не з прикметниками: *недовгий, не чужий, а свій.*

2. Доберіть до поданих прикметників по два антоніми: перший з префіксом *не-*, другий – без префікса *не-*. Скористайтесь «Словником антонімів» Л.М. Полюги.

Зразок. Дорогий – недорогий, дешевий.

Глибокий, простий, добрий, розумний, багатий, молодий, сильний, милий, сміливий, веселий, довгий, малий, гарний, швидкий, смачний.

• З трьома парами антонімів складіть речення.

3. Перепишіть, замініть прикметники відповідними синонімами.

Зразок. Невмируща слава – вічна слава.

Вузькі вулиці. Несправний велосипед. Термінова справа. **Неясні звуки.** Небачені успіхи. Мала кількість. Помилковий висновок. **Пекучий біль.**

• З виділеними словосполученнями складіть речення. Встановіть, якими членами речення є прикметники.

4. Закінчіть речення, поясніть написання *не* з прикметниками.

1. Доручення виконав (не) старий, **досвідчений** робітник, а ... . 2. Чулися (не) сумні розмови, а ... . 3. Руки були (не) чисті, а... . 4. Він був (не)високого зросту, а ... .

• Визначте спосіб творення виділеного слова.

5. Замініть подані словосполучення прикметниками з *не*. Поясніть їх правопис.

Військо, яке ніхто не переможе. Борець, який ніколи не втомлюється. Подвиг, якого раніше не було. Учень, у якого погана поведінка. Той, від якого не можна відступитися. Слово, яке не можна порушити. Особа, дія чи річ, які не дають приємності людині.

• Напишіть твір-мініатюру на тему «Небувалий подвиг».

6. Прочитайте. Визначте, до якого типу мовлення належить уривок. Якого він стилю? Позначте в ньому «дане» та «нове».

Віт…р, н…наче парубок у (не)скінченнім танці, на всі боки об…ртав м…телицю. А вона то захл…налась (не)виразним жагучим шепотом, то ро…трушувала, ро…метувала над (не)озорою з…млею холо…ну вовну. Хуртовина то хл…скала чабанс…кими батогами, то витягувала з себе (не)вгамовне вовче виття, то оз…валася джмел…ним смутком, неначе в…їжджала в м…нулорічну осінь.

(За М. Стельмахом)

- Спишіть, вставляючи замість крапок пропущені букви та розкриваючи дужки.

§ 43. Написання складних прикметників разом і через дефіс

1. Визначте спосіб творення виділених прикметників. Графічно позначте словотворчі морфеми. Зверніть увагу, як можуть писатися прикметники, утворені складанням основ.

Сонце стояло на передвечірній смузі, тепер уже збоку просвічувались **жовтолисті** берези, **червоно-жовті** клени, **темно-коричневі** дуби. *(Ю. Яновський)*

2. Користуючись нижче поданими відомостями, розкажіть про написання складних прикметників разом і через дефіс.

Складні прикметники пишуться:

Разом:

1. Утворені від словосполучень, у яких від одного слова до іншого можна поставити питання, а тому сполучник **і** між такими словами не можна поставити: *сніг* (який?) *білий — білосніжний.*
2. Утворені від двох чи більше слів і є термінами: *глухий, німий — глухонімий, років* (скільки?) *п'ять — п'ятирічний.*
3. Утворені від складних іменників, які пишуться разом: *залізобетон — залізобетонний.*

Через дефіс:

1. Утворені від рівноправних основ (їх можна з'єднати сполучником **і**): *мова і література — мовно-літературний; машина і трактор — машинно-тракторний.*
2. Утворені від слів на позначення відтінків кольорів чи смаку: *світло-зелений, кисло-солодкий, сніжно-білий, але: червоногарячий (жовтогарячий).*
3. Утворені від назв сторін світу: *південно-східний, північно-західний.*
4. Утворені повторенням слова: *білий-білий, білий-пребілий.*
5. Утворені від складних іменників, які пишуться через дефіс: *віце-адміральський (віце-адмірал), нью-йоркський (Нью-Йорк).*

Орфограма

Написання разом і через дефіс складних прикметників: *темно-синій, п'ятизначний.*

3. Прочитайте. Запишіть, розкриваючи дужки, подані прикметники у два стовпчики: пишуться разом; пишуться через дефіс. Обґрунтуйте їх написання.

Воле(любний) народ, (літературно)музичний концерт, (блідо)бузковий костюм, (навчально)виховна робота, (яскраво)жовта жоржина, (п'яти)річна дівчинка, (біло)сніжна скатерть, (сніжно)білий вишневий цвіт, (північно)східний вітер, (опукло)увігнуте скло, (зелено)(жовто) оранжевий горіх, (жовто)блакитний прапор, (борошно)мельний комбінат, (вічно)зелена смерека, (російсько)український словник.

4. З кожної пари слів утворіть складний прикметник, з'ясуйте спосіб творення, смислове значення і правопис. Складіть словосполучення «складний прикметник + іменник» і запишіть. Орфограми виділіть.

Попелястий і сірий, обурливий і зухвалий, десять років, сорок п'ять кілометрів, південний і західний, Західна Європа, Нові Братушани, вугілля добувати, сільське господарство, стійкий до морозу, мовний і літературний, культурний і технічний, Західна Україна, Кривий Ріг.

- Поясніть фонетичні зміни у прикметнику, утвореному від останньої назви міста. Зробіть його аналіз за будовою.

5. Прочитайте і обговоріть текст. Визначте тип мовлення та стиль.

Якось монголо-татарські орди спалили хати та повели всіх людей у полон. Нікому було вже відбудовувати село. І тоді сталося диво. На попелищі виросли дивовижні рослини, які не боялися вогню, бо самі спалахували полум'ям і залишалися цілі-цілісінькі.

У народі назвали цю рослину неопалимою купиною. Так розповідає легенда.

У деяких місцевостях України так називають ясенці, що споріднені з жовтоцвітною рутою запашною.

Ясенці мають привабливі біло-рожеві п'ятипелюсткові квітки, зібрані у китицеподібні суцвіття. Причому чотири пелюстки спрямовані вгору, а п'ята – донизу.

Ясенець має цупке темно-зелене непарноперисте листя, схоже формою на листочки ясеня. Мабуть, тому і назвали її лагідним словом ясенець.

Ця рослина густо вкрита великою кількістю буро-чорних волосинок, наповнених ефірною олією.

Ще за старослов'янських часів ясенець використовували для лікування різноманітних захворювань.

(За Б. Заверухою, М. Ратушним)

- Перекажіть легенду про неопалиму купину.
- Перечитайте опис ясенця. Опишіть рослину своїми словами.
- Випишіть складні прикметники. Обґрунтуйте їх написання.

6. Користуючись орфографічним словником, доберіть п'ять складних прикметників. Обґрунтуйте їх правопис. Складіть з ними речення.

7. Прочитайте і обговоріть. Визначте тип мовлення, стиль. Доберіть заголовок.

Кожному дню тижня відповідає свій колір. Для неділі характерний золотий, (жовто) гарячий. Понеділок має (срібно) зеленавий, (світло)

фіолетовий. Вівторку відповідає (малиново) рожевий, а середі – (темно) синій. Для четверга характерний (темно) червоний, багряний кольори, а для п'ятниці – (світло) жовтий. Субота має зелений, (темно) фіолетовий кольори.

Колір в народній пісні має свою символіку. (Біло) сніжний колір – дівоча цнота, (антрацитово) чорний – скорбота, (червоно) гарячий – радість, кохання. *(Жовто) блакитні* барви в усьому світі символізують добро і зло, *(життє) дайне* і (все)руйнівне, вогонь і воду. Синя та жовта фарби при змішуванні дають (яскраво) зелений колір, що є символом Дерева Життя. *(За Г. Лозко)*

- Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть правопис складних прикметників.
- Виконайте словотвірний розбір виділених прикметників. Розберіть їх як частину мови.

§ 44. Написання прізвищ прикметникової форми

1. Прочитайте. Випишіть прізвища діячів історії. Що вам про них відомо?

Звістка про падіння царського режиму досягла Києва 13 березня 1917 року. 17 березня був заснований український уряд – Центральна Рада. Серед його засновників були Євген Чикаленко, Сергій Єфремов, Дмитро Дорошенко, Володимир Винниченко та Симон Петлюра. Кількома тижнями пізніше до новоствореного уряду приєдналися Микола Ковалевський, Павло Христюк та Микита Шаповал. Президентом Центральної Ради було обрано Михайла Грушевського – видатного вченого-історика. Вони всі бажали, щоб народ український мав право сам порядкувати своїм життям...

(За О. Субтельним)

- Підкресліть прізвища прикметникового походження. Виділіть суфікси. Що свідчить про те, що підкреслені вами прізвища мають прикметникову форму?

2. Розгляньте таблицю і скажіть, за якими правилами пишуться російські прізвища українською мовою.

Російська мова		Українська мова	
е	Сарычев, Чехов, Трушев Евстигнеев, Ершов, Лесков, Бердяев, Державин	е є	Саричев, Чехов, Трушев, Євстігнеєв, Єршов, Лєсков, Бердяєв, Державін
ё	Ёлкин, Соловьёв, Воробьёв Верёвкин, Королёв Пугачёв, Хрущёв	йо ьо о	Йолкін, Соловйов, Воробйов Верьовкін, Корольов Пугачов, Хрущов
и	Никитин, Иванов, Исаев Шишкин, Дорожин, Циплаков Воинов, Захарьин	і и ї	Нікітін, Іванов, Ісаєв Шишкін, Дорожин, Циплаков Воїнов, Захар'їн

- Перевірте свої висновки за поданими нижче відомостями.

Українські прізвища прикметникової форми передаються на письмі за загальними правилами правопису українських слів.
Буква **е** в російських прізвищах прикметникової форми передається звичайно буквою **е** після приголосних: *Нестеров, Лермонтов.*
Буква **е** передається літерою **є** на позначення звукосполучення [йе]: ***Єфімов, Достоєвський***; у суфіксах **-єв-, -єєв-** після приголосних, але після шиплячих, **р** і **ц** пишемо **е**: *Муромцев, Писарев, Хорошев, Ломтєв*, якщо російському **е** твірної основи в українських твірних основах відповідає **і**: *Лєсков (бо ліс).*
Російська літера **ё** в прізвищах передається:
а) сполученням літер **йо** на початку слова; після голосного, а також після **б, п, в, ф, м,** коли **ё** позначає звукосполучення [йо]: *Йолкін, Окайомов, Муравйов;*
б) через **ьо** в середині слова, якщо **ё** позначає м'якість попереднього приголосного та [о]: *Корольов, Дьорнов, Тьоркін*;
в) через **о** під наголосом після **ч, щ:** *Пугачова, Грачов, Ліхачов, Щипачов.*
Але в прізвищах, утворених від спільних для української і російської мов імен, пишеться **е**: *Артемов, Семенов, Федоров.*
Російська літера **и** передається:
а) літерою **і** на початку слова та після приголосних (крім **шиплячих** і **ц**): *Ігрушкін, Ісаєв, Гагарін, Трочин, Циолковський*;
б) літерою **ї** після голосного і після **ь** та апострофа: *Ільїн, Пар'їн, Мар'їн, Моїлкін;*
в) літерою **и** після шиплячих **дж, ж, ч, ш, щ** і після **ц** перед приголосними: *Джилетов, Лужин, Чистяков, Ширяєв, Щиглов, Цирюгін.*

Орфограма

Букви **е, є, йо, ьо, о, и, і, ї** в російських прізищах: *Бестужев, Аляб'єв.*

3. Прочитайте і поясніть умови вибору відповідної орфограми.

Журавльов, Огарьов, Огнев, Матвєєв, Васільєв, Рогожин, Ананьїн, В'юнов, Ніколаєв, Філінський, Кіреєв, Верьовкін, Чехов, Федосєєв.

4. Запишіть прізвища українською мовою в алфавітному порядку.

Ершов, Петров, Исаев, Андреев, Репин, Ананьев, Серов, Арефьев, Алентов, Ткачев, Королев, Цыганов, Брицын, Кедров, Третьяков, Румянцев, Алябьев, Щепкин, Тютчев, Плещеев, Пушкин, Пущин.

5. Запишіть українською мовою п'ять-шість прізвищ прикметникового походження російських, українських та молдовських діячів науки і культури. Про одного з них розкажіть.

6. Закінчіть речення, дібравши потрібне прізвище з-поміж поданих у довіднику. Як утворено ці прізвища? Визначте в прізвищах орфограми.

Майстрами пейзажів в українській літературі справедливо вважаються Іван Семенович... та Михайло Михайлович...

Оповідання «Орися» та роман «Чорна рада» написано Пантелеймоном Олександровичем ... . Постійну увагу письменника Львівщини Андрія Яковича ... привертало історичне минуле України. Панаса Яковича ... протягом тривалого часу розшукували жандарми Полтавщини, щоб покарати за твори про тяжке горе людське.

- Підготуйте (усно) повідомлення про 1-2 видатні українські постаті (за власним вибором).

ПЕРЕВІР СЕБЕ САМ!

1. Назви серед поданих слів прикметник.

Синіти. Синій.
Синь. Синька.

2. Як пов'язується прикметник з іменником?

1) лексичним значенням;
2) граматично – узгоджується в роді, числі, відмінку;
3) лексичним значенням і граматично.

3. Коли прикметники стають епітетами, метафорами? Які епітети ти вживатимеш до іменників *море*, *музика*, *мова*, *життя*, *очі*, *обличчя*?

4. Яку синтаксичну роль виконують прикметники в поданих прислів'ях?

1) В чужій стороні і весна негарна.
2) Рідна земля і в жмені мила.

5. Які прикметники мають ступені порівняння?

1) якісні;
2) відносні;
3) присвійні.

6. У яких рядках всі прикметники вжиті у простій формі вищого ступеня? Віднови початкову форму кожного прикметника.

1. Дорожчий, здоровіший, дужчий.
2. Солодший, веселіший, товщий.
3. Гірший, кращий, ліпший.

7. У яких рядках всі прикметники належать до м'якої групи відмінювання? Постав ці прикметники у початкову форму:

1. Нинішні, вчорашні, минулорічні, зелені.
2. Хатні, ближні, молоді, житні.
3. Освітні, обідні, середні, сусідні.

8. Визнач, за допомогою яких суфіксів творяться присвійні прикметники.

Миколин, Маріїн, дядьків, столяреве, бригадирова, водіїв, соколиний, мишачий, лисячий.

9. Виділи суфікси прикметників, поясни значення фразеологічних виразів.

Гомеричний сміх, ловити рибу в каламутній воді, молочні ріки і маслені береги, не братися і за холодну воду.

10. Перепиши, розкриваючи дужки і вставляючи потрібні букви.

(Не)зрозумілий – (не)поясне…ий
(не)переможний – (не)подола…ий
безкінечний – нескінче…ий
(не)добросовісний – (не)сумлі…ий
(не)вгамовний – (не)спи…ий
дорогий – (не)оціне…ий
гарний – (не)зрівня…ий, (не)описа…ий
обов'язковий – (не)одмі…ий
жорстокий – (не)гума…ий
(не)вигойний – (не)зціле…ий

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	1 (за умови правильної відповіді)

Заясніло в барвистому травневому вінку біле оксамитове мереживо – це значить, що *весна* красневі-червню ключі до щедрого літа передає. Кучеряві діброви, смарагдові левади й змолоділі поля мліють від радісних симфоній і веселих барв великого свята природи.

У густих верболозах поміж плакучих верб, що замріяно полощуть у тихих плесах довгі віти, вдень і вночі не втихають закохані *соловейки*. Мирно воркують лагідні горлиці, тривожно голосять одинокі *зозулі*. На тоненькій галузці крислатого осокора легенько гойдається округла ремезова колисочка.

Із-за темно-зелених стіжків гордовитого рогозу тихо випливає щаслива качина сімейка. Неповороткий сазан виринув з обжитої ями і вимальовує широкі кола на водяній гладіні. Метушаться легкокрилі берегові ластівки. З-під похилого куща розлогої шелюги* випурхнула блакитна пташка, плавно торкнулася водяного дзеркала – і вже в її довгому дзьобі тріпочеться сріблясta верховодка.

(За М. Яценком)

- Випишіть із прочитаного тексту речення, в якому йдеться про час дії.

2.	Визначте і запишіть одним поширеним реченням тему прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
3.	До якого типу мовлення належить прочитаний текст?	1 (за умови правильної відповіді)

А. Розповідь
Б. Опис
В. Міркування
Г. Текст комбінованого типу

- Запишіть правильну відповідь.

4.	Визначте стиль прочитаного тексту. Свою думку арґументуйте, дібравши з тексту 5 словосполучень, характерних для даного типу мовлення. Дайте письмову відповідь двома поширеними реченнями.	6 (1 б. за правильно визначений стиль + по 1 б. за кожне правильно дібране словосполучення)

№ п/п	Завдання	Бали
5.	Доберіть і запишіть заголовок до прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
6.	Запишіть пункти плану до прочитаного тексту у логічній послідовності. 1) У пустих верболозах. 2) Біля водяного дзеркала. 3) Велике свято природи.	3 (по 1 б. за кожен правильно розміщений пункт плану)
7.	Випишіть із прочитаного тексту 3 словосполучення, які містять епітети. Поясніть їх роль у тексті (двома реченнями).	6 (по 1 б. за кожне правильно дібране словосполучення + 3б. за правильне пояснення ролі епітетів у тексті)
8.	Випишіть із тексту 2 приклади уособлення.	2 (1 б. за кожний правильно дібраний приклад)
9.	Визначте настрій уривка. Доберіть із прочитаного тексту 5 слів, які б підтвердили вашу думку. Відповідь запишіть одним-двома поширеними реченнями.	6 (1 б. за правильно визначений настрій уривка + 1 б. за кожне правильно дібране слово)
10.	Від виділених іменників утворіть прикметники і розберіть їх за будовою.	6 (по 1 б. за кожне правильно утворене та розібране слово)
11.	Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви та розділові знаки і розкриваючи дужки. Густо покрила лісові долини (ясно) зелена папороть – листки в неї довгі, (в…гадливо) красиві. Зрі…ка папороть росте в дубинці а частіше в соснинці. Бо все любит… сосну і суниці і гр…би і папороть і кропива. Папороть – з тих давн…х (пра) вічних часів коли ще ні людей, ні худоби (не) було. А її далекі родички росли в тому (без) людному світі в…ликі, як д…рева. *(М. Малиновська)*	10 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово чи правильно вставлений розділовий знак)
12.	Складіть і запишіть опис весняного лісу (5-6 речень).	7 (5 б. за зміст і правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)

Ще 5 б. додається за грамотність усієї роботи Усього: 55 б.

* Шелю́га – верба.

Числівник

§ 45. Числівник як частина мови

1. Прочитайте. Поясніть зміст прислів'їв.

1. Намолов *сім* мішків гречаної вовни.
2. *П'ять* днів нічого не робимо, а *шостий* відпочиваємо.
3. *Семеро* одного не ждуть.
4. *Чотири* і *три* буде *сім*.

- Поставте питання до виділених слів. Які з них відповідають на питання **скільки?** і означають: а) кількість предметів, б) число? Які відповідають на питання **котрий?** і означають порядок предметів при лічбі?
- До якої частини мови належать виділені слова? Доведіть, що не помиляєтеся.

Числівник – частина мови, яка означає число, кількість і порядок предметів при лічбі і відповідає на питання *скільки*? *котрий*?
Наприклад: *сім, семеро, сім десятих, сьомий.*
Числівники в мові поєднуються з іменниками: *два хлопчики, троє ведмежат, сто п'ятнадцята сторінка.* У реченні можуть бути головними і другорядними членами.

2. Прочитайте і обговоріть текст. Визначте тему. Доберіть заголовок.

Стародавній грек Геродот, якого вважають «батьком» історії, назвав сім чудес світу. З батьком не сперечаються. А з Геродотом мудреці сперечались. Доводили, що чудес у світі не сім, а більше.

Людство не стояло на місці. Створювало нові пам'ятники, робило нові відкриття. *Та число «сім» було мов заворожене. І тоді людство знайшло вихід: усе, що викликає захоплення, почали називати «восьмим чудом світу».*

Яке ж перше справжнє чудо світу?

Це велетенська усипальня єгипетського фараона Хеопса. Він жив у 2551–2528 роках до нашої ери. Ще хлопцем Хеопс наказав будувати свій замогильний дім. Він хотів, щоб його усипальня перевершила всі збудовані раніше. І він цього досяг.

Висота піраміди Хеопса така, що всередині її вільно може вміститися будь-який європейський собор. *Первісна її висота майже 150 метрів, довжина похилої сторони близько 235 метрів, а одна сторона квадратної основи дорівнює 230 метрам.* Складено піраміду з вапнякових блоків, кожен з яких важить до трьох тонн. А блоків таких пішло на споруду

два мільйони триста тисяч! Вони підігнані один до одного так щільно, що між ними не можна просунути навіть голки.

Піраміду споруджували двадцять років.

Проминули віки. Але міцність стародавньої споруди настільки велика, що за 47 століть у неї постраждала тільки верхівка, і вона стала нижчою всього на десять метрів. Тепер її висота 137 метрів.

(З календаря)

- До якого стилю мовлення належить текст? Доведіть.
- Назвіть числівники. Які з них відповідають на питання *скільки?*, а які – *котрий?* Яку роль вони виконують у тексті?
- У виділених реченнях визначте відмінок числівників і їх синтаксичну роль.

- Підготуйте розповідь про одне із «чудес світу». Текст запишіть. Числівники підкресліть.

Числове значення можуть мати не лише числівники, а й слова, що належать до інших частин мови. Числівники можна записати словами і цифрами, а інші частини мови – лише словами, наприклад: (**скільки?**) вісім(8), (**котрий**) восьмий(8-й), (**який?**) восьмизначний, (**що?**) вісімка.

3. Знайдіть «зайве» слово (за приналежністю до слів іншої частини мови).

1. Сотня, десяток, половина, десять, чверть.
2. Вдруге, вдвоє, надвоє, двійко, вдвох.
3. Сімка, семеро, сімдесят, сімсот, сімнадцять.
4. Восьмеро, вісімка, двадцятка, третина, трійка.

- Зі словами одного рядка складіть речення.

4. Прочитайте тексти.

ПЕРЕДАВ

– Знаєте, Маріє Миколаївно, чому Михайло сьогодні не прийшов до школи? – звернувся до вчительки Івась.

– А чому ж ?

– Та тому, що він сказав, що він сьогодні хворітиме з 8 години ранку й до 15 дня.

ДУРНИК

– Мишко, що ти отримав сьогодні з диктанту? – запитує свого друга Сашко.

– Двійку, а ти?

– І я теж.

– А скільки в тебе помилок?

– Дванадцять.

– Ех ти, дурнику, а в мене дев'ять! – з гордістю похвалився Мишко.

- Назвіть числівники. Які слова з числовим значенням не є числівниками? Як їх розрізняти?
- Зробіть висновок, у яких стилях мовлення вживаються числівники.

Числівники найчастіше вживаються в науковому, офіційно-діловому та публіцистичному стилях мовлення. Функція числівників – точне називання кількості чи порядку предметів.

Числівники вживаються також у розмовному і художньому стилях. Якщо мета висловлювання не передбачає точного називання кількості, використовують сполучення, що передають приблизну кількість: *біля двох кілометрів, років п'яти, зо дві тонни, кілька десятків.*

5. Спишіть стійкі звороти. Поясніть їх значення. Два з них введіть у речення. Підкресліть числівники.

Один як палець; одна нога тут, а друга там; в одну дудку грати; співати в один голос; знати, як свої п'ять пальців; п'яте колесо у возі; сьома вода на киселі; до сьомого поту; на сьомому небі; обходити десятою дорогою.

- Які ще стійкі звороти з числівниками ви знаєте?

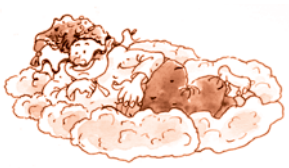

6. Прочитайте і обговоріть текст. Знайдіть і покажіть на географічній карті острови, про які йдеться.

Хлібне дерево

Чи чули ви коли-небудь, щоб хліб на деревах ріс? Так от, в тропічних лісах Нової Гвінеї росте таке дерево. На ньому прямо з кори звисають великі круглі кулі діаметром до тридцяти сантиметрів. Їх варять, печуть, їдять сирими. До їх м'якоті додають дріжджі, молоко і печуть коржі на кокосовій олії. З волокон молодих дерев шиють одяг, сік використовують як клей. З листя роблять капелюхи, виготовляють ліки. *На дорослому дереві дозріває сімсот-вісімсот плодів. Три-чотири таких дерева прогодують людину протягом року.*

Хлібне дерево невисоке. А от на острові Мадагаскар росте хлібний велетень – його висота двадцять метрів, обхват стовбура п'ятдесят метрів. У кроні цього дерева знаходять притулок тисячі пташок і дрібненьких звірят, а у величезному дуплі люди влаштували гараж для кількох автомашин. Скільки велетневі років, ніхто не знає.

(З газети)

- Перекажіть текст (письмово). Числівники підкресліть. Визначте їх синтаксичну роль.
- Знайдіть речення з однорідними членами, поясніть вживання розділових знаків.
- Зробіть фонетичний розбір слова *дрібненький.*

§ 46. Вибірковий переказ тексту наукового стилю

1. Прочитайте уважно текст. Обговоріть його зміст. Визначте тему й основну думку.

НАЙВЕЛИЧНіШИЙ ВИНАХІД ЛЮДСЬКОГО РОЗУМУ

Людина не може жити без повітря, води, сонця, їжі. А в ній першість належить хлібу. Видатний учений К.А. Тімірязєв назвав цей продукт найвеличнішим винаходом людського розуму.

Скибка першого хліба з'явилася на світ понад 15 тисяч років тому. Навряд чи сподобався б вам твердий пригорілий корж, випечений на гарячому камінні. А от п'ять тисячоліть тому єгиптянам вдалося одержати хліб, який за якістю не поступався сьогоднішнім паляницям. Яким секретом оволоділи вони? Мистецтвом розпушувати тісто. Древні єгиптяни використали хлібні дріжджі і молочнокислі бактерії. Внаслідок бродіння утворювався вуглекислий газ, що розпушував тісто, робив його пухким.

Згодом хлібопекарське мистецтво опанували греки й римляни. 776 року до н.е. під час відкриття перших Олімпійських ігор учасників почастували делікатесом. Це був білий пшеничний хліб. Давньогрецькі аристократи їли його як окрему страву.

У III тисячолітті до н. е. у поселеннях Трипільської культури на території сучасної України і Молдови також вирощували зернові. В XI столітті наші пращури подавали до столу житній і пшеничний хліб, калачі, медяники. Взагалі пекарів дуже шанували.

На честь знаменитих майстрів навіть споруджували пам'ятники. Дві тисячі років тому в Римі спорудили тринадцятиметровий монумент Марку Вергілію Еврисаку. Саме він постачав до столиці Римської імперії основну частину хліба. Ця споруда збереглася донині.

- Яким стилем написаний текст? Назвіть головні особливості цього стилю.
- Поміркуйте, чим відрізняється вибірковий переказ від докладного.
- За прочитаним текстом і самостійно складеним планом підготуйте повідомлення «Історія хліба в нашій країні».

§ 47. Числівники кількісні і порядко́ві

1. Прочитайте прислів'я. Знайдіть числівники. Поставте до них питання.

1. Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім.
2. Краще на п'ять хвилин раніше, ніж на хвилину пізніше.
3. Краще один раз побачити, як тричі почути.
4. У нього сім п'ятниць на тиждень.
5. Аж на третій яр чути ваш базар.

За значенням і морфологічними ознаками числівники діляться на *кількісні* та *порядко́ві*.

Кількісні числівники означають кількість предметів або число і відповідають на питання *скільки*? Вони можуть означати:

Цілі числа	Дробові числа	Збірні числа
означають кількість предметів у цілих одиницях: *три, двадцять сім, вісімсот сорок п'ять*	означають кількість, що складається з певного числа частин цілого: *одна друга, три цілих і одна десята*	означають кількість предметів як сукупність, одне ціле: *двоє, семеро*

Порядко́ві означають порядок предметів при лічбі і відповідають на питання ***котрий?*** (*другий, дев'ятнадцятий, двісті тридцять шостий*.)

Порядкові числівники, як правило, творяться без суфіксів від основ числівників, що означають цілі числа: *десятий, п'ятдесят сьомий, восьмисотий.*

За будовою числівники бувають:

а) *прості*: *один, три, сто, мільйон*;

б) *складні*: *одинадцять, шістдесят, двісті, вісімсот*;

в) *складені*: *тридцять дев'ять, сімсот п'ятдесят восьмий, одна третя*

- Які числівники називаються кількісними, а які порядко́вими?
- На які групи за значенням поділяються кількісні числівники?
- Що означають цілі, дробові і збірні числа?
- Чим відрізняються за будовою прості, складні і складені числівники?

2. Запишіть словами кожне з чисел так, щоб в одному випадку вони означали кількість, а в іншому – порядок при лічбі. Визначте, які ці числівники за будовою.

1, 2, 6, 15, 37, 90, 148, 1941, 5627.

3. Прочитайте і обговоріть текст.

ІСТОРІЯ ПІСНІ

Стояла сіра осінь 1912 року. Через Краків переїжджали емігранти… Шукали кращої долі, тікали світ за очі. Їхню тугу бачив український письменник Богдан Лепкий. Тут під впливом баченого й пережитого

народилася поетична мініатюра Б.Лепкого «Видиш, брате мій...» Музику до вірша написав брат Богдана Лепкого – Левко. Нове дихання пісні дала гармонізація Філарета Колесси, який 1915 року на основі мелодії Б.Лепкого розклав її на чотири голоси. Через **кілька** років музику до неї написав Кирило Стеценко. В його гармонізації вона живе як хорова пісня вже три чверті віку і в Україні, і за кордоном.

(З газети)

- У якому значенні вжито в тексті слово *гармонізація?* Доберіть до нього синоніми.
- Що ви знаєте про життя і творчість Б.Лепкого? Які з його творів читали? Розкажіть.
- Випишіть числівники. Визначте їх розряд.

До *кількісних* числівників належать слова *кілька, декілька, кільканадцять, кількасот, багато*. Це *неозначено-кількісні* числівники.

4. Згрупуйте і запишіть кількісні числівники у три колонки:

1) цілі числа; 2) дробові; 3) збірні.

Сто, три четвертих, десятеро, мільярд, троє, восьмеро, одна друга, сорок, обоє, чотириста, мільйон.

Збірні числівники утворюються тільки від числівників 2–20 та від числівника 30: *п'ять–п'ятеро, одинадцять–одинадцятеро*.
До *збірних* належать також числівники *обидва, обидві, обоє*.
Збірні числівники сполучаються з іменниками чоловічого та середнього роду, що означають назви істот, та з іменниками, що вживаються лише у множині *семеро хлоп'ят, троє саней*. З іменниками жіночого роду сполучається лише числівник *обидві*: *обидві учениці*.
Після збірних числівників *двоє, троє, четверо* і т.д. іменники стоять у родовому відмінку множини.

5. Утворіть збірні числівники. Складіть словосполучення «збірний числівник + іменник» і введіть їх у речення.

10, 8, 2, 4, 20, 30.

6. Знайдіть п'ять фактичних помилок. Обґрунтуйте рішення.

1. Числівники, що називають цілі числа: **50 зошитів, 150 центнерів, півтора кілометра, 1,5 тонни, 3 книжки, 16 годин.**

2. Числівники дробові: **половина Азії, 3/4 ділянки, 3/5 аркуша.**

3. Числівники збірні: **троє коней, восьмеро курчат, чотири книжки, двоє відер, десятеро хлопців, п'ять грибів.**

7. Запам'ятайте стійкі звороти. З кількома з них складіть речення.

В обидва кінці (туди й назад); по обидві руки (з обох боків, обабіч); покласти на обидві лопатки (перемогти); дивитися обома (бути пильним); в обидва вуха нашіптувати (комусь настирливо говорити про когось, про щось); обоє рябоє (один одного вартий).

8. Підготуйтеся до докладного письмового переказу прочитаного. Визначте стиль тексту, арґументуйте своє рішення.

БДЖОЛА Б'Є РЕКОРДИ

Скільки очей у бджіл і джмелів? Двоє? Ні, п'ятеро! Візьміть у руки збільшувальне скло, і на панцирі голови цих комах ви побачите ще троє майже непомітних очей. Вони не виконують самостійної функції, а допомагають крилатим трудівникам орієнтуватися в просторі і часі. Троє допоміжних очей – рецептори інтенсивності освітлення. Завдяки їм бджоли і джмелі легко визначають час доби і повертаються у свій вулик у цілком певний час.

(З кн. «Хрестоматія із зоології»)

- Які збірні числівники ви використали у переказі?
- Визначте, у якому відмінку й числі стоять іменники після збірних числівників.

§ 48. Відмінювання, написання та вживання кількісних числівників, що означають цілі числа

1. Прочитайте прислів'я і приказки. Визначте відмінок кількісних числівників.

1. Розумного пошли – одне слово скажи; дурня пошли – три скажи та й сам за ним піди. 2. За одного битого двох небитих дають. 3. Ти маєш двоє очей і одні губи, щоб багато бачив, а мало говорив. 4. Схожі як дві краплі води. 5. Двом панам служити – ні одному не догодиш.

- Дослідіть, який із числівників має форми однини і множини. Які змінюються за родами?

Кількісні числівники, що означають цілі числа, змінюються за відмінками. Числівник *один* змінюється за числами і родами. Числівник *два* – за родами.

Якщо числівник *один* сполучається з іменником, що має тільки форму множини або означає парні предмети, він узгоджується з ним у числі: *одні окуляри, одні штани, одні панчохи*.

Усі інші кількісні числівники не мають форми однини і множини та роду.

2. Розгляньте, як відмінюється числівник один. Зіставте його з відмінюванням прикметників твердої групи і зробіть відповідні висновки.

В	Чоловічий рід	Жіночий рід	Середній рід	Множина
Н.	один	одна	одно́, одне́	одні́
Р.	одного́	одно́ї, одні́єї	одного́	одни́х
Д.	одному́	одній	одному́	одни́м
З.	один, одного́	одну́	одно́, одне́	одні́, одни́х
О.	одни́м	одно́ю, одні́єю	одни́м	одни́ми
М.	(на) одно́му, одні́м	(на) одній	(на) одно́му, одні́м	(на) одни́х

- Складіть словосполучення з числівником *один* у називному, орудному і місцевому відмінках.

3. Прочитайте таблицю відмінювання числівників *два, три* і *чотири*. У яких відмінках числівник *два* має родові ознаки?

В	Чоловічий рід і середній рід	Жіночий рід	У всіх родах
Н.	два	дві	три, чотири
Р.	двох	двох	трьох, чотирьох
Д.	двом	двом	трьом, чотирьом
З.	два, двох	дві, двох	три, чотири, трьох, чотирьох
О.	двома	двома	трьома, чотирма, чотирьома
М.	(на) двох	(на) двох	(на) трьох, чотирьох

Після числівників **два, три, чотири** в називному відмінку вживаються іменники чоловічого роду у формі називного відмінка множини: *два кілограми*.

Іменники жіночого і середнього роду мають форму родового відмінка однини: *дві сусідки*.

4. Іменники *учень, брат, син, рука, вікно* поєднайте з числівниками *два, три, чотири.* Введіть їх у речення (усно).

5. Запишіть, розкриваючи дужки.

Два (стіл), два (вухо), три (місяць), чотири (хлопець), дві (рука), чотири (тиждень), три (година), дві (учениця), три (відро), дві (жінка), чотири (зошит), три (день), два (учень).

6. Порівняйте словосполучення лівої і правої колонок. Поясніть різницю в їх значенні і вживанні іменників при числівниках.

Два місяці	—	місяців два
три кілограми	—	кілограмів зо три
через чотири тижні	—	тижнів через чотири
за два метри	—	метрів за два

- Введіть словосполучення в речення.

Якщо числівники *два, три, чотири* в сполученні з іменниками вказують на приблизну кількість, то іменники ставляться перед числівниками в родовому відмінку множини.

7. Спишіть прислів'я та приказки. Цифри замініть словами, вживаючи їх у відповідному відмінку.

1. (1) рукою в долоні не заплещеш.
2. (7) ятерів – ні (1) риби.
3. (1) волом хліба не доробишся.
4. (2) правд не буває.
5. (3) пани на (1) штани: котрий раніше встав, той і вбрав.
6. Заробив у пана плату – з (4) дощок хату.
7. Де на (2) вариться, там і третій поживиться.

8. Прочитайте вголос відмінювання числівників п'ять, сім і вісім. Узагальніть свої спостереження над їхніми закінченнями.

Н.	п'ять	сім	вісім
Р.	п'ят**и**, п'ять**ох**	сем**и**,сім**ох**	восьм**и**, вісьм**ох**
Д.	п'ят**и**, п'ять**ом**	сем**и**, сім**ом**	восьм**и**, вісьм**ом**
З.	п'ять, п'ять**ох**	сім, сім**ох**	вісім, вісьм**ох**
О.	п'ять**ма**, п'ять**ома**	сьом**а**, сім**ома**	вісьм**а**, вісьм**ома**
М.	(на) п'ят**и**, п'ять**ох**	(на) сем**и**, сім**ох**	(на) восьм**и**, вісьм**ох**

- Зробіть висновок про чергування голосних в основах числівників *сім*, *вісім*.
- Провідміняйте усно сполучення іменників з числівниками: *п'ятнадцять вишень, шість черешень, сімнадцять полуниць.*

9. Розгляньте відмінювання числівника п'ятдесят.

Н.	п'ятдесят
Р.	п'ят*десяти*, п'ят*десятьох*
Д.	п'ят*десяти*, п'ят*десятьом*
З.	п'ят*десят*, п'ят*десятьох*
О.	п'ят*десятьма*, п'ят*десятьома*
М.	(на) п'ят*десяти*, п'ят*десятьох*

- Простежте, яка частина змінюється, а яка залишається незмінною в складних числівниках *п'ятдесят, шістдесят, сімдесят, вісімдесят.*

У складних числівниках від 50 до 80 відмінюється тільки друга частина.

1. Числівники *п'ять*, *шість*, *від дев'яти* до *двадцяти* і *тридцять* у називному та знахідному відмінках пишемо з **ь** на кінці.

2. У непрямих відмінках цих же числівників та в числівниках *три*, *чотири* перед закінченням пишемо **ь**: *п'ятьох*, *двадцятьом*, *трьох*, *чотирьох* (але чотирма).

3. У непрямих відмінках числівників *п'ятдесят*, *шістдесят*, *сімдесят* і *вісімдесят* перед закінченням також пишемо **ь**: шістдесятьох, сімдесятьма, вісімдесятьом.

Орфограма

М'який знак у кінці числівників, перед закінченням числівників: шість, одинадцять, трьом, п'ятдесятьма.

10. Прочитайте вголос числівники й з'ясуйте різницю у їх вимові і написанні.

Одина́дцять, трина́дцять, *чотирна́дцять*, шістна́дцять, два́дцять, *три́дцять*, п'ятдеся́т, *шістдеся́т*.

- Утворіть словосполучення «числівник + іменник» з виділеними числівниками. Провідміняйте утворені словосполучення.
- Підкресліть орфограми.

Числівники *сорок*, *дев'яносто*, *сто* в усіх непрямих відмінках, крім знахідного, мають закінчення **-а**: *сорок**а***, *дев'яност**а***, *ст**а***.

11. Перепишіть словосполучення, замінюючи цифри словами.

Близько 40 осіб, із 40 гімназистами, у 40 школах, біля 90 країн, до 100 кілометрів, замість 100 добровольців.

12. Прочитайте вголос таблицю відмінювання складних числівників, що означають назви сотень. Проаналізуйте, як у цих числівниках змінюється перша частина і як – друга, як вони пишуться. Зробіть відповідні висновки.

Н.	двісті	сімсот	дев'ятсот
Р.	двохсот	семисот	дев'ятисот
Д.	двомстам	семистам	дев'ятистам
З.	двісті, двохсот	сімсот, семисот	дев'ятсот, дев'ятисот
О.	двомастами	семистами,сімомастами	дев'ятистами, дев'ятьмастами
М.	(на) двохстах	(на) семистах	(на) дев'ятистах

У складних числівниках на позначення сотень *(двісті-дев'ятсот)* відмінюються обидві частини, які в усіх відмінках пишуться разом. Перша частина числівників – назв сотень відмінюється як числівники *два – дев'ять*.

Орфограма

Написання разом складних числівників на позначення сотень у непрямих відмінках: *трьомстам, дев'ятьмастами.*

13. Провідміняйте усно словосполучення *триста школярів, шістсот книг.*

14. Запишіть усі складні числівники, що позначають сотні, в давальному та орудному відмінках.

15. Прочитайте вголос відмінювання складеного кількісного числівника *п'ятсот вісімдесят сім.* Зробіть висновок.

Н.	п'ятсот вісімдесят сім
Р.	п'ятисот вісімдесяти семи (п'ятисот вісімдесятьох сімох)
Д.	п'ятистам вісімдесяти семи (п'ятистам вісімдесятьом сімом)
З.	п'ятсот вісімдесят сім, п'ятисот вісімдесяти семи
О.	п'ятьмастами вісімдесятьма сьома (п'ятьомастами вісімдесятьома сімома)
М.	(на) п'ятистах вісімдесяти семи (п'ятистах вісімдесятьох сімох)

У складених кількісних числівниках кожне слово відмінюється і пишеться окремо.

Іменник при таких числівниках виступає в тому відмінку, якого вимагає останнє слово: *сорок один учень, п'ятдесят два учні, сто двадцять сім учнів.*

Числівники *нуль, мільйон, мільярд, трильйон* відмінюються, як іменники II-ої відміни, а числівник *тисяча* – як іменник I-ої відміни.

16. Провідміняйте усно в однині і множині словосполучення *тисяча років, мільйон троянд, мільярд зірок.*

17. Складіть словосполучення з поданими числівниками так, щоб числівник був залежним словом і стояв у формі орудного відмінка, а іменник – головним. Поясніть вживання м'якого знака.

Зразок. *Шість – шістьма книгами, шістьома книгами.*

Дев'ять, чотири, шістнадцять, сорок, п'ятдесят, вісімдесят, чотириста, шістсот, дев'ятсот, мільйон, тисяча.

18. Перепишіть, правильно вживаючи форми числівників.

1. Одна рослина соняшника за літо випиває бочку води місткістю 200-250 літрів. 2. Одна з найменших наших пташок – корольок, вагою 5-6 грамів, протягом року знищує від 8 до 10 мільйонів шкідливих комах. 3. За літній період ластівка з'їдає до 1 мільйона комарів, мошки та інших комах. 4. Орли можуть набирати висоту 7000 метрів. 5. Найморозостійкіші птахи – качки й гуси. Вони можуть переносити температуру до 110 градусів.

(З тв. Б. Друзя)

19. Перепишіть, числа замініть словами. Визначте відмінок числівників.

1. Жайворонка не видно, коли він злітає на висоту 300 метрів, а його пісню чути навіть з висоти 600 метрів. 2. Немовля кита дуже полюбляє материнське молоко. Протягом доби воно випиває аж 400 літрів. 3. Найдужчим щодо власної ваги є жук-носоріг. Сам він важить усього 14 грамів, а може тягти «вантаж» 1 580 грамів. 4. Гусениця за місяць з'їдає листя у 6000 раз більше, ніж важить сама. 5. Найбільша кількість зубів у звичайного садового слимака: 14 175. 6. Довжина китів сягає 33 метрів, вага 120 тонн. Стільки ж важать 25 слонів або 120-150 биків.

(З тв. Б. Друзя)

§ 49. Відмінювання дробових і збірних кількісних числівників

- На які розряди поділяються кількісні числівники? Що означають дробові числівники? А збірні? Наведіть приклади.

Дробові числівники складаються з двох частин. Перша частина називає чисельник дробу і є кількісним числівником. Друга частина називає знаменник дробу і є порядковим числівником.

При відмінюванні дробових числівників змінюються обидві частини. Чисельник відмінюється, як числівник, що означає ціле число. Знаменник – як прикметник: *одна третя – однієї третьої* (Р.в.), *п'ять десятих – п'яти – п'ятьом десятим* (Д.в.)

1. Розгляньте таблицю відмінювання дробових числівників.

Н.	одна третя	дві п'ятих	сім десятих
Р.	однієї третьої	двох п'ятих	семи (сімох) десятих
Д.	одній третій	двом п'ятим	семи (сімом) десятим
З.	одну третю	дві п'ятих	сім (семи,сімох) десятих
О.	однією третьою	двома п'ятими	сьома (сімома) десятими
М.	(на) одній третій	(на) двох п'ятих	(на) семи (сімох) десятих

- Провідміняйте усно *одна друга метра, вісім десятих грама.*

2. Прочитайте відмінювання числівника *п'ять цілих* і *три четвертих*. Зробіть висновок про відмінювання дробових числівників.

Н. п'ять цілих і три четвертих
Р. п'яти (п'ятьох) цілих і трьох четвертих
Д. п'яти (п'ятьом) цілим і трьом четвертим
З. п'ять (п'ятьох) цілих і три (трьох) четвертих
О. п'ятьма (п'ятьома) цілими і трьома четвертими
М. на п'яти (п'ятьох) цілих і трьох четвертих

У дробових назвах типу *п'ять цілих* і *три четвертих* відмінюються всі складові частини.
Іменник при дробових числівниках виступає в родовому відмінку: *дві цілих* і *п'ять десятих гектара*.
До дробових числівників належать числівники *півтора (півтори)*, *півтораста*. Ці числівники не відмінюються і вимагають від іменника форми родового відмінка: *півтора кілограма, півтори тонни, півтораста гектарів*.

3. Утворіть і запишіть словосполучення.

1/3 (поле), 3/4 (стіл), 6/7 (склянка), 72,8 (літр), 85,9 (кілометр), 0,003 (секунда), 4,5 (кілограм), півтора (центнер).

4. Прочитайте. Що нового ви дізналися з тексту?

Одну із перших згадок про дробові числа знаходимо у давньому єгипетському рукописі, що зберігається в Британському музеї в Лондоні. Характерно, що єгиптяни визнавали такий дріб, у якого чисельник був одиницею, а знаменник – яке завгодно число, та ще допускали дріб 2/3.

Нехай треба 7 хлібин розділити на вісім рівних частин. Ми сказали б, що це буде 7/8 хлібини. Але ж тоді числа 7/8 не було, і люди знали лише, що від ділення 7 на 8 одержують 1/2 + 1/4 + 1/8.

Тому єгиптяни дійшли думки, що для поділу семи хлібин на вісім рівних частин треба мати 8 половинок, 8 чвертків, 8 осьмушок. Вони розрізали 4 хлібини пополам, 2 хлібини – на чвертки і 1 хлібину на осьмушки. Отже, для такого поділу треба було зробити 17 (4+6+7) розрізів.

(За Б. Друзем)

- Перепишіть, замінюючи числа словами. Замініть слово *осьмушка* сполученням числівника з іменником.

5. Перепишіть, розкриваючи дужки і замінюючи числа словами.

Найбільше дерево на Землі – гігантська секвоя, вона росте в Каліфорнії (США) і має ім'я «генерал Шерман». Її висота – 83 (метр), окружність стовбура – 24,1 (метр). Деревини секвої вистачило б на 40 (одноповерховий будинок) або на 5 (мільярд сірник).

- Поясніть вживання великої букви.

6. Розгляньте таблицю відмінювання збірних числівників. Порівняйте їх відмінювання з відповідними числівниками, що позначають цілі числа. Зробіть висновок.

Н.	двоє	п'ятнадцятеро	обидва,обидві
Р.	двох	п'ятнадцяти (п'ятнадцятьох)	обох
Д.	двом	п'ятнадцяти (п'ятнадцятьом)	обом
З.	Як у Н. або Р. відмінках		обидва, обох (обидві)
О.	двома	п'ятнадцятьма (п'ятнадцятьома)	обома
М.	(на) двох	(на) п'ятнадцяти (п'ятнадцятьох)	(на) обох

Збірні числівники *двоє, семеро* і т.д. у непрямих відмінках мають форму кількісних числівників, що позначають цілі числа.

Збірні числівники *обидва, обидві, обоє* відмінюються за зразком числівника *два*.

7. Прочитайте словосполучення. Три з них (за вибором) провідміняйте.

Обоє дітей; п'ятеро учнів; троє спортсменів; четверо лошат; семеро вікон; троє ножиць; двоє відважних; кільканадцятеро овець.

- З двома словосполученнями складіть і запишіть речення. Розберіть їх за членами речення.

8. Від поданих чисел утворіть збірні числівники і введіть їх у речення:

10, 8, 4, 20, 30.

- З якими іменниками сполучаються збірні числівники?
- У формі якого відмінка ви вжили залежний від числівника іменник?

§ 50. Відмінювання та написання порядкових числівників

1. Прочитайте і обговоріть текст. Доберіть до нього заголовок.

Якось зібралися дідусь із Костиком до лісу. Вийшли рано. Сніданок взяли з собою. А мама наказує:

– Не забудьте о восьмій поснідати і не пізніше шостої додому вернутися.

Пішли. Та коли вже вийшли за селище, Костик пригадав, що забули годинника.

– Що ж нам робити, дідуню?

А дідусь усміхається:

– Ми час по квітах узнаватимемо. Кожна квітка в свій час розкриває пелюстки назустріч сонцю і так само згортає їх. Бач, ось блакитні квіточки – то цикорій. Вони не сплюхи. Прокидаються між четвертою і п'ятою годинами ранку... Для шипшини ранок настає о шостій. Так само мак і кульбаба... Водяна лілея ще о сьомій годині прокинулася, розтулила свої чашечки назустріч сонцю. А закриває їх о п'ятій, увечері...

(За П. Утевською)

- Знайдіть порядко́ві числівники. З якою частиною мови вони поєднуються? Проаналізуйте і зробіть висновок, як вони змінюються.
- Визначте відмінок порядко́вих числівників.

Порядко́ві числівники змінюються за родами, числами і відмінками. Вони відмінюються, як прикметники твердої групи. Лише числівник *третій* відмінюється, як прикметник м'якої групи.

У складених порядко́вих числівників відмінюється тільки останнє слово: *двадцять п'яте, сто двадцять п'ятого, тисяча дев'ятсот двадцять п'ятому.*

Порядко́ві числівники, що закінчуються на *–сотий, –тисячний, –мільйонний, –мільярдний*, пишуться разом: *трьохсотого, чотирьохтисячного, на п'ятимільйонному.*

Орфограма

Написання разом порядко́вих числівників на *–сотий, –тисячний, –мільйонний, –мільярдний: шестисотий, двохтисячний.*

2. Прочитайте, розкриваючи дужки. Поставте до тексту питання.

Поснідали, трішки відпочили й рушили далі. Костик знову питається в дідуся, чи можна дома, в садочку, за квітами час визначити.

– Звісно, можна. Коли побачиш, що розпускаються червоні тюльпани або сині дзвоники кручених паничів, то знай: минула (8) година ранку. А от нагідки – сплюхи. Вони прокидаються аж о (10).

– Час додому! *Лілея пелюстки стуляє – (5) година настала. А мама наказувала о (6) дома бути.*

Обоє потомилися. Дідусь іде поволі, та й Костик не квапиться. Слухає дідові розповіді...

– Є в нашому садку ще одна нічна квітка – енотера. Удень вона наполовину згортає пелюстки, а розкриває їх о (10)... Ми з тобою наступного ранку в нашому садочку квітковий годинник злагодимо.

(За П. Утевською)

- Які ще способи визначення часу ви знаєте? Розкажіть.
- Зробіть синтаксичний розбір виділених речень. Яким ще членом речення може бути порядко́вий числівник? Складіть і запишіть речення, в якому порядко́вий числівник виконуватиме функцію означення.

Існують різні способи називання часу:

За п'ятнадцять дев'ята.
За чверть дев'ята.
Біля дев'ятої.
Близько дев'ятої.
Перша година дня.

Третя година ночі.
Десять хвилин на п'яту або десять хвилин по четвертій.
Пів на третю.
За п'ять хвилин друга.

- В яких випадках ми точно визначаємо час, а в яких приблизно?

3. За поданим зразком скажіть, котра година:

I. 3 год. дня; 5 год. 12 хв.; 3 год. 35 хв.; 4 год. 28 хв.; о 6 год. вечора; об 11 год.

II. 18.45, 7.15, 9.30, 14.20, 6.05.

4. Прочитайте. Визначте рід, число і відмінок порядкових числівників.

КОЛИ 1 СІЧНЯ СТАЛО СВЯТОМ

Початок року з 1 січня відзначається за документами Священної Римської імперії з XIII-XIV століть, в Іспанії – з 1556 р., у Данії і Швеції – з 1559 р., у Франції – з 1563 р., у Нідерландах – з 1575 р., у Шотландії – з 1600 р., у Німеччині – з 1691 р., у Венеції – з 1797 р. У Росії з 1700-го. До 1700 початок року відлічувався з 1 вересня. За царя Петра I Росія, а отже й Україна, пішли в ногу з усією Європою.

(З журналу «Однокласник»)

- Дізнайтеся, коли святкувався початок року у древніх слов'ян.
- Коли почали зустрічати Новий рік першого січня в Молдові?

5. Прочитайте і обговоріть зміст тексту. Визначте його тему і стиль.

ЦАРИЗМ УТИСКУЄ ПРАВА УКРАЇНЦІВ

Царський уряд увесь час обмежував права українських гетьманів і запорізьких козаків. Офіційно він називав Україну Малоросією. Її васальний гетьманський уряд російські царі ліквідували двічі: 1734 року й остаточно 21 листопада 1764 року. В 1782 році на підвладній раніше гетьманові території створено три намісництва: Київське, Чернігівське й Новгород-Сіверське.

...Щоб ослабити бойову силу козаків з Нової Січі, царський уряд не дозволяв «малоросіянам» освоювати землі, на яких вони не проживали під час перепису 1732 року. Незважаючи на ці перепони влади, українські переселенці в середині XVIII століття перемогли російську хвилю. Українці були краще пристосовані до степових умов.

(П. Лаврів)

- Поясніть значення слів *васальний, намісництво.*
- Запишіть словами порядко́ві числівники. Визначте їх рід, число і відмінок. Через риску запишіть початкову форму. Від яких кількісних числівників вони утворені?

6. Прочитайте текст. Поставте за змістом питання і дайте на них відповіді.

ОСТАННІЙ ГЕТЬМАН УКРАЇНИ

...Кирила Розумовського... вибрали гетьманом у Глухові в лютому 1750 року... Молодий гетьман почав заводити в Україні лад і порядок на європейський взірець. Тепер настав час спокою і права.

Однак це тривало недовго. На нещастя гетьмана й України, в 1761 році вмерла цариця Єлисавета, а царицею стала Катерина II. Вона в 1764 р. наказала Розумовському скласти гетьманську владу і скасувала гетьманство. Таким чином, Кирило Розумовський був останнім гетьманом України. Він жив потім у Петербурзі, аж перед смертю вернувся в Україну, в Батурин, і там помер 1803 р. на 75 році життя. Лишив по собі добру славу, бо по своїх силах старався поліпшити долю рідного краю.

(За кн. «Історія України»)

- Перепишіть, замінюючи числа словами. Поясніть вживання великої букви.

Можна сказати: в 1764 році – 1764 року; в 1803 році – 1803 року.

7. Від поданих чисел утворіть і запишіть складні порядко́ві числівники (на –сотий, –тисячний, –мільйонний, –мільярдний).

300, 500, 600, 127 000, 95 000, 5 000 000, 236 000 000 000.

Розрізняйте порядко́ві числівники *мільйонний, мільярдний* і складні відчислівникові іменники та прикметники: **двадцятип'ятикілометровий, вісімдесятиріччя.**

8. Визначте, якою частиною мови є подані слова. Свою відповідь арґументуйте.

Тринадцятий, тринадцятирічний, трикутник, п'ятисотий, п'ятиденний, п'ятикласник, п'ятисотріччя, сотий, століття, стовідсотковий, стоголосий.

- Поясніть, як утворилися складні відчислівникові слова.

9. Утворіть і запишіть складні слова. Які з них порядко́ві числівники?

10 (поверховий) будинок, 500 (річний) ювілей, 30 (кілометровий) пробіг, (350) кілометр, 3 (річна) дитина, (2 000 000) населення, 7 (денний), (250) тисячний.

10. Прочитайте і обговоріть текст.

КОШОВИЙ СІРКО

Був жаркий серпневий день 1680 року. Утомлено стояли під сонцем старі мовчазні дерева, поникла присохла трава, і ледь чутно дзумеріли бджоли. Десь далеко на Січі бойове товариство, яке він водив у звитяжні походи.

Мабуть, згадував в останні дні свого земного шляху всі битви й походи... Певно, все, що збереглося в його пам'яті, було пов'язано з

січовим братством, бо Січ справді стала всім життям Сірка. *Він провів 55 битв, і тільки в 3 із них йому не всміхнулася перемога.* 10 разів підряд обирали запорожці Сірка кошовим отаманом – жодного такого прикладу за всю історію існування Січі не знайти. Все це засвідчує отой рідкісний авторитет, який мав поміж козацького побратимства Сірко.

(М. Слабошпицький)

- Запишіть сполучення слів з числівниками. Поясніть вживання ь знака.
- У виділених реченнях розберіть числівники як частину мови.

Розбір числівника як частини мови

Послідовність розбору

I. Частина мови.
II. Початкова форма (називний відмінок).
III. Морфологічні ознаки:
розряд за значенням (кількісний чи порядко́вий, якщо кількісний, то ціле число, дробовий чи збірний).
IV. Група за будовою (простий, складний чи складений).
V. Відмінок, рід і число (якщо є).
VI. Синтаксична роль.
У Молдові мешкає більше шестисот сорока тисяч українців.

Зразок усного розбору:

Шестисот сорока тисяч – числівник, означає кількість: мешкає (скільки?) – *більше шестисот сорока тисяч*. Початкова форма: *шістсот сорок тисяч*. Кількісний, ціле число, складений, вжитий у родовому відмінку, у реченні входить до складу підмета.

Зразок письмового розбору:

Шестисот сорока тисяч – числ., п.ф. – *шістсот сорок тисяч*, кільк., ціле число, складений, Р.в., підмет.

11. Прочитайте і обговоріть текст. Визначте його тип і стиль.

ЗАПОРІЗЬКІ ЗЕМЛІ

Головне місто на Запоріжжі була Січ – столиця Запоріжжя, де жив кошовий отаман із старшиною… Запорізькі землі ділились на вісім округ, які називалися паланками, як от тепер райони, де жили жонаті козаки і всі ті, хто хотів займатися господарством. Звали їх зимівчаками, бо вони жили по селах та по зимівниках, як звали запорожці свої хутори. В останні часи на Запоріжжі було 64 села, а зимівників або хуторів, де було по кілька хат, часом 3-4, було до 4000 і, окрім того, скрізь по запорізьких степах було кілька тисяч бурдюгів. Це були землянки, де запорожці знаходили собі притулок від непогоди, а часом і від татарів.

(І. Сиротинська)

- Перекажіть текст (письмово).
- Два числівники (на вибір) розберіть як частину мови.

ПЕРЕВІР СЕБЕ САМ!

1. Складні числівники пишуться:

а) разом; б) окремо.

2. У порядко́вих складених числівниках відмінюються:

а) усі слова; б) тільки останнє.

3. У кількісних складених числівниках відмінюються:

а) усі слова; б) тільки останнє.

4. У числівниках-назвах сотень від 200 до 900 відмінюються:

а) обидві частини; б) друга частина.

5. Які числа мають дві відмінкові форми?

а) 10, 20, 30; б) 5, 6, 9; в) 40, 90, 100.

6. Збірні числівники сполучаються з іменниками:

а) чол.р., сер.р., ж.р.; б) чол.р. сер.р.; в) чол.р., сер.р. та з іменниками, що вживаються лише у множини.

7. Постав іменники і числівники у відповідних формах.

Пане продавець, дайте, будь ласка, (пляшка) (молоко). Я хочу купити 2 (пляшка) (кефір), 5 (пляшка) (вода). Шановна, відріжте, будьте добрі, 200 (грам) (ковбаса), 300 (грам) (сир), 400 (грам) (масло). Пане продавець, прошу вас, підійдіть до мене, зважте мені 2 (кілограм) (цукерка), 3 (кілограм) (печиво). Я хочу купити (буханка, паляниця) (хліб), а також 2 (батон), 3 (пиріжок) і 5 (бублик).

8. Виділи рядки, в яких всі числівники записані правильно:

а) п'ятдесят, дев'ятсот, шістдесять;
б) сімдесятий, семисотий, двісті;
в) трьомстам, двадцяти, нуль;
г) мільярд, сто, сімьдесять.

9. Заповни таблицю "Вживання м'якого знака в числівниках".

На кінці слова у Н. і З. відмінках		Перед закінченням у непрямих відмінках	
У яких числівниках	Приклади	У яких числівниках	Приклади

- У яких числівниках **ь** не пишемо? Наведи приклади.

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	1 (за умови правильної відповіді)
	У Верхній Хортиці стоїть і досі могутній запорізький дуб, про який існує чимало переказів та легенд. Це один з найстаріших дубів в Україні: йому вже понад сім століть. Ще за Богдана Хмельницького цьому дубові було 400 років. Дуб-велетень витримав усі випробування часу, зберіг до глибокої старості свою силу й чудову красу. Могутня крона цього дуба складається з 18 великих гілок, периметр крони – 102 м. Її зелений тінистий намет має 43 метри в поперечнику і здалека скидається на цілий гай. Окоренок дуба на обхват утовшки 656 сантиметрів, діаметр стовбура 208 см, а висота дерева дорівнює 36 метрам. Чому ж цей велетень живе ось уже сьомий вік?.. Старі діди, запорізькі нащадки, пояснюють це тим, що дуб виріс біля джерела… *(За І. Шаповалом)* • Про що йдеться в прочитаному тексті? Дайте відповідь на питання одним поширеним реченням.	
2.	Прочитаний текст – роздум. **Так** **Ні** • Доведіть чи спростуйте висловлену думку двома-трьома реченнями, навівши два докази.	3 (1 б. за правильну відповідь + по 1 б. за кожний правильно висловлений арґумент)
3.	Дайте повні письмові відповіді на питання за змістом прочитаного тексту, записуючи числівники словами. 1) Скільки років було дубові за життя Богдана Хмельницького? 2) Чому дорівнює периметр крони велетня? 3) Яка товщина окоренка дуба? 4) Чому дорівнює діаметр стовбура дерева?	4 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)
4.	Доберіть і запишіть заголовок, який відповідав би темі прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
5.	Прочитаний текст написано в публіцистичному стилі. **Так** **Ні** • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Бали
6.	Випишіть із тексту 2 слова, вжитих в переносному значенні.	2 (по 1 б. за кожне правильно виписане слово)
7.	Слово *могутній* у словосполученні *могутній дуб* є: А. Епітетом Б. Порівнянням В. Уособленням Г. Алегорією • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
8.	Доберіть три синоніми до слова *могутній* і запишіть синонімічний ряд.	3 (по 1 б. за кожний правильно дібраний синонім)
9.	Числівники 5, 6, 9, 10, 11, 50 запишіть у формі називного, родового та орудного відмінків.	9 (по 0,5 б. за кожну правильно записану форму)
10.	Перепишіть, розкриваючи дужки та записуючи числа словами. Закупили 106 (книжка), 21 (замовлення), пофарбували 8 (двері), 3 (місяць), півтора (день), у класі 24 (учень).	6 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
11.	Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви, розділові знаки та розкриваючи дужки. Числа запишіть словами. У мовну скарбниц... нашого народу несуть красу душі і пломінь рідного слова (най) кращі письме...ики. Скіл...кома ж словами вони користуют...ся? Зв...рнімося до творчої спадщ...-ни г...ніального Кобзар... . Словник мови по...тичних творів Т.Г. Шевченка охоплює 10116 слів а прозових – 20548. Н...ма сумніву що наш Кобзар володів і іншими словами україно...кої мови але у художній творчості (не) в...користовував.	10 (по 0,5 б. за кожний правильно вставлений розділовий знак чи правильно записане слово)
12.	Складіть і запишіть порівняльний опис дуба і берізки (4-5 речень).	7 (5 б. за зміст і правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)

Ще 5 б. додається за грамотність усієї роботи — Усього: 53 б.

ЗАЙМЕННИК

§ 51. Загальне поняття про займенник і його роль у мовленні. Розряди займенників за значенням

1. Прочитайте уважно текст. З якого твору цей уривок?

У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті, випускаючи Пилипка надвір.

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся і вийшов. От якби йому так і звернутися, щоб мати ще спала.

Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє надворі. Він вдає, що спить, а мати вже проснулась. «Синочку, пора вставати», – шепоче вона йому тихо. А він мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть-то розіспався. «Бач, як міцно заснув, – дивується мати. – Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь», – каже вона, злізаючи з печі. «А то де взялось?!» – скрикнула мати, вгледівши на столі хліб да ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати.

(П. Мирний)

- Поясніть значення слів: *приноси, комин, бовваніє*?
- Про кого йдеться в тексті? Які слова називають дійових осіб, а які тільки вказують на них?
- Пригадайте, до якої частини мови належать слова *він, вона, його, неї*.

2. Прочитайте прислів'я і приказки. Поясніть їхній зміст.

Хто мовчить, *той* трьох навчить.
Що в серці вариться, *те* на лиці не втаїться.
Яку дружбу заведеш, *таке* й життя проведеш.
Скільки міг, *стільки* допоміг.

- Поставте питання до виділених займенників. Які з них вказують на істоту чи неістоту, які – на ознаку, а які – на кількість?
- Визначте, яким членом речення є виділені займенники.

3. Доповніть таблицю і з'ясуйте, що спільне, а що відмінне в значенні іменника, прикметника, числівника та займенника.

	Іменник	Прикметник	Числівник	Займенник
Що означає?				вказує на предмет, його ознаку або кількість
На які питання відповідає?				хто? що? який? чий? котрий? скільки?
Морфологічні ознаки				відмінок, число (якщо є), рід (якщо є)
Синтаксична роль				підмет, означення, додаток та інші члени речення

Займенник – це частина мови, яка вказує на предмет, ознаки і кількість, але не називає їх.
Займенники подібно до іменників, прикметників і числівників відповідають на питання *хто? що? який? чий? скільки?*
Займенники змінюються за відмінками, а ті, що вказують на ознаки, змінюються ще й за родами та числами.
У реченні займенник може бути *підметом, означенням, додатком*.

4. Поверніться до вправи 1.

- Спробуйте прочитати текст, вживаючи замість особових займенників *він, вона* іменники *Пилипко і мати.* Як ви гадаєте, яке враження справлятиме такий текст? Чому?
- Поміркуйте і самостійно зробіть висновок, яку роль виконує займенник у тексті.

Займенники використовуються в мовленні переважно для того, щоб уникнути повторення тих самих слів. Вони допомагають також пов'язати окремі речення в тексті.
За значенням і граматичними ознаками займенники поділяються на дев'ять розрядів.

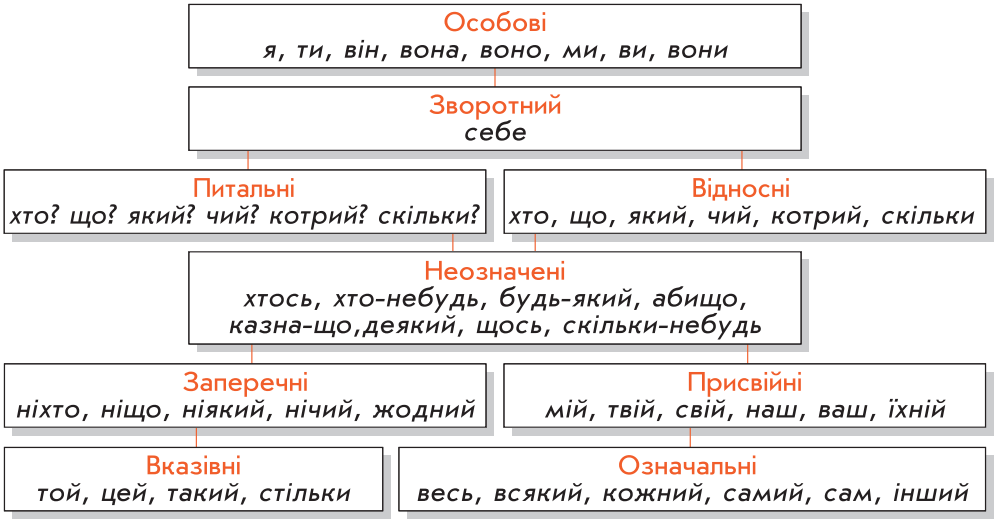

- Пригадайте, на що вказують особові займенники. Назвіть їх. Як вони змінюються?

5. Прочитайте «Напівіронічну баладу про займенники» Степана Павленка.

Коли шукаєм «джерело» вини,
Усі займенники ми враз перебираємо
Та й заявляєм: він, вона, вони...
І тільки «я» цнотливо обминаємо.
Займенник цей ховаємо чимдуж,
Вкриваємо найм'якшою периною.
Бо винен хтось. Звичайно, хтось.
Чому ж
Ще й «я» у дощ стоятиме під ринвою?

Сей, сьо́му – форма займенника цей.
Цнотли́во – чесно, невинно.
Ри́нва – водостічна труба.

- Поясніть, як ви розумієте слова «Ще й „я" у дощ стоятиме під ринвою».
- Сформулюйте і запишіть головну думку вірша.
- Назвіть займенники. З'ясуйте їхній розряд за значенням.

6. Прочитайте і обговоріть текст.

ВИБРАТИ ДРУГА

Знайти собі друга, цікавого й мужнього, саме такого, з якого маєш брати приклад, – яке щастя! А скільки їх тепер, створених письменниками героїв, у всьому багатстві книжкового світу. Із скількома ти можеш познайомитися, потоваришувати, щоб вибрати його, найкращого, найближчого, який освітить твоє дитинство.

Перегорни сторінки, вчитайся. Вибереш собі друга на все життя. Кого саме – цього тобі не підкаже ніхто. Друзів вибирають самостійно.

(За Т. Коломієць)

- З ким із героїв книжок ти хотів би потоваришувати? Чому?
- Випишіть займенники, усно визначте їхній розряд за значенням.

7. Перепишіть афоризми Григорія Сковороди. Над займенниками надпишіть розряд за значенням.

1. Що може бути приємнішим, ніж любов друга. 2. Довго сам учись, коли хочеш навчати інших. 3. З усіх втрат втрата часу найтяжча. 4. Ніщо не приносить нам такої радості, як чиста совість і добрі сподівання. 5. Не можна збудувати словом, коли те ж саме руйнувати ділом.

8. Складіть і запишіть твір-роздум (5-7 речень) за одним із афоризмів із попередньої вправи. Займенники підкресліть.

§ 52. Докладний переказ тексту розповідного характеру з елементами опису

1. Розгляньте репродукцію картини Т. Шевченка «Селянська родина» на кольоровій вкладинці №6 і прочитайте текст.

«СЕЛЯНСЬКА РОДИНА»

Важливе місце в мистецтві посідає жанровий або ж побутовий живопис. Картини цього жанру зображають епізоди з повсякденного людського життя.

Чудовим знавцем народного побуту був Тарас Шевченко. До побутового жанру належить його відома картина «Селянська родина».

На полотні бачимо куточок подвір'я та стареньку хату під солом'яною покрівлею. Тут наприкінці довгого літнього дня зібралася селянська сім'я: молоді батьки, їхній синочок та старий дід. Малюк, мабуть, ненароком розбив горщика. Першим порухом батька було покарати синка за шкоду. Лагідним жестом мати заступається за малого. Заспокоєний нею батько в одну руку бере люльку, а другою тягнеться до сина, щоб його приголубити. Під ногами в людей крутиться цікавий до всього дворовий пес.

Неподалік на призьбі сидить і гріється у промінні призахідного сонця сивий дідусь. Він заглиблений у свої думки і не дослухається до того, що відбувається на подвір'ї.

Картина «Селянська родина» знаходиться у Державному музеї Т.Г.Шевченка в Києві. Полотно невелике за розміром, але значне за змістом.

У творі відчувається відгомін Біблійного сюжету «Свята родина». У цім сюжеті прославляється святість Божого Дитяти, доброта, щира материнська любов Богородиці, розважливість і мудрість її чоловіка Іосифа. Цей сюжет Шевченко переніс на український ґрунт. Картина проникнута любов'ю до простого народу.

(За Д. Степовиком)

- Що зображають жанрові картини (твори побутового жанру)?
- Які картини Т. Шевченка належать до побутового жанру?
- Кого зобразив художник на подвір'ї старенької хати? Знайдіть у тексті опис картини:

  1) що вкоїв малюк?
  2) як відреагували на це батько і матір?
  3) що робить дідусь?
- Де знаходиться полотно «Селянська родина»? Відгомін якого сюжету відчувається в картині «Свята родина»?
- Що утверджує полотно?
- Напишіть докладний переказ тексту за самостійно складеним планом.

§ 53. Особові займенники

1. Пригадайте, на кого чи на що вказують особові займенники. Як змінюються особові займенники?

Особові займенники вказують на особу, яка говорить (*я, ми*), на особу, до якої звернене мовлення (*ти, ви*), на особу чи предмет, про яких говорять (*він, вона, воно, вони*).
Особові займенники змінюються за відмінками і числами.
Займенник *він* змінюється і за родами.

- Розгляньте таблицю відмінювання особових займенників і визначте особливості їхніх відмінкових форм.

	Однина		Множина	
	І-ша особа	ІІ-га особа	І-ша особа	ІІ-га особа
Н.	*я*	*ти*	*ми*	*ви*
Р.	*мене*	*тебе*	*нас*	*вас*
Д.	*мені*	*тобі*	*нам*	*вам*
З.	*мене*	*тебе*	*нас*	*вас*
О.	*мною*	*тобою*	*нами*	*вами*
М.	*(на) мені*	*(на) тобі*	*(у) нас*	*(у) вас*

	Однина		Множина
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	
Н.	*він, воно*	*вона*	*вони*
Р.	*його, до нього*	*її, до неї*	*їх, від них*
Д.	*йому*	*їй*	*їм*
З.	*його, про нього*	*її, про неї*	*їх, про них*
О.	*ним, з ним*	*нею, з нею*	*ними, з ними*
М.	*(на) ньому, нім*	*(на) ній*	*(на) них*

- Чи змінюється наголос у займенників в 3-й особі, якщо вони вживаються з прийменниками?
- Поспостерігайте і зробіть висновок, у яких випадках з'являється приставний ***н***.

2. Прочитайте виразно вірш. Про що просить дитина Божу Матір?

Є у мене найкраща матуся…
За неї до тебе, Пречиста, молюся.
Молюся устами, молюся серденьком,
До тебе, небесна Ісусова ненько.
Благаю у Тебе від серця словами
Опіки та ласки для любої мами.
Пошли їй не скарби, а щастя і долю,
Щоб дні їй минали без смутку і болю.
Рятуй від недуги матусеньку милу,
Даруй їй здоров'я, рукам даруй силу,

Щоб діток зростила і вивела в люди,
Щоб ними раділа й пишалась усюди.
За це я складаю в молитві долоні
До тебе, Царице, на сонячнім троні.

- Що б ви попросили у Пречистої для рідної неньки?
- Доберіть синоніми з тексту до слів: *мама, Матір Божа, губи, гордилась.*
- Знайдіть особові займенники, визначте їхню особу, відмінок, число та поясніть особливості їхніх відмінкових форм.

3. У поданих словосполученнях іменники замініть особовими займенниками і розподіліть їх у дві колонки:

а) займенники без приставного ***н***; б) займенники з приставним ***н***

Не забувати про матір, шанувати батьків, поважати тата, любити сестру, дякувати бабусі й дідусеві, згадати про брата, гостювати у дядька, зустріти родичів, розмовляти з тіткою, подарувати знайомим.

4. Прочитайте спочатку вірш про себе. У якому відмінку треба вжити займенники, що в дужках? Запишіть відновлений текст і обговоріть його.

Я знаю, мова мамина – свята.
В (вона) вічний, незнищенний дух свободи.
(Вона) плекали душі і вуста
Мільярдів. Це – жива вода народу.
(Вона) зневажить – зрадити народ,
Котрий до сонця зводився крізь муки,
Це – забруднити плеса чистих вод,
Це – потоптати материнські руки,
Які (ми) від напастей берегли,
Останню дрібку хліба віддавали,
Щоб ми ніврроку дужими були
Й матусиних пісень не забували...

(М. Адаменко)

- У чому відмінність між поданими синонімами?
  Дрібка, крихта, скибочка, шматочок.
- Ще раз перечитайте другий стовпчик. Як ви розумієте його зміст?
- Визначте особу, число, якщо є, – рід і відмінок особових займенників.
- Зробіть аналіз за будою слова ***забруднити***.

5. Прочитайте текст. Зверніть увагу на те, як дівчинка звертається до матері. Що означає така форма звертання?

ОПОВІДАННЯ СХВИЛЬОВАНОЇ ГАНКИ

– Ой, як я люблю свою матуську. Я їх так люблю, що аж серденько мені розірветься. Ну, які вони хороші, ця наша сіроока ненька! Які в них тихі, ласкаві очі, яке в них ніжне, м'яке волосся! Іноді дивишся на них і думаєш:

«Очі ваші, матусько, подібні до весняного неба, – до того неба, коли сонечко обгортають легко-димчаті хмарки, і вони наче в сірому серпанку.

Волосся ваше, наша голубонько, як каштановий пушок. Дайте я ще раз поцілую вас!»

Але я й… всю їх люблю! Люблю й їхній трохи задерикуватий носик, люблю і їхні довгі порепані пальчики, я люблю навіть їхню одіж і особливо цю їхню завжди біленьку сорочку з помережаним комірцем. Іноді заплющиш очі, і здається, що моїй матусі не тридцять років, а дуже-дуже небагато, і вони зовсім молода дівчинка, і не мати вони мені, а старша сестра… Ой! Як я люблю свою матуську!

(М. Хвильовий)

- Визначте стиль уривку і його тип. Знайдіть у ньому порівняння.
- Продовжіть синонімічні ряди:
  обгортати – повивати, огортати …
  порепаний – потрісканий …
  ніжний – ласкавий …
- А як ви звертаєтеся до своєї матусі, тата, бабусі, дідуся, дядька, тітки?
- Розкажіть про свою маму, її зовнішність, характер. Правильно вживайте форми особових займенників.

Зверніть увагу! Займенник **Ви** в розмові з однією особою має значення пошани і пишеться з великої літери:
Звертаюся до Вас з проханням, шановний Миколо Федоровичу.

6. Напишіть твір «Рідна матуся». Особові займенники підкресліть.

§ 54. Зворотний займенник себе

1. Прочитайте оповідання В. Сухомлинського. Доберіть до нього заголовок.

Вчився в одній школі Геннадій. Яке б запитання не поставила вчителька, він зразу ж піднімає руку, дає повну відповідь і одержує п'ятірку. Писав Геннадій краще від усіх, розв'язував задачі швидше від усіх.

Але не любили товариші Геннадія: занадто вже виставляв напоказ свій розум. Відповість на запитання вчительки й так подивиться на клас, наче каже: «Я найрозумніший!»

Напровесні клас зібрався у похід…

Думали-гадали, які речі брати, як обід варити, як на ніч влаштуватися. І вирішили: потрібно брати одну ковдру, одну миску на двох. Швидко розібрались за парами. А з Геннадієм ніхто не хоче ні ковдри однієї брати, ні з однієї миски їсти.

Заплакав хлопець, підійшов до вчительки й каже:

– Я ж нікому й слова поганого не сказав… За що мене незлюбили?

– Нелегка справа – примусити *себе* говорити, – відповіла вчителька. – Ще важче – примусити *себе* мовчати. І ще важче – примусити *себе* думати. А найважче – це примусити *себе* відчувати.

– Як же мені примусити себе відчувати?

– Треба бачити людей іншими очима. Ти радієш, що ти розумніший за всіх. А треба сумувати, що немає розумнішого за тебе. Тому що кожний, хто вважає себе самим-самим, стає в кінці-кінців самотнім.

– Дякую за науку, – сказав Геннадій. – А в похід мені як же – йти з товаришами чи ні?

– Йди. Бери свою ковдру, свою миску і починай нове життя. Відкривай очі на людей і вчись їх бачити по-іншому.

- Чому Геннадій вважав себе найрозумнішим? Як це виявилось у його ставленні до однокласників? А як товариші ставилися до Геннадія? Чому?
- Яку пораду дала хлопчикові вчителька? Чи згодні ви з думкою, що відчувати – найважче? Свою відповідь обґрунтуйте.
- До якого розряду за значенням відноситься виділений займенник? Визначте відмінок займенника ***себе.*** Поміркуйте, чи має він рід, число. Зробіть самостійно висновок і звірте його з правилом.

Зворотний займенник *себе* вказує на особу (самого того, хто говорить). Він не має називного відмінка, не має роду і числа.

2. Розгляньте, як змінюється займенник себе.

Н.	–	З.	себе́
Р.	себе́, (до) се́бе	О.	собо́ю
Д.	собі́	М.	(на) со́бі

- Зверніть увагу, від чого залежить наголос зворотного займенника ***себе*** в родовому та знахідному відмінку.
- Складіть 3 речення із займенником ***себе,*** вживаючи його у формі родового відмінка (з прийменником і без) та знахідного відмінка.

3. Ще раз перечитайте розмову Геннадія з учителькою (впр. 1). Складіть і запишіть власні поради хлопцеві (5-6 речень). Підкресліть зворотний займенник *себе*.

4. Прочитайте і запам'ятайте фразеологічні звороти. Поясніть їх значення. При потребі звертайтеся до фразеологічного словника.

Зразок. Видавати себе з головою – *мимохіть виявити перед кимось свою хибу, провину.*

Видавати себе з головою, забивати собі голову, вбити собі в голову, переломити себе, показати себе, собі на умі, не по собі, зарубати собі на носі, кусати собі лікті.

- З трьома фразеологізмами складіть речення.
- Пригадайте чи випишіть із фразеологічного словника три стійкі звороти з займенником *себе.*

5. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки.

Шануй сам (*собою, себе*), шануватимуть і люди (*тобі, тебе*).
Чого (*себе, собі*) не зичиш, і другому не жадай.
Живи так, щоб сильніші за (*ти, тебе*) не кривдили (*тобою, тебе*); а (*тебе, ти*) не ображав старших за (*собі, себе*).
Легко беруть на (*собі, себе*) обов'язки ті, кому легко (*вони, їх*) не виконати.

- Поясніть зміст прислів'їв.
- За одним із прислів'їв складіть усно невеликий твір-роздум.

§ 55. Питальні та відносні займенники

1. Порівняйте речення в правій та лівій колонках:
   а) які це речення за метою висловлювання?
   б) за будовою?
   в) яку роль у реченнях виконують виділені слова?

Учитель повідомив тему, *що* вивчатимемо на уроці.	*Що* повідомив учитель?
Ми прочитали текст, *який* не залишив байдужим нікого.	*Який* текст ми прочитали?

- Визначте, до якого розряду за значенням належать виділені займенники.

Питальні займенники *хто? що? який? чий? котри́й? скільки?* вживаються для вираження запитань про особу чи предмет, їх ознаку, кількість предметів.
Питальні займенники вживаються для утворення питальних речень.
Займенники *хто, що, який, чий, котри́й, скільки* є відносними, коли вони вживаються для зв'язку частин складного речення. Питальні та відносні займенники завжди виступають членом речення.

2. Розгляньте таблицю відмінювання питальних і відносних займенників.

Н.	хто	що	який	чий	чия	чиї	скільки	котрий
Р.	кого	чого	якого	чийого	чиєї	чиїх	скількох	котрого
Д.	кому	чому	якому	чийому, чиєму	чиїй	чиїм	скільком	котрому
З.	кого	що	який, якого	чийого	чию	чиї, чиїх	скількох	котрий, котрого
О.	ким	чим	яким	чиїм	чиєї	чиїми	скількома	котрим
М.	(на)кому, кім	(на)чому, чім	(на)якому, якім	(на)чийому, чиєму, чиїм	(на)чиїй	(на)чиїх	(на)скількох	(на)котрому, котрім

- Поміркуйте, які із займенників змінюються тільки за відмінками, а які, як прикметники, – за родами, числами та відмінками.
- Що спільне в правописі прикметників і займенників?
- Які займенники мають паралельні форми відмінків?

3. Прочитайте текст. Визначте його тему і головну думку.

ЖУРАВЛІ ЛЕТЯТЬ У БЕЗСМЕРТЯ

Чи замислювалися ви коли-небудь, чому так багато високих поривань пов'язано в нашій свідомості з птахами? Голуб здавна уособлював вірність, ласку і любов, а нині є символ миру.

Лелека — сімейний затишок і благополуччя.

Лебідь — гордість, чистоту і кохання. Чи не тому, що єство людини у всі віки прагнуло краси та гармонії, часто так і не збагнувши їх. А може, тому, що людина із сивої давнини жагуче прагнула злетіти в синє-синє бездонне, вдихнути свіжий вітер привілля і хоч на хвилю відчути оту небесно-жадану і благовісну волю?

Як би там не було, але у світі збудовано десятки пам'ятників чайкам, голубам, беркутам, лебедям, журавлям. Один із найхвилюючих споруджено в місті Чирчик Ташкентської області.

Неподалік від центральної магістралі міста — скульптурне зображення журавлів на пам'ятнику воїнам, *що* ***не повернулися з фронтів Великої Вітчизняної війни.*** Монумент збудовано на кошти, зібрані жителями Чирчика.

Над плитою із червоного граніту здійнялися в небо стели, біля яких кружляє журавлина зграя — десять сталевих птахів. Один журавель лежить унизу на кам'яній плиті. Смертельно поранений птах назавжди відстав від своїх товаришів і з тугою дивиться їм услід. І ніколи вже не злетіти йому. Як не піднятися тим, хто впав на полях боїв у роки війни. Вони загинули, та зберегли життя на землі.

(З журналу)

- З'ясуйте за словником і поясніть значення слів *бездоння, єство, стела, благовісний.* До слів *жаданий, поривання, жагуче* доберіть синоніми.
- Знайдіть у тексті питальні займенники. Назвіть їх.
- Поставте до тексту якомога більше питань. Які питальні займенники ви вжили?
- Ще раз перечитайте виділене речення. Яку роль виконує в ньому займенник *що*?

Щоб не переплутати відносний займенник ***що*** з однозвучним сполучником, що вживається у складних реченнях як засіб поєднання частин речення, треба пам'ятати, що:

1) займенник ***що*** у складних реченнях можна замінити займенником **який**, при цьому зміст речення не зміниться;

2) сполучник **що** не можна замінити будь-яким іншим словом.

Порівняй: Вічна слава братам, що упали в бою. (В. Сосюра) Мені здається, що загиблі воїни перетворились на журавлів.

4. Поверніться до попередньої вправи. Складіть план тексту. Запишіть його. Перекажіть текст за планом. Займенники підкресліть.

5. Прочитайте речення. Назвіть вжиті в них займенники, визначте їхній розряд за значенням.

1. Скількох ветеранів війни ви привітали зі святом Перемоги?
2. Що розповідали фронтовики про воєнні часи?
3. О котрій годині завершилася зустріч з ветеранами?
4. Які подарунки ви підготували фронтовикам?

- Переробіть подані речення так, щоб питальні займенники стали відносними. Зробіть висновок, для чого слугують у реченні відносні займенники.

Зразок. Кого з ветеранів війни запросили на зустріч ? –На класних зборах ми обговорювали, кого з ветеранів війни запросити на зустріч.

- Визначте, яким членом речення виступають відносні займенники.

Слід вживати в мовленні *котра́ година*, а не *скільки годин*.

6. Прочитайте речення, вживаючи замість крапок питальні займенники.

1. ... книга про Велику Вітчизняну війну тобі найбільше подобається? 2. Про ... в ній розповідається? 3. ... з героїв твору тобі найбільше запам'ятався? 4. .... герої цієї книги тобі подобаються? 5. На ... з героїв ти хотів би бути схожим?

- Опираючись на подані питання як план, складіть зв'язне висловлювання, вживаючи, де це можливо, відносні займенники.

§ 56. Неозначені та заперечні займенники. Їх написання

1. Прочитайте приповідку. На кого чи на що вказують виділені слова? До якого розряду за значенням відносяться виділені займенники?

Прийшов *хтось*, узяв *щось*,
Пішов би за ним –
Та не знаю за ким.

Неозначені займенники вказують на невідомі, неозначені предмети, їхні ознаки, кількість: *дехто, дещо, деякий, хтось, щось, якийсь, хто-небудь, що-небудь, який-небудь. будь-хто, будь-що, будь-який, абиякий, казна-хто, хтозна-що* та ін.

2. Розгляньте таблицю творення неозначених займенників.

Питальні	Неозначені
хто?	будь-хто, дехто, хтось, хто-небудь
що?	дещо, абищо, щось, що-небудь
який?	абиякий, будь-який, якийсь
чий?	чийсь, абичий, казна-чий, хтозна-чий
котрий?	котрийсь, декотрий
скільки?	хтозна-скільки, казна-скільки, скільки-небудь, скількись

- Користуючись нижче поданим планом, підготуйте повідомлення на тему: «Творення неозначених займенників».
  1) Від яких займенників утворюються неозначені займенники?
  2) Які префікси і суфікси служать для творення неозначених займенників?
  3) За допомогою яких способів творяться неозначені займенники?
- Провідміняйте неозначені займенники *дехто, абищо, якийсь, чий-небудь, декотрий, казна-скільки* спочатку усно, а потім письмово. Порівняйте відмінювання поданих займенників з відповідними питальними займенниками. Зробіть висновок про особливості відмінювання неозначених займенників.

Неозначені займенники відмінюються так, як питальні займенники, від яких вони утворилися.

3. Запишіть подані неозначені займенники, розподіливши їх у три колонки. Позначте у них префікси і суфікси.

Пишуться разом	Через дефіс	Окремо

Абихто, будь-хто, декому, будь з чого, казна з ким, хтозна-скільки, абиким, чийогось, де в кого, аби з ким, хтозна-чому, хто-небудь, декотрого, будь у кого, казна-ким.

- Зробіть самостійно висновки.
  1) Як пишуться префікси *аби-, де-* і суфікс *-сь* у неозначених займенниках?
  2) Які префікси і суфікси у неозначених займенниках пишуться через дефіс?
  3) Коли *казна, хтозна, будь, аби, де* пишуться окремо з займенником?
- Свої висновки звірте з правилом.

У неозначених займенниках префікси **аби-**, **де-** і суфікс **-сь-** пишуться разом. Префікси **казна-**, **хтозна-**, **будь-** та суфікс **-небудь** у неозначених займенниках пишуться через дефіс.
Якщо **казна**, **хтозна**, **будь**, **аби**, ***де*** стоять перед прийменником, тоді всі три слова пишуться окремо: *хтозна з ким, будь у чім, аби з чим, де на чому.*

Орфограма
Дефіс у неозначених займенниках:
казна-що, хтозна-що, будь-хто, скільки-небудь.

4. Працюємо в парах. Прочитайте і розіграйте діалог «У хімчистці». Знайдіть неозначені займенники, поясніть їх правопис.

– Доброго дня! Я дзвонив вам щойно, а оце приніс свій одяг.
– Показуйте, може, чимось зарадимо.
– Ось плащ. Плями якісь на ньому. Зможете вивести?
– Від чого плями?
– Та хто зна! Учора в автобусі з села їхав. Тернувся десь. Чи хтось вимастив.Та й кишені позаяложувані.
– Спробуємо. Залишайте. Ще щось принесли?
– Так, ще є дещо. Два светри.
– Оце і все? Не казна-скільки.
– Коли мені прийти?
– Будь-якого дня, крім понеділка.
– Дякую, до побачення.
– Всього найкращого.

5. Запишіть слова в дві колонки: в першу – займенники без прийменників, а в другу – займенники з прийменниками.

Казна (з) чим, (де) хто, де (з) ким, який (небудь), кимо (сь), (казна) який, (будь) кого, будь (у) кого, (де) кого, (аби) хто, (хтозна) який, (де) чиїх, скільки (сь).

- З двома будь-якими займенниками складіть речення.

6. Відгадайте загадку.

Коник, якого ніхто не піймає,
І ніхто не загнуздає.
(р, і, т, в, е)

- Назвіть займенники. Визначте їхній розряд за значенням. Поміркуйте, займенник *ніхто* вказує на якісь певні особи чи на їх відсутність?
- Випишіть з таблиці «Розряди займенників за значенням» заперечні займенники.
- Якою значущою частиною є ***ні-*** в заперечних займенниках? Зробіть висновок, в який спосіб творяться заперечні займенники.

Заперечні займенники вказують на відсутність особи, предмета, їхніх ознак чи кількості.
Заперечні займенники відмінюються так, як питальні, від яких вони утворилися.
Заперечні займенники з префіксом ***ні-*** пишуться разом: ***ні**хто, **ні**який, **ні**чий*.
Якщо між ***ні*** і займенником стоїть прийменник, то всі три слова пишемо окремо: ***ні** за що, **ні** з ким, **ні** в кого.*

Орфограма
Ні з займенниками: *ніщо*, ***ні** з ким*.

7. Утворіть заперечні займенники від слів *хто, що, який, чий, скільки*. Провідміняйте утворені займенники усно. Введіть їх у речення.

8. Випишіть заперечні займенники у дві колонки: в першу – без прийменників; у другу – з прийменниками. Складіть з ними речення.

Ні на чому, абиякий, ніхто, скільки, ні в якому, з ним, ні з ким, казна-хто, з собою, ніщо, нічийого, ні за що, ні з ким, з нею, від чого, чомусь, ніскільки, ні до кого, ніякий, за котрим, ні з котрим, нікотрого.

У непрямих відмінках заперечні займенники вживаються з різним наголосом залежно від значення.
Ні́кого, ні́чого, ні́чому – вказують на відсутність будь-кого чи будь-чого: *ні́кого* попросити (нема кого).
Нікого́, нічого́, нікому́, нічому́ – небажання чи неможливість скористатися будь-ким чи будь-чим: *нікого́* немає поруч (жодної людини).

9. Спишіть прислів'я, розкриваючи дужки. Підкресліть орфограму «***Ні*** з займенниками». За одним із прислів'їв напишіть твір-мініатюру.

1. Слово без діла (ні) чого не варте. 2. Ні (в) кого на чолі не написано, хто він. 3. (Ні) хто й не чув, як комар чхнув. 4. (Ні) хто не знає, лише дід, баба і ціла громада.

§ 57. Присвійні займенники

1. Порівняйте словосполучення.

Марійчин тато	Мій тато
Мамина пісня	Її пісня
Дідусева хата	Їхня хата

- На які питання відповідають залежні слова словосполучень лівої колонки? Якою частиною мови є? На які питання відповідають залежні слова словосполучень правої колонки? Якою частиною мови вони є? До якого розряду за значенням відносяться?
- З'ясуйте за таблицею на с.141, які ще займенники є присвійними. Поміркуйте, чому цей розряд отримав таку назву.

Присвійні займенники вказують на приналежність:
1-й особі – *мій, наш*
2-й особі – *твій, ваш*
3-й особі – *їхній*
будь-якій особі – *свій.*
Присвійні займенники змінюються, як прикметники, за родами, числами та відмінками.

2. Прочитайте. Це окремі речення чи текст? Чому ви так думаєте?

Берегиня, обереги – наші давні і добрі символи. Їхнє коріння сягає глибини століть, у них закладена мудрість народна. А чи знаєте ви свій родовід? Буває, що люди не знають нічого про батьків, не говорячи вже про дідусів і бабусь. А ось деякі народи Азії знають свій родовід за 7–8 поколінь, а іноді й більше. Коли ми з вами збирали відомості про свої родоводи, то, мабуть, усі переконалися, що кожен для себе відкрив щось нове з історії свого роду.

- Поясніть значення слів *берегиня, обереги*. Які обереги є у вашій сім'ї?
- Випишіть присвійні займенники разом зі словами, від яких вони залежать. Визначте рід, число та відмінок займенників.

3. Розгляньте таблицю відмінювання присвійного займенника *мій*. Поспостерігайте за наголосом у прямому та непрямих відмінках поданого займенника.

В	Однина			Множина
	чоловічий рід	жіночий рід	середній рід	
Н.	мій	моя́	моє́	мої́
Р.	мого́	мое́ї	мого́	мої́х
Д.	моє́му	мої́й	моє́му	мої́м
З.	мій, мого́	мою́	моє́	мої, мої́х
О.	мої́м	моє́ю	мої́м	мої́ми
М.	(на) моє́му, мої́м	(на) мої́й	(на) моє́му, мої́м	(на) мої́х

- Провідміняйте письмово займенники *наш, твій, ваш, їхній, свій.* У яких складах відбувається чергування звука *о* з *і* ? Які займенники мають такі самі закінчення?

Присвійні займенники в усіх відмінках мають наголошений другий склад: *моя́, твої́, своє́му.*

4. Прочитайте присвійні займенники, дотримуючись правил літературної вимови.

Моя, твоя, своя, моє, твоє, своє, мої, твої, свої, мого, твого, свого, моєму, твоєму, своєму, моїм, твоїм, своїм.

- Працюємо в парах! Уявіть, що Ви журналіст. Візміть інтерв'ю у свого колеги на тему: «Що таке обереги?».

5. Прочитайте рядки з вірша В. Симоненка. Як ви розумієте їхній зміст?

Ти знаєш, що ти – людина?
Ти знаєш про це чи ні?
Усмішка твоя – єдина,
Мука твоя – єдина,
Очі твої – одні.

- Схарактеризуйте відомі вам займенники (розряд за значенням), особа (якщо є), рід, число, відмінок (якщо є).
- Чи помітили ви якісь відхилення від літературної мови у вимові присвійних займенників у вашій місцевості? Які? А як правильно треба наголошувати присвійні займенники?

6. Прочитайте речення. Поставте питання до виділених займенників. Поміркуйте, чим вони відрізняються.

1. Ми любимо *її*, Лесю Українку, велику співачку рідної землі. 2.Ген біля вікна стоїть рояль, як друг, як вічний свідок *її* страждань, її живих думок, що на папір лягали, як зернини.

При іменнику особові займенники **його, її, їх** у формі родового відмінка набувають присвійного значення. Порівняйте: Я бачив *її* (*кого?*). Я чув *її* (*чиї?*) пісні.
Присвійні займенники (на відміну від особових) ніколи не мають приставного **н.**

7. Прочитайте сполучення слів. З'ясуйте, до яких розрядів за значенням відносяться займенники. Чим вони відрізняються у вимові й на письмі?

1. Коло нього; коло його хати. 2. Від неї; від її матері. 3. Через нього; через його поведінку. 4. У них; у їхніх родичів.

• З двома парами сполучень слів складіть речення. Визначте синтаксичну роль займенників.

8. Перепишіть, розкриваючи дужки.

Саме в домівці, хаті мати розповідала (свій) дитині про найдорожче для (їхній) родини, вчила (свій) дитя добру, повазі до старших, любові до (свій) землі.

Ви, мабуть, переконалися, що кожному варто записувати від (свій) батьків, дідів, поки вони живі, історію (свій) роду, щоб потім було що розказати (свій) дітям і онукам.

• Розпитайте батьків і підготуйте розповідь про свій родовід.

§ 58. Вказівні та означальні займенники

1. Прочитайте виразно скоромовку. З якою метою в ній вжиті виділені займенники? До якого розряду за значенням вони відносяться?

ЦЕГЛИНА
Скоромовка

Мовив дід:
– *Це* глина,
а *оце* –
цеглина.
Із *цієї*
глини

всі *оці*
цеглини.
А із *цих*
цеглинок
виросте
будинок.

(С. Келар)

• Проаналізуйте, як змінюється вказівний займенник *цей.*

Вказівні займенники — **той, цей, такий, стільки.** Займенники **той, такий** відмінюються, як прикметники твердої групи, займенник **цей** — як прикметники м'якої групи (але в О.в. – цим).
Вказівний займенник **стільки** відмінюється лише за відмінками.

2. Розгляньте таблиці відмінювання вказівних займенників.

В	Однина			Множина
	чоловічий рід	середній рід	жіночий рід	
Н.	*той, цей*	*те, це*	*та, ця*	*ті, ці*
Р.	*того, цього*		*тієї, тої, цієї*	*тих, цих*
Д.	*тому, цьому*		*тій, цій*	*тим, цим*
З.	Як у Н. або Р.		*ту, цю*	Як у Н. або Р.
О.	*тим, цим*		*тією, тою, цією*	*тими, цими*
М.	*(на) тому, цьому, (на) тім, цім*		*(на) тій, цій*	*(на) тих, цих*

Н.	*стільки учнів*	З.	*стільки учнів*
Р.	*стількох учнів*	О.	*стількома учнями*
Д.	*стільком учням*	М.	*(на) стількох учнях*

- Провідміняйте усно словосполучення *цей вірш, ця пісня, стільки квітів.*

3. Прочитайте текст. Знайдіть вказівні займенники. Схарактеризуйте їх.

Ви бачили справжню скриню? Таку, од якої очі розбігаються, серце калатає, таку, в яку хочеться пірнути, мов у барвисте літо?

У моєї бабусі була така скриня.

Не скриня – скарб!

Вона стояла у кутку, застелена веселковим вовняним рядном, повна таїни, розмаю, стояла міцно й урочисто.

І стільки всього було у тій скрині: святковий одяг, рядна, подушки, сорочки, намиста. До скрині ховали «спомини про дівування» та скарби, надбані за самостійного господарювання. Це і рушники повивальні, рушники весільні, сорочки шлюбні та великодні, скатертини святкові та на «щодень».

(Із журналу)

- Напишіть твір-мініатюру «Скарби бабусиної скрині». Вказівні займенники підкресліть.

4. Спишіть, розкриваючи дужки. Поясніть зміст прислів'їв.

1. Тяжко (той) жити, хто не хоче робити. 2. Хто дбає, (ті) і має. 3. Хто мовчить, (тому) двох навчить. 4. Добре (той) мекати, хто боїться. 5. Добре (той) ковалеві, що на обі руки кує. 6. І сонце світить на брудні місця, але від (цей) не стає брудним.

5. Працюємо в групах! Складіть прислів'я. Придумайте невеличку повчальну історію, висновком до якої стало б одне з прислів'їв.

Хто що вміє, а те, що доглянеш.
Хто що знає, а той, що кінчає.
Не те збереш, що посієш, а той, що правду каже.
Не той молодець, що починає, що і в морі води не знайде.
Не той друг, що медом маже, те і діє.
Це такий, тим і хліб заробляє.

6. Розгляньте таблицю відмінювання означального займенника *весь (увесь)*.

Н.	*весь*	*вся*	*все*	*всі*
Р.	*всього́*	*всіє́ї*	*всього́*	*всіх*
Д.	*всьому́*	*всій*	*всьому́*	*всім*
З.	*весь, всього́*	*всю*	*все*	*всі, всіх*
О.	*всім*	*всіє́ю*	*всім*	*всіма́*
М.	*(на) всьо́му, всім*	*(на) всій*	*(на) всьо́му, всім*	*(на) всіх*

- Усно провідміняйте займенники *сам, самий, кожний, інший.*

Означальні займенники **сам (самúй), весь (увесь, ввесь), усякий, кожний (кожен), інший** відмінюються, як прикметники, за родами, числами й відмінками. Займенник ***весь*** відмінюється, як прикметник м'якої групи, всі інші займенники – як прикметники твердої групи. У називному відмінку множини займенник ***сам*** може мати дві форми – ***самі*** та ***сами,*** а в непрямих відмінках у закінченнях завжди виступає *и*: ***самих, самими.***

7. До слів чи сполучень слів з правої колонки доберіть відповідні фразеологічні звороти з лівої колонки й запишіть їх через риску.

Іншим разом;
дивитися іншими очима;

про всякий випадок;
іншої заспівати;
сам Бог велів.

Ставитися по-інакшому;
по-іншому повестися за певних обставин;
можна, бажано;
якщо буде потреба;
не тепер.

- Пригадайте, до складу ще яких стійких зворотів входять вказівні займенники.
- З двома фразеологізмами складіть речення.

8. Підготуйтеся до читання народної приповідки в особах.

СВАРКА

Старі люди розказують, що якось посварилися ноги, руки, рот та очі.

– Не будемо волочити вас усіх! – кажуть ноги, – ходіть самі!

– Не будемо робити на вас, – додали руки, – працюйте самі на себе.

А я ж – дурень, чи як, що буду годувати вас? – гукає рот. – Не хочу більше жувати їжу для шлунка!

– Коли так, – кажуть очі, – то дивіться самі, а ми вам не сторóжа.

Отаку сварку здійняли всі частини людського тіла та й перестали робити.

Що з того сталося? Через те, що ноги не хотіли ходити, руки – робити, рот – їсти, очі – дивитися, – усе тіло почало знесилюватися і сохнути. Тоді вони зрозуміли, що не розумно сваритися, що треба допомагати одне одному. І разом взялися до праці, і стали дужими і здоровими.

- Визначте тему і головну думку прочитаного тексту.
- Знайдіть означальні займенники. Розберіть їх як частину мови.

Розбір займенника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).
3. Розряд за значенням.
4. Граматичні ознаки: рід (якщо є), число (якщо є), відмінок.
5. Синтаксична роль.

Інших не суди, на себе погляди. (Нар. творч.)

Зразок усного розбору:

Інших – займенник, початкова форма *інший*; означальний, вжитий у формі родового відмінка множини; у реченні виступає додатком.

Зразок письмового розбору:

Інших – займ., п.ф. ***інший***; означальний, Р.в., мн., додаток.

9. Прочитайте і обговоріть текст. Випишіть займенники у тій послідовності, в якій вони ідуть в тексті. За виписаними займенниками відтворіть текст.

ГОЛОВНА ЗАПОВІДЬ

Отож, ходив Ісус берегом озера й містами Галілеї, провіщаючи Радісну Вість – настання Царства Божого.

Якось один учений чоловік поспитав *Його*: яка заповідь із тих, які дав Бог через провісників, найголовніша.

– Найголовніша заповідь написана в книгах Мойсея: «Возлюби Господа Бога *твого всім* серцем *твоїм, всією* душею *твоєю* і *всією* міццю *твоєю* і ближнього *твого*, як *самого себе*».

– Добре, Вчителю, істину Ти мовив. А хто такий мій ближній? Родич чи людина *мого* роду, однієї віри зі *мною*?

У відповідь Ісус Христос розповів притчу. Він взагалі часто розповідав притчі, щоб люди краще запам'ятали і глибше зрозуміли *Його* слова.

Ішов один подорожній з Єрусалима, розповідав *Він*, і по дорозі до Єріхона на *нього* напали розбійяки. *Вони* пограбували *його* і, поранивши, покинули. *Він* лежав у крові, безпомічний і жалюгідний. Скоро *його* запримітив священик, що йшов у *своїх* справах. Але, не бажаючи зв'язуватися й утруднювати *себе*, закрокував далі. Потім проминув *його* служитель Храму, і теж не допоміг. Нарешті показався верхівець верхи на мулі. То був самарянин, людина чужого роду й іншої віри. І саме *він* пожалів бідолаху. *Він* промив і перев'язав *його* рани, посадив на мула, довіз до заїжджого двору і заплатив за *нього*.

– Хто з цих трьох, – спитав Ісус, – гадаєш *ти*, був ближнім *тому*, *хто* попався розбіякам?

– *Той*, *хто* допоміг *йому*.

– Іди, і *ти* чини так само. *(О. Мень)*

- Три будь-яких займенники розберіть як частину мови.

10. Спишіть, розкриваючи дужки.

1. Природа не знає зупинки у (свій) рухові й карає (всякий) бездіяльність. *(Гете)* 2. Чим людина розумніша і добріша, тим більше вона помічає доброти в (інший) людях. *(Паскаль)* 3. Любіть Україну (весь) серцем своїм і (весь) своїми ділами. *(В. Сосюра)* 4. Не називай (сякий), бо станеш таким. *(Нар. творч.)*

- За одним із висловлювань складіть невеличкий твір-роздум (7-8 речень).

§ 59. Контрольний переказ художнього тексту розповідного характеру з елементами опису приміщення

УДОВИНА ХАТКА

Жила собі удова коло Києва у хатці. Кожен, кому траплялося мимо їхати, певно, думав, як хатка у землю увійшла і покривилася. Нема ні садочка, ні города коло хатки, тільки стара груша зі зломленою верхівкою.

А коли б хтось уступив у хатку, побачив би, яка хатка маленька, яка вона порожня. Нічого в ній нема, тільки лавочки та вузенька полички, де стояла миска з ложками. Піч потріскалася й осіла. У стіні два кілочки, а на них нічого не висить. Стіл з розколиною посередині, а на ньому нічого не стоїть. У куточку повита сухими й свіжими квітками іконка.

Мала собі удова дев'ять синів і десяту дочку Галю. І вродилися ті дев'ять синів, як дев'ять соколів, один у одного. Усі були голос у голос, волос у волос. І всі вони любили дуже, пестили і жалували сестричку свою Галю.

У неділю дітям найкраще було, бо мати не ходила на роботу, можна було влізти в її латані чоботи, загорнутись у кожушаночку і погуляти коло хатки. Потім мати їм казки усякі розповідала й усякі бувальщини. І дуже б вони сміялися й тішилися, коли б не заважало неньчине засмучене обличчя. Та вона не скаржилася і з ними разом усміхалася на усе смішне й потішне у казці.

(За Марком Вовчком)

- Напишіть детальний переказ за самостійно складеним планом.

ПЕРЕВІР СЕБЕ САМ!

1. Серед поданих варіантів визначення займенника назви правильний.

I. Займенник – це частина мови, що називає предмети, їхні ознаки чи кількість.

II. Займенник – самостійна частина мови, яка вживається замість іменника.

III. Займенник – самостійна частина мови, яка вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх.

2. Прочитай текст. Випиши усі займенники. Визнач їх розряд за значенням.

Родовідна пам'ять – явище в українському побуті унікальне. Очевидно, мало хто знає, що у давнину було за обов'язок знати поіменно свій родовід від п'ятого чи навіть сьомого коліна.

Пам'ять про своїх пращурів була природною потребою. **Триматися свого родоводу, оберігаючи в такий спосіб сімейні реліквії й традиції та передаючи їх у спадок наступним поколінням, було обов'язком.** Тих, хто цурався чи нехтував історичною пам'яттю, зневажливо називали «Людина без роду-племені».

Дитина, не засвоївши таких родовідних цінностей, на все життя залишиться Іваном Безрідним, не знатиме, чиїх батьків він дитя.

Загальновідомо: хто злегковажив найбільшою святинею – одцурався мови й традицій своїх, врешті решт знехтує й синівським обов'язком перед батьками. Бо за душею в безбатченків немає нічого святого.

Отже, починати відродження треба з найсвятішого – родоводу: хто ми і чиїх батьків діти?!

(За В. Скуратівським)

- Визнач синтаксичну роль займенників у виділеному реченні.

3. Перепиши прислів'я і приказки, вживаючи займенники в потрібній формі.

Він би й робив, та в (він) рукави болять. Ти (він) борони від собак, а він (ти) покаже кулак. Гірка та втіха, що по (вона) плач наступає. Ти (він) «стрижене», він (ти) «голене». Про (він) вже й сови гудуть. Риба ще в річці, а він до (вона) петрушку крише. Сонце на (весь) людей однаково світить. Не тішся з чужої біди, бо вона нині (він), завтра (вона), а тоді (твій) буде.

4. Перепиши, розкриваючи дужки.

Будь (хто), де (хто), казна (з) ким, ні (на) кого, ні (що), (ні) скільки, (де) який, ні (до) кого, ні (чий), хто (сь), (ні) (перед) ким.

5. У якому з стовпчиків наголос займенників відповідає літературній нормі, а в якому наголошування є діалектним?

I	II
мóя	моя́
твóя	твоя́
свóя	своя́

6. Напиши твір-мініатюру «Мій родовід». Займенники підкресли. Два з них розбери як частину мови.

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	2 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)

Того дня засидівся я на лісовому озері допізна. Вирішив тут і заночувати.

Ніч стояла тепла, погожа. Обіперся я об стовбур осики і начебто задрімав, але щось раптом ніби штовхнуло мене. Підняв я голову і занімів. З темряви дивилися на мене дві жовтуваті зіниці.

Якийсь звір втупився просто мені в очі. А подалік, за кущами шипшини, зачаївся іще один, а далі ще...

Що за халепа? Звідки вони звалилися на мою голову?

Стукнув я палицею по дереву, а ті звірі анітелень. Не бояться мене та й годі! Набрався я сміливості, підійшов обережно ближче і... ледве не розреготався. Виявляється, то засвітили свої ліхтарики жуки-світлячки. *Взяв я одного світлячка у руки, щоб роздивитися краще, а він горить на долоні жовто-зеленим вогником.* Здається, ось-ось руку обпече. А поряд, на кущі торішнього листу, сидять не ворушаться ще зо два десятки таких самих ліхтариків.

(В. Приходько)

- Де і коли відбуваються події? Дайте відповідь на питання одним поширеним реченням.

2.	Тема прочитаного тексту:	1
	А. На озері Б. Тепла погожа ніч В. Як мене налякали жуки-світляки Г. Два десятки ліхтариків	(за умови правильної відповіді)
3.	Доберіть і запишіть заголовок, який відповідав би темі прочитаного тексту.	1
4.	Прочитаний текст:	1
	А. Розповідь Б. Опис В. Міркування Г. Текст комбінованого типу • Правильну відповідь запишіть.	(за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Бали
5.	Сформулюйте і запишіть три питання до прочитаного тексту.	3 (по 1 б. за кожне правильно сформульоване питання)
6.	Доберіть і запишіть два порівняння до слова *жук-світлячок*.	2 (по 1 б. за кожне правильно дібране порівняння)
7.	До якого речення ви могли б увести вираз *стою ні живий ні мертвий*. Запишіть перебудоване речення.	1 (за умови правильної відповіді)
8.	У якому значенні – прямому чи переносному – вжито слово *горить* у виділеному курсивом реченні? Дайте письмову відповідь на питання одним поширеним реченням.	1 (за умови правильної відповіді)
9.	9. Випишіть із прочитаного тексту три займенники, які є засобом зв'язку речень у тексті.	3 (по 1 б. за кожний правильно виписаний займенник)
10.	Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви, розділові знаки та розкриваючи дужки. Шум ріки дол…нав з ущел…ни. Гори ро…бігалися на всі боки, як овеча отара. В…личні й (не) порушні, вони були схожі на застиглі хвилі кам…ного моря, *яке* в сиву давн…ну котилося вес…ло і вперто але раптом зуп…нилося, пер…лякавшись власної сили або ж зачудувавшись простором, *який* ві…кривався перед ним і який (не) (в) силі було подолати жодне море в світі. *(За Є. Гуцалом)*	7 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово чи правильно вставлений розділовий знак)
11.	Поєднайте виділені займенники із завдання №10 з *ні* і з префіксами *казна-, хтозна-, будь-* та суфіксом *-небудь* і запишіть їх.	5 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
12.	Напишіть у чотирьох–п'яти реченнях, яке враження справив на вас прочитаний текст із завдання №1.	7 (5 б. за зміст і правильну побудову висловлювання + 2 б. за грамотність)

Ще 5 б. додається за грамотність усієї роботи Усього: 39 б.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 6-МУ КЛАСІ

1. Прочитайте текст, визначте його основну думку.

Був кінець осені. Земля промерзла, негустий сніжок сухо шурхотів по асфальту, зміївся під пронизливим вітром.

Смеркало рано. Ми сиділи вдома, уроків не було, тож читали. Батьки поїхали на ділянку в чотири сотки, де вже другий рік стояла хатинка на бетонних стовпах, так звана дача. Влітку пололи бур'яни і поливали, на зиму деревця молодого садка треба було обв'язати од зайців хоч старими газетами.

Батьки повернулися додому вже поночі, змерзлі і якісь загадкові. У мами під шубою щось попискувало.

Виявляється, на ділянку прибилася з малям якась бездомна собака. Її нагодували. Коли вона збиралась йти, цуценя залишилось. Собака побігла, тоді повернулась за щеням, але воно не пішло. Довелося батькам забрати його з собою, тому що кинути цуцика напризволяще їм і на думку не спало.

Песик був дуже кумедний, схожий на плюшеву іграшку. Він був ніби аж рожевого кольору – крізь пушок виднілася ніжна шкіра. Лапки були в білих «шкарпетках», на грудях мав біленьку манішку. Назвали його Русиком. Він справді був чудовим.

Русик виявився порядним псом, бо одразу почав проситися надвір. Спочатку ми його виносили на руках, тому що п'ятий поверх був для малого непоборною перешкодою. Коли ж Русик підріс, то терпляче сидів на підвіконні, виглядав, поки хтось не повернеться зі школи.Тоді він заходився дзвінким радісним гавкотом. Ми дуже полюбили собачку.

(За Л. Ярликом)

- Про що в тексті розповідається? Що в ньому описується? Яка частина складає роздум? Чóму складено оцінку? Назвіть відомі вам типи мовлення. Усно перекажіть уривок, що є описом.

2. Прочитайте і обговоріть текст.

Мабуть, кожному з вас доводилося бачити політ лелеки. На диво красива це птаха. Скільки в ній грації, гордості, величі.

Здавна існує велика дружба між людьми і лелеками. Може, як жодна інша птаха, підпускає чорнокрилий красень до себе людину, бо вірить, що не буде йому кривди. І не дарма говорять люди: у хаті, на якій поселиться лелечина пара, пануватиме добро і злагода.

- Пригадайте інші назви лелеки. Які з них є власне українськими, а які прийшли з інших мов?
- Поміркуйте, чому окремі назви лелеки стали діалектними?
- Знайдіть у тексті загальновживані слова.

3. Перепишіть речення, підкресліть в кожному граматичну основу. Вкажіть речення прості та складні. Поясніть вживання розділових знаків.

Де хатина біленька, там родина гідненька. Дай, Боже, хату білу і жінку милу! У чужій хаті й тріска б'ється. Гарно будяк цвіте, та ніхто квіток не рве. Добрі вісті не лежать на місці. Скупий два рази дає, а лінивий два рази робить. За дурною головою і ногам нема спокою. Як голова дурна, то ноги спокою не мають. У чужий черевик ноги не сунь. Якщо вітер не віє, то дерево не хитається.

(Нар. творч.)

- Підкресліть у тексті слова, які є відмінюваними частинами мови.
- Наведіть приклади слів, що належать до службових частин мови.

4. З поданих слів випишіть окремо кожен синонімічний ряд.

Кордон, думка, крик, огорожа, завірюха, межа, галас, висота, паркан, рубіж, заметіль, мисль, репетування, границя, міркування, говоріння, буран, височина, метелиця, вись.

- Визначте рід кожного слова, поставте його у форму орудного відмінка одинини і введіть у словосполучення.

5. Прочитайте статті зі словника омонімів. Що означає позначка ч. і ж? Іменники спільного роду введіть до самостійно складених речень (усно).

Причепа I, -и, ч. і ж. Людина, яка до всього чіпляється; прискіплива людина, надокучлива людина.

Причепа II, -и, ж. Морська риба з веретеноподібним тілом.

Нахаба I, -и, ч. і ж. Зухвала, безсоромна, безпутна людина.

Нахаба II, -и, ж. Нещастя, біда, напасть.

6. Перепишіть, ставлячи подані в дужках словосполучення в потрібній формі. Визначте відмінок. Поясніть, від чого залежить відмінок прикметника.

Охороняти (домашні вогнища). Оберігати (маленькі діти). Тризуб став атрибутом (небесні боги). (Минулий, теперішній та мабутній) життя. Калинові грона використовують під час (весільні обряди). У захопленні від (справжні вірування). Переймаюсь (незабутні враження).

- Два іменники (за власним вибором) розберіть як частину мови.

7. Прочитайте і обговоріть текст. Визначте його головну думку. Доберіть заголовок.

Наша республіка зветься Молдовою. Як і Україна, вона пройшла важкий і тривалий шлях до незалежності. Молдовське князівство як держава було створено 1359 року. З середини 16-го століття (з 1538 року), коли Сулейман II захопив фортецю Тігіна, князівство підпало під владу Османської імперії. З 1812 року частина території, що знаходилася між Прутом та Дністром – Бессарабія, відійшла до Російської імперії. З 1918 по 1940 роки Бессарабія входила до складу Румунського Королівства. Після Другої Світової війни Молдова була однією з 15-ти республік Радянського Союзу.

Суверенною державою Республіка Молдова стала тільки 1991 року.

Незрівнянний вантаж підлеглості, тягар, який мучив нашу країну протягом багатьох століть, знято. Потрібно тепер лише мати своє обличчя політичне і особливо економічне.

- Випишіть іменники трьох відмін, розподіліть за групами. Додайте іменники IV відміни.
- Поясніть вживання великої літери та правопис числівників.

8. Прочитайте, правильно вимовляючи слова. Доберіть до них антоніми. Запишіть. З антонімічними парами складіть словосполучення. До якого розряду за значенням належить кожен прикметник?

Простий, урочистий, сільський, ясний, мілкий, осінній, ранковий, гучний, швидкий.

9. Прочитайте. Визначте тему і головну думку тексту. Доберіть заголовок.

XX сторіччя принесло нашій мові та культурі високі злети й найскладніші випробування. Ми знаємо український ренесанс 20-х років, але потім був сталінський терор, коли українське слово в *нещадні* зими пакувалося у *спецпереселенські* вагони разом із тужливим воланням мільйонів людей, відірваних зі своїми сім'ями від рідної землі, від рідних вод і ясних світанків. Почуло цю мову заполярне *крайсвіття*, топили її в океанських баржах, заганяли слово Тарасове в тундру і тайгу. Почалося нищення українського народу голодом 33-го.

Ренеса́нс – відроження.
Ви́пробування – перевірка часом.

Ті, що мови не люблять своєї,
Не полюблять ніколи чужу...

- Яка доля спіткала українську мову? Що вам про це відомо?
- Випишіть прикметники. Назвіть вивчені орфограми та умотивуйте їх написання.
- Пригадайте, які існують способи творення слів. Якими способами утворені виділені слова.

10. Спишіть. Числівники запишіть словами і поясніть їх написання.

ССАВЦІ-КРИХІТКИ Й ГІГАНТИ

Найменші – це землерийки-крихітки. Їхнє тільце ледь сягає чотирьох сантиметрів завдовжки, важать вони всього два грами, а то й менше.

Кити теж ссавці, як і землерийки. Та якщо серед землерийок є крихітки, то деякі з китів – гіганти.

Голубі кити – найбільші з китів. Вони бувають 33 метри завдовжки.

Півсотні кроків треба зробити, щоб пройти повз такого кита, коли він лежить на березі. Це громадище важить 120 тонн.

Порівняйте з землерийкою-крихіткою. Голубий кит у 800 разів довший за неї. 60 мільйонів землерийок треба зібрати, щоб урівноважити ваги, на яких лежить усього один голубий кит. 14 тисяч літрів повітря вміщують легені кита.

Ссаве́ць – тварина, що споживає молоко матері, ссе матір.

Сорок, а то й п'ятдесят тритонок потрібно, щоб перевезти одного великого голубого кита.

Тридцятитрьохметровий кит є не тільки найбільшим із сучасних тварин. Таких велетнів не було на землі і за минулих часів.

(М. Плавильщиков)

- Напишіть словами 5, 6, 9, 10, 20.
- Вставте пропущені букви в словах п'ят…ох, десят…ох, п'ятдесят…ох. Зробіть їх фонетичний розбір.
- Випишіть по 2 приклади вивчених вами іменних частин мови. Назвіть їх постійні та непостійні ознаки.

11. Прочитайте і обговоріть текст. Які типи мовлення у ньому поєднано? Скажіть, з якою метою таке поєднання робиться.

ЗУСТРІЧ З БОРОВИКОМ

Для мене зустріч з боровиком чи красноголовцем, який дуже полюбляє хвалитися своєю шапкою, завжди буває несподіваною і радісною. І я не можу, як інші, одразу хапати гриба: мені треба придивитися, присісти, погомоніти з ним, а потім уже орудувати кіскою…

Ось тут я вже пильную: це ж таке місце, де не тільки земля, а й дерево пахне грибами. Я присідаю навпочіпки і тихенько придивляюсь, що робиться довкола. Тут галасувати не можна, бо гриб злякається людського голосу і піде в землю.

Раптом моє серце тенькнуло, опустилось трохи вниз і радісно завмерло: невдалік від отруйного стебла воронячого ока стоять два близнюки-червоноголовці. Вони такі молоденькі, що їхні зрошені туманом картузики не встигли відліпитись од міцних товстеньких ніжок.

– Добрий день, хлопці-красноголовці! – кажу я до них, а вони мовчать. Еге, а що тільки робиться за ними!

На зарослій зозулиним льоном купинці стоїть отаке красноголовище! Шапка на ньому перебакирилась, завбільшки вона буде не менше полумиска, а ніжка завтовшки з мою руку. Спочатку я його називаю старостою, а далі отаманом над красноголовцями. Такого ще ніколи не бачив. Я підбігаю до нього, приміряюся з усіх боків, милуюся, далі обережно зрізаю і кладу на бриль, бо в бриль його шапка не влазить. Буде тепер чим похвалитися вдома.

(М. Стельмах)

- Наведіть приклади слів, вжитих у переносному значенні.
- Поясніть правопис *не* з різними частинами мови.

12. Перепишіть прислів'я, вставляючи замість крапок потрібні букви та розкриваючи дужки.

1. На слові зірвавс… – увес… світ дізнавс… . 2. (Не) кажи вс…го, що зна…ш і дума…ш. 3. Слово чемне ко…ному приємне. 4. Сяка-така пісен…ка лучча, ніж сварка. 5. З усяк…м поділися хлібом, але (не) з усяк…м сідай за стіл. 6. Хто обк…дає болотом інш…х, у того руки брудні. 7. Не рубай тої гіл…яки, на як…й сидиш. 8. Багато вас так…х, та не всі вкупі. 9. Інш…х (не) суди, на себе погляди.

- За одним із прислів'їв напишіть твір-мініатюру.

№ п/п	Завдання	Бали
1.	Прочитайте уважно текст і виконайте письмово завдання на окремих аркушах або в зошиті для контрольних робіт.	1 (за умови правильної відповіді)

Демосфен був *слабким*, незугарним і до всього недорікуватим хлопчиком...

Одного разу йому випало побувати на публічному виступі відомого афінського оратора. Переконливість, з якою той говорив, *красномовні* жести – все це справило на хлопчика величезне враження...

Відтоді Демосфен забув про ігри й розваги. Він подовгу усамітнювався і вчився красномовству. Розповідали, що він набирав у рот камінців і так читав вірші. Або йшов у шторм до моря і, перекрикуючи рев хвиль, виголошував промови. А для подолання вродженої вади – сіпання плечем – повісив біля дзеркала, перед яким витреновував міміку й жестикуляцію, *гострого* меча, котрий колов у плече щоразу, коли воно за звичкою піднімалося вгору...

...364 року до нашої ери Демосфен виголосив блискучу промову, яка в один день принесла йому славу кращого оратора Афін.

(З журналу)

- Про що розповідається в прочитаному тексті? Дайте відповідь одним поширеним реченням.

2.	Випишіть із прочитаного тексту 12 дієслів, які є стрижневими для розуміння його змісту.	6 (по 0,5 б. за кожне правильно дібране дієслово)
3.	Дайте повні письмові відповіді на питання за змістом прочитаного тексту.	3 (по 1 б. за кожну правильну відповідь)

1. Чому Демосфен почав працювати над собою?
2. Як він вчився красномовству?
3. Як Демосфену вдалося позбутися сіпання плечем?

4.	Сформулюйте і запишіть головну думку прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)
5.	Доберіть і запишіть заголовок, який би відповідав головній думці прочитаного тексту.	1 (за умови правильної відповіді)

№ п/п	Завдання	Бали
6.	Складіть і запишіть простий план (із 4-х пунктів) прочитаного тексту.	4 (по 1 б. за кожний правильно сформульований пункт)
7.	Слово *блискуча* в словосполученні *блискуча промова* вжито в прямому значенні. **Так** **Ні** • Запишіть правильну відповідь.	1 (за умови правильної відповіді)
8.	До виділених у прочитаному тексті слів доберіть і запишіть антоніми.	3 (по 1 б. за кожний правильно дібраний антонім)
9.	Запишіть слова, розкриваючи дужки. Чорно (мазий), (три) поверховий, (пів) ящика, (вічно) зелений, місяце (хід), (семи) річний, (високо) розвинений, (хліб) сіль, (п'ятдесяти) річчя, (ново) будова.	5 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
10.	Запишіть, вставляючи замість крапок, де потрібно, пропущені букви. Бадьоріст...ю, задоволен...я, знан...я, натхнен...ий, розповід...ю, щедріст...ю, несказан...ий, любов...ю, надбан...я, висо-чен...ий.	5 (по 0,5 б. за кожну правильно вставлену літеру)
11.	Перепишіть речення, вставляючи, де потрібно, пропущені букви та розкриваючи дужки. (Най)більшим (книго)любом серед українс...ких письмен...иків-класиків був (і,І) ван (ф,Ф)ранко. Ще школяр...м зібрав (не) велику бібліотеку в п'ят...сот томів... Щонайменше раз на тиждень заходив письмен...ик до кн...гарень. Зібравши одну з (най)цікавіших приватних (книго)збірень, (ф,Ф)ранко міг у темряві бе...помилково ві...-шукати потрібний том.	8 (по 0,5 б. за кожне правильно записане слово)
12.	Висловте своє ставлення до Демосфена (5-6 речень).	9 (5 б. за зміст та правильну побудову висловлювання + 4 б. за грамотність)

Ще 5 б. додається за грамотність усієї роботи Усього: 52 б.

Література

Усна народна творчість

Українські народні пісні та літературні твори на релігійно-обрядову тематику

Людина не може існувати без прекрасного. Тому з давніх-давен українці прикрашали своє житло, вишивали, розмальовували печі й вносили в хату пахощі квітів. Вишиваючи, співали, прядучи, розповідали казки. Протягом століть український народ склав безліч казок, прислів'їв та приказок. Але найцінніший скарб – то українська пісня, що дивує світ своєю красою. Дослідниками записано понад двісті тисяч пісень.

Хто ж творив українську пісню? Як правило, пісня створювалась групою людей під час праці або відпочинку. Імена тих селян, ремісників, козаків давно забуті. Велику роль у поширенні народної пісні відіграли народні співці – кобзарі, бандуристи, лірники. Вони не тільки виконували відомі пісні, а й складали свої. Серед народних пісень є пісні літературного походження. Багато пісень на слова Т.Шевченка, Л.Українки, І.Франка.

У п'ятому класі ви вже познайомились з деякими видами обрядових пісень. У шостому класі ми ознайомимося з обрядовими піснями літнього циклу.

- Пригадайте, який твір називається народною піснею.
- Розкажіть, які пісні співають ваші батьки чи родичі.
- Чи доводилось вам брати участь у обрядах і виконувати обрядові пісні? Розкажіть про свої враження.

Русальні, купальські та петрівчані пісні

З приходом весни являється на землю всіма забутий староукраїнський (дохристиянський) язичницький бог літнього сонця – Хорс. Після рясного травневого дощу він часто дмухає на землю спекотою. Такої пізньої весни вже з'являються і духи літа, у яких щиро вірили наші предки. За віруваннями прадавньої України, добрі духи оселились у зеленому буянні рослин, а решта поневіряється в земних схованках, у водах. І ось коли вибуяють трави, а жито викине колос і сповнить землю й повітря запахом щойно спеченого хліба, то гарної місячної ночі з води виринають русалки. Це водяні дівчата – потопельниці, самогубниці. З ними потерчата, що колись умерли малими нехрещеними дітьми. З'являється багато й добрих лісових і польових духів.

Хоч русалки гарні на вроду – стрункі, зеленоокі, мають довге блискуче волосся, – однак вони підступні, навіть злі. Побачивши необережну дівчину чи юнака, заманюють їх у свої ігрища, а потім залоскочують до смерті. Тому русалок ще називають «лоскотухами». Проти них люди здавна мали захист: часник або полин. Від тих потрав злі духи втікають.

Найчастіше українські люди намагалися задобрити духів словом, піснею, в оселях розставляли обереги[1] – клечали[2] хату зеленим деревом: осикою, липою, дубом, а то й лопухом. Домівку і стежку вистеляли осокою, якої бояться недобрі сили.

Та найголовніше – русальні пісні, що, немов бальзам, заспокоювали душу, веселили її цілий «русальний тиждень», або «клечальну неділю». Цей звичай мав відповідні обряди: вибирали найкращу дівчину, квітчали її вінком, а потім ходили селом з піснями та ігрищами. «Клечальна неділя» закінчувалась обрядом проводів русалок. Дівчата, заквітчані вінками, бралися попід руки, щільно перегороджували вулицю і простували до лісу, річки, озера, співаючи:

Ой проведу я русалочку до броду,
А сама вернуся додому.
Ідіть, русалоньки, ідіте,
Та нашого житечка не ломіте.

Віночки знімали з голови і кидали на город, щоб був гарний урожай. Русальні пісні ліричні, величальні. Вони славлять буяння рослинності, життєдайність сонця.

З хрещенням Русі-України – з вірою в єдиного Бога, Господа нашого Ісуса Христа – відійшли страхи перед різними духами, забулися деякі обряди, пов'язані з русаліями. Однак залишився звичай ушановувати Природу на Християнські Зелені свята (Пресвята Трійця на п'ятдесятий день по Христовому Воскресінню).

У звичаях Зелених свят залишились обереги (прикрашання осель) і пісні, як магія слова й музики.

Русальні пісні

КУСТ

Вибирають дівчину, наряджають її у вінок з березового, кленового і липового листя, до якого вплітають і квіти конвалії, шовкову траву тощо. Убрану так дівчину, що схожа на сніп із зелені, ведуть цілою громадою від двору до двору, співаючи:

Проведемо Куста під гай зелененький,
Зустріне нас да козак молоденький,
Стане нас да дороги питати,
А ми, молоді, не уміли одказати.
Сказала б йому: да під гай зелененький,
Да шкода буде, що козак молоденький;
Сказала б йому: з мосту да в воду,
Да жаль буде, що козацького роду;
Сказала б йому, що під калинові мости,
Да жаль буде, що до матеньки в гості.

[1] *Оберéги* – магічні предмети, що допомагали берегти людину чи оселю від злих духів.

[2] *Клечáти – тут:* прикрашати зеленню.

ПРОВОДИЛИ РУСАЛОЧКИ, ПРОВОДИЛИ

Проводили русалочки, проводили,
Щоб вони до нас не ходили,
Да нашого житечка не ломили,
Да наших дівочок не ловили.
Перед ворітьми долина,
А в той долині калина.
Ой там Ганночка гуляла,
Жемчуг-намисто обірвала.
Ой туди їхав нелюбий,
Став з коника злізати,
Жемчуг-намисто збирати.
–Не зсідай, нелюбий, з коника,
Не з тобою гуляла,
Намисто порвала.
Ой туди їхав миленький,
Став з коника злізати,
Намиста збирати.
–Збирай, миленький,
З тобою я гуляла,
Дорогі намиста порвала.

- Чому хлібороби хочуть задобрити русалку?
- При яких обрядах «клечальної неділі» послугувалися русальними піснями?
- Запишіть від старих людей кілька русальних пісень, навчіться їх співати.
- Розкажіть, як виглядали проводи русалок із села.
- Визначте, які художні засоби властиві для русальних пісень.

Купальські пісні

Купайлове свято також сягає корінням у доісторичну добу. Наші пращури в час літнього сонцевороту славили богиню води і вогню – Дану та бога зелених плодів Купала.

З прийняттям християнства ці звичаї та обряди злилися зі святкуванням 7 липня Різдва Івана Хрестителя. З часом ім'я Дани забулося, зате Купало дістає ім'я Іван і наміцно закріплюється в українському фольклорі.

На честь Івана Хрестителя у церквах співають величальні пісні, а в українських селах вирують веселі забави, приурочені Купалові. Людські оселі, як і колись, замаяні цвітом польових та лісових трав і папороттю.

Напередодні свята на широкій галявині хлопці ставили дерево («гільце», Купалу – вербову гілку). Навколо нього дівчата водили хороводи, співали пісень, організовували ігри. У цей вечір дівчата пускали на воду вінки і дивилися, куди вони попливуть. Де вінок пристане, там живе суджений.

Хлопці розкладали вогнище і стрибали через нього (часто разом з дівчатами), щоб вогонь очистив їх від усього лихого. Вогонь не гасили: він сам мав дотліти.

В Україні існує повір'я, що в купальську ніч зело[1] має найбільшу силу. У цю ніч зацвітає папороть, і хто цей цвіт знайде, той буде щасливий.

[1] *Зело́ – тут:* зелені кущі, трави.

НА ІВАНА, НА КУПАЛА

– На Івана, на Купала,
Що Іван діє?
– Гречку сіє.
У нашої гречки гарні вершечки.
Було б тобі, Іванку, не купатися,
Було б тобі, Іванку, з нами гратися.
– Що Іван діє? – Пшеницю сіє.
У нашої пшениці жовті косиці.
Було б тобі, Іванку, не купатися,
Було б тобі, Іванку, з нами гратися.

- Як дівчата залучають до гурту несміливого хлопця? Чи справді він на свято сіяв гречку? Чи, може, сидів собі осторонь?

ЗАПЛЕТУ ВІНОЧОК

Заплету віночок,
Заплету шовковий
На щастя, на долю,
На чорні брови.
Ой пущу віночок
На биструю воду.

На щастя, на долю,
На милого вроду.
Ой поплинь, віночку,
Прудко за водою,
На щастя, на долю,
Милому за мною.

- Який купальський обряд відтворено в цій пісні?
- У русальних та купальських піснях є багато епітетів. Поясніть їхню роль.
- Опишіть свято Купала у вашому селі, місті.

Петрівчані пісні

Погасли купальські вогні, затихли жартівливі пісні та веселі ігри. А в дівочих і парубочих серцях росло передчуття недалекого щастя весільних торжеств. І в коротку нічку-петрівочку, і в довгий переджнивний день про це думалося і співалося в піснях. Їхня назва (петрівчані) походить від імені святого Апостола Петра, якого християни вшановують 12 липня.

ОЙ КОЛИ МИ ПЕТРІВОЧКИ ДОЖИДАЛИ

Ой коли ми петрівочки дожидали,
То ми її в русу косу заплітали.
Тепер же ми петрівочку проведемо,
Ми ж її русу косу розплетемо.
Уже ж тая петрівочка минається,
Зозуля в капусту ховається.

- Як зустрічали і як проводжали петрівочку?
- Яким настроєм пройнята пісня? Чому?
- Поясніть поетичний вислів: петрівочку «в русу косу заплітали».

ВЖЕ ПЕТРІВОЧКА МИНАЄТЬСЯ

Уже петрівочка минається,
Сива зозуленька ховається
Під капустяний листочок,
Щоб не одмінився голосочок.
Під капустяне качаннячко,
Щоб не одмінилось куваннячко.
Да під лободу, да під зіллячко,
Щоб не одмінилося її пір'ячко.

- Як поводиться зозуля, коли минає петрівка?
- Які зміни відбуваються з хлібами, як змінюється поведінка птахів?
- Назвіть пестливі слова. Якого звучання вони надають пісні?

* * *

Русальні, купальські та петрівчані пісні, віруванння, звичаї, обряди – незвичайної краси, поетичності. До них часто звертаються письменники, використовуючи у своїх творах (Т. Шевченко («Причинна», «Тополя», «Утоплена»), Я. Щоголів («Лоскотарки»), Леся Українка («Лісова пісня»), О. Кобилянська («У неділю рано зілля копала...», Дніпрова Чайка («Тополі», «Під самого Купала»), М. Стельмах («На Івана Купала») та інші).

ЛОСКОТАРКИ[1]

У блакитному безмір'ї
Сонце плине і палає;
Гори, ліс, луги і річку
Теплим світом обливає.
Вийшов юнак із-за лугу
І долину переходе;
Став на березі зеленім
Та й глядить на чисті води.
Округ тиша: все – як мертве
І ніхто не йде нікуди;
Страшно в лузі й на долині,
Страшно в горах, страшно всюди!
Хоче юнак покупатись,
Так згадав запрети нені,
Щоб до річки не ходити,
Бо тепер святки зелені;
А як в клечану неділю
Лоскотарки понаскочуть
На того, хто піде в річку,
І до смерті залоскочуть.
Мусить вродник в кого-небудь
Попитатися поради,
Аж як глянув: серед річки

[1] *Лоскота́рки* – русалки.

З очерету плинуть лади[1].
Очі їх – як боже сонце;
Коси в'ються – наче хвилі;
Лоні[2] так до себе й манють,
Плещуть воду руки білі.
Жах юнака взяв, а лади
Почали йому казати:
«Не жахайся нас, бо хто ми –
Теє скоро будеш знати.
Неживих нас породили,
Нехрещених поховали,
Що в вас діється на світі –
Ми не знаєм і не знали.
Йди у наші чисті води,
Йди у наш палац багатий:
Ми тобі кирею виш'єм,
Ми тебе одягнем в шати.
Він не слуха, – хай не слуха:
Ми його таким доскочим
І на дні у чистих водах,
Ха, ха, ха, ха, залоскочем!
Йди у наші чисті води,
Йди у наш палац багатий:
Ми тобі кирею виш'єм,
Ми тебе одягнем в шати.
Там надінеш ти корону
Із камінців самоцвітних,
Щоб над нами царювати
В гранях чистих і привітних».
Затремтів юнак з підмови,
Схаяв материні ради
Та і кинувся в безодню,
Де майнули дикі лади...
У блакитному безмір'ї
Сонце плине і палає;
Тихо все: вода – як мертва,
І вітрець не повіває;

Тільки й чутно, що в безодні
Лоскотарки закричали:
«Ми ж таки його навіки
Ха, ха, ха, залоскотали!»

Яків Щоголів

- У який день відбуваються події?
- Що мати заповіла синові? Чому?
- Опишіть зовнішній вигляд русалок.
- Що вони запропонували юнакові? Чим принаджували?
- Чи вистояв він проти цих принад? Що сталося з юнаком, коли він знехтував материною порадою?
- Які народні вірування покладено в основу цього вірша?

[1] *Ла́ди* – жінки.
[2] *Ло́ні* – груди.

ЗА ВОДОЮ

(*Уривок*)

У день на Купала, зрана поправившись, вся молодь рушила з села. Парубки в луг – на Маринку[1] гілля ламати, дівчата на поле та луки – квіток збирати, вінки вити...

Заголосила, заспівала вся околиця... Село з гори слухає та усміхається: як його молоднеча виспівує!

Цілий божий день бродили дівчата по полях та лугах, збирали сокирки, васильки, рожу, волошки, петрові батоги й на обніжках наривали пахучого чебрецю. Надвечір, вертаючись додому, кожна несла в руках цілий сніп усяких квіток та ще й голова заквітчана. Інші там же, сидячи на обніжках, поназвивали собі вінків, понакладали на голови і, як ті русалки, у вінках, то поринали, то виринали поміж буйними житами, ярою пшеницею...

Парубки, почувши з лугу дівоцькі голоси, вийшли на луку. Бачать – дівчата напрямились у село. Вони й собі знялися разом. З величезними гілляками в руках, порозпускавши його, мов корогви, над головами, двинули вони з піснями навперейми дівчатам.

– Здорові! – гукнули парубки.

– Здорові! – привіталися дівчата. – Та й молодці ж ви, що такого нам гіллячка наламали! – І кинулися до хлопців гілля брати.

– Куди ви?.. Не для вас зачиналося! – однімають ті.

– Не для вас!..

– А для кого ж? Коли так, то ось же вам.

Ой, на улиці-купайлиці
Наші хлопці-недбайлиці:
Якби вони дбали,
То нам би й гіллячка наламали!..–

затягла хороша поводарка Марія.

– Не нам, хлопці, гілля?.. То й не треба, – каже Горпина. – Ми зробимо собі свою Маринку... Та вже ж і вберемо та уквітчаємо її! А вам, коли так – дзуски!

– Та нате вже, нате, – утішають хлопці.

Гілля зашуміло, переходячи з рук у руки, немов його вітром загойдало. Дівчата мерщій хапали гілляки і бігли з ними на гору, гукаючи:

– Ось наша Маринка! Ось наша Маринка!.. Ходім швидше Маринку вбирати!

А навздогін їм другі:

– Ця краща буде, рясніша. Хай це буде наша Маринка! Дівчата не довго побули на селі. Одна забігала додому, щоб тільки довідатися, що там діється, та нарвати ще й на городі квіток – і м'яти, і чорнобривців, і пахучого кануперу, любистку... Та вскочила в хату, щоб переодягтись. Незабаром усі вони зійшлися у двір до Марії Педьківни, щоб гуртом прибирати Маринку. Ось уже устромлена в землю здоровенна гілляка чорноклени. Дівчата прийнялися її квітчати. Кожна прикладала своїх

[1] *Мари́нка* – *тут:* те ж саме, що й Маренонька.

рук, свого зілля, своїх квіток. Незабаром Маринка зовсім готова. Дівчата рушили з села. Марія, як поводарка, несла в руках, мов корогов, розкидясту гілку чорнокленини, уквітчану пишно квітками, перевиту стьожками, прибрану у вінки та намисто… Немов яке боговище, дівчата обступили кругом ту Маринку й бережно виносили на луг до річки, куди хлопці тим часом зносили солому.

Там, на зеленій та рівній полянці, устромили вони свою святощ і заходилися ще більше квітчати.

– Цур же, хлопці, не красти нашої Маринки, поки ми приберемо Купала! – просять дівчата парубків, помітивши, що ті вже скоса поглядають на їхню Маринку.

Горобцева Горпина вхопила куль соломи, поставила проти Маринки:

– Ану, повертайсь!

– Дівчата! Купала вбирати!

Дівчата підступили. Де не взялась біла сорочка, зверху увесь куль покриває. Ось чиясь рука просунулася, замість голови насаджує круглий кім'як зеленого споришу. Одна дівка завиває його платочком, і другі заквітчують квітками, наче молоду перед вінцем; хтось на шию чіпляє намисто; хтось підперезує червону запаску здоровим вінком із рожі, з васильків, з гвоздиків, волошків і обвиває, щоб держався, довгими та гнучкими петровими батогами… Чоловіча постать готова. Кинулись до рук. Одна пхає в рукав в'язанки соломи; та розтопирює руки; ця піддержує, щоб не впав той Купало.

Сонце сіло. Темна ніч спустилась на землю. Садок і луг почорніли. Померкла і та місцина, де стояло два темних боговища – Маринка й Купало…

– Готово! – сказала Марія, одійшовши од Купала. – Час уже й зачинати!

Наче на відрік їй, з парубоцької купи загукали:

– Сюди, дівчата, сюди!..

– Огню давай, Пилипе… Креши швидше!

Скочила ясна іскорка серед темряви, світнула на хвилинку і, мов перелякана, згасла…

– Махай, Хведоре, віхтем! Махай! – хтось подякує.

Почув згар, покотився клубками дим; віхоть соломи запалав жарким полу'ям. Навкруги ще дужче потемніло. Ось якесь кругле обличчя з вінком на голові вийшло з темряви… Довга-предовга рука підносить віхоть до купи соломи… Огняний язик лизнув жовту кучугуру, підібрався крадькома далі вгору, забігав зайчиком на самому вершку й посунув поза купою огняною хвилею. Разом уся купа палахнула, шугнуло полум'я вгору, розійшлося зарево на всі боки… Кругом його – наче мак зацвів, обступили дівчата. Виблискують проти вогню радістю їх здивовані очі, зеленіють вінки на головах; цвітуть на вінках розмаїті квітки…

Та купався Йван,
Та у воду впав…
Купала на Йвана!..

Панас Мирний

НА ІВАНА КУПАЛА

(*Уривок з твору* «У неділю рано зілля копала…»)

Пізнім вечором перед Іваном Купалом плавають дівчата по воді човном або, коли бояться, щоб русалки їх не заманили з-під води на дно до себе, в русалку не обернули, проходжуються понад берегом і співають різні тужливі любовні, гарні й приманчиві пісні. Дівчата, на той вечір пристроєні пишно, мають на голові гарні вінки і, співаючи отак в човнах по воді або над берегом, кидають їх з голови на воду. Кинувши вінки в воду, ждуть, співаючи, і роззираються, куди донесе вода вінок або викине на берег, як що кому суджено. Часом люблять русалки розстрілювати[1] під водою свавільною рукою вінки – се знак, що дівчата невірної вдачі і милого не вдержать. Іноді знов пущений на воду вінок тоне – се знак, що або вона, або милий до року згине, або обоє розійдуться. Часами задержується вінок з тої сторони річки, звідки суджений прибуде. А все прикликуваний, заманений русалками, їх міццю і силою, все з вдячності, що в вечір Івана Купала дівоцтво їх згадує, пристроюється в їх честь пишно і оживляє їх, до води заклятих, молодечими, приманчивими співами, за що вони займаються їх долею, розкриваючи її перед дівочою душею різними подіями, зрозумілими лиш дівчатам, або чудними снами, що вказуть на будучність.

* * *

Дівчата уставляються врешті по вподобі і волі кождої на обібраних місцях і, співаючи, кидають з голови одна по другій пишні вінки з стрічками, якими пристроїлися сього вечора, на блискучу воду – і ждуть.

Коли упав перший вінок на воду, почувся перший голос:

Гей, на Івана, гей на Купала, гей, гей, гей!
Красна дівчина долі шукала, гей, гей, гей!
Цвітки збирала, віночок вила,
Долі водою його пустила.

Другий голос:

Поплинь, віночку, по блискучій хвилі,
Поплинь під хату, де живе милий.
Поплив віночок долі водою,
Серце дівчини забрав з собою.

Третій голос:

На заріночку змарнів поволі,
Не дав Купало дівчині долі.
Гей, на Івана, гей, на Купала
Дівча во північ зілля копала;
В північ копала, в північ варила,
А до схід сонця вже отруїла…

Відтак глядять всі дівчата на веселі хвилі, куди і як несуть вони вінки. Понесуть їх далеко чи близько? До милого чи до чужого? На якім місці берега спиняться? І тут же в тім селі? Чи, може, розірвуть їх дикою грою в дрібні кусні, не донісши цілими, де судьба призначила?..

Ольга Кобилянська

[1] *Розстрі́лювати* – розкидати.

- Про який звичай українського дівоцтва на Івана Купала ви дізналися з цього твору?
- Опишіть усно річку. Що в цьому пейзажі видається вам незвичайним, навіть моторошним?
- Який народний звичай та обряди й пісні, що супроводили їх, описала письменниця?
- Чим сподобався вам цей твір?

Зажинкові пісні

У перший день жнив раненько женці, одягнені в чисту одежу, вирушали в поле. Надходила урочиста мить – зажинки. Господар ставав обличчям до сходу сонця і шанобливо знімав шапку. Господиня захоплювала в жменю пучок стебел, стинала їх і клала на перший сніп (на Свят-Вечір цьому снопові судилася найвища честь – стояти на покуті в світлиці). Тут же тихо зринала пісня, линула над нивою і завмирала в синій далині.
Такими магічними діями і вищим словом хлібороби намагалися задобрити таємничі сили природи, щоб, зажавши в «добрий час», щасливо завершити жнива.
У зажинкових піснях бажали радісних і легких жнив, пророкували добрий урожай, співали хвалу першому снопові.

Ой паночку
Наш, наш,
Да заведи
Нас, нас
Та й у добрий
Час!

ПОМОЖИ НАМ, БОЖЕ, НИВУ ПОЖАТИ

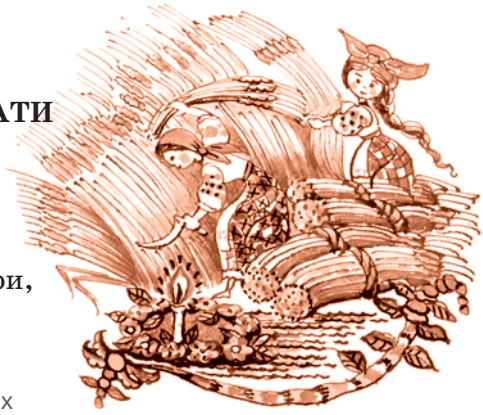

Поможи нам Боже, ниву пожати,
Ниву пожати, у копи скласти,
У копи скласти, копи повозити,
Копи повозити з поля до обори,
З обори до стодоли, з стодоли до комори,
З золотої ниви в щасливу годину.

- Як починалися жнива?
- Про що співали у зажинкових піснях?
- Які художні засоби вжито у зажинкових піснях?

Звичаї та вірування хліборобів на жнивах з обрядових пісень густо висіялись в літературну ниву.
У творах письменники описують народні звичаї жнивування, обряди, використовуючи багату усну народну творчість.

ХОДИТЬ ВІТЕР ПО ЖИТІ

Ходить вітер по житі,
Мов господар, спрокволу,
Колосочки налиті
Стиха хилить додолу.
І шепоче колосся:
«Вітре-брате, дай ведра,
Щоб нам ціло вдалося
Достояти до Петра.
Проганяй ти боками
Градовії навали,
Щоб не стерлись над нами,
Щоб ми марно не впали.
Отрясай з нас щоднини
Пажерливі комахи,
Хай годуються ними
Ті співучії птахи.
Дай нам спіти, нависнуть,
Стебло луком нам гнеться,
Аж серпи тут заблиснуть,
Жнивна пісня поллється.

Дай на копи погоду
І погоду на спряток,
Щоб в селянську господу
Ввійшла втіха й достаток».
Ходить вітер по житі,
Мов господар, спрокволу,
Колосочки налиті
Стиха хилить додолу.

Іван Франко

- Розкажіть, чого просили колосочки у вітру.
- Знайдіть рядки, у яких говориться про те, що достаток селянина залежить від доброго урожаю.
- Чому поет каже: «Ходить вітер по житі»? Як ви розумієте цей образний вислів? Який це художній засіб?

РАНОК У ЖНИВА

(*Уривок з оповідання* «Лесишина челядь»)

Пречудовий літній ранок. У холоднім, легенькім вітрі ледве-ледве леліється широкий лан жита. Жито мов золото. Колосся, наче праники, аж похилилося під вагою зерна та перлових крапель роси, що позвисала з кожної стеблини. Стебла стоять високі та рівні, жовті і гладкі між зеленим листям повійки, полетиці, осету та іншого бур'яну, що стелиться сподом. Де-не-де видніється з-посеред того золотого, шумливого та пахучого моря синє, чаруюче око блавату, або квітка куколю, або дівоче паленіюче лице польового маку.

Зійшло сонце. Зацвіркотали свердцки на всілякі лади, забриніли великі польові мухи, затріпоталися барвисті мотилі понад колосистим морем. Природа ожила. Вітер подув сильніше, подув теплом зі сторони лісу і зачав стрясати срібну росу з трав і цвітів.

У селі піднявся гамір, закипіло життям. Вигін запестрівся від худоби, яку гнали на пашу. За худобою йшли заспані та немиті пастухи. Декотрі лишень, які вспіли вже й поснідати, співали весело, гойкали та виляскували батогами, женучи свій товар.

Прийшли на місце. Анна вибрала місце на межі, де склала полуденок. Лесишина нивка була шість загонів заширока. Три їх за день могли її набезпечно впорати.

Поставали.

– Господи, помагай! – сказала Лесиха і перша ужала жмінку спілого, колосистого жита, перша зробила перевесло, зв'язала снопок і відставила його набік. То первачок, він на урожай значить.

– Ану, до роботи! – промовила знов. І три жіночі голови схилилися до землі, рум'яніючи. В руках заблискотіли серпи, захрустіли тверді стебла жита, підтинані блискучим зубчастим залізом. Жменя за жменею паде на землю. Гарним протяглим луком перемикають женці нажату жмінку понад головою за себе і кладуть на стерні. Час від часу одна випрямиться, вимкне жмінку жита, стрясе з пашнистого бур'яну, розділить надвоє, скрутить перевесло і простре його на свіжій, пахучій стерні. Свердцки, жуки і всяка комашня утікає поперед серпами. Часами й злякана сіра миш висмикнеться зі своєї нори, перебіжить попід ноги женчисі та й знов повзне в ямку.

Рано, за холоду, з росою добре жати. Хруп – хруп, хруп – хруп... Лиш тільки всього і чути та шелест складаного в снопи жита.

...Уже сонце геть-геть підійшло. Жито клалося на поміть та встелювало широкі загони. Вже наші три женчихи пополуднували і, не спочиваючи, взялися знов за діло. Сонце жарило, з лиць котився піт. Свердцки цвіркали голосно та пронизливо. Здавалося, що їх голос лунає десь глибоко під землею і впадає до вуха, мов острий кремінний пісок. Окрім свердцків, усе затихло, все поховалося в тінь перед палющим сонячним промінням.

Іван Франко

- Намалюйте словами літній ранок у жнива за таким планом:
  а) У полі:
  – *широкий лан жита;*
  – *колосся;*
  – *стебла жита;*
  – *квіти.*
  б) Ожила природа. Які звуки ви почули?
  в) У селі:
  – *пастухи женуть худобу;*
  – *женці йдуть у поле.*
  г) Праця на ниві.
- Чи доводилось вам літнім ранком у жнива побувати у полі? Що вам запам'яталося з того ранку?
- Підготуйтеся до усного переказу «Ранок у жнива».

ПЕРШИЙ СНІП

(*Уривок з повісті* «Щедрий вечір»)

...Ось і наша сіножать; вона тулиться до річечки, за якою починаються луги сусіднього села, отого, що у війну було спалене вщент. За річечкою горить вогонь, біля нього самотіє постать нічліжанина.

– Чуєш, як запахло кулешем? – каже тато, путаючи Обмінну. – Ти, Михайлику, де хочеш спати: на возі чи під стіжком?

– Де скажете.

– Я ж тобі, як женцеві, даю вибір.

– Краще кладіть на стіжок.

– Щоб звисока падати, а низько охати? Хто ж тоді завтра буде нам жито жати?

– Тоді кладіть під стіжок.

– Тобі сіна всмикати?

– Я сам.

– Хазяйська дитина, – підсміюється тато, підходить до воза й обома руками підхоплює мене, вже напівсонного. – У тебе й справді ноги – мов деревляччя.

– Нічого, так скоріше і танцюристом, і людиною станеш, – повторюю батькові, а він притуляє мене до грудей, каже, що я став язиканем, і натрушує на мого чуба сміх...

Ми удвох насмикали сіна, розстелили його біля стіжка, а тато покрив цю постіль киреєю[1], тією самою, у якій мене, босого, носив до школи...

Ще сонце тільки-тільки підвело свій вінець, ще сизо і синьо туманились роси, коли мене розбудив тато:

– Вмивайся, Михайлику, та й поїдемо жати.

– Я зараз. А де ж дід Корній?

– Він уже, мабуть, перший сніп зв'язав.

– Чого ж ви мене раніше не збудили?

Тато сумно усміхнувся.

– Жалів, дитино, бо хто тебе потім, як одкотишся од нас, пожаліє у світі?

– Ой таточку...

– Біжи, біжи вмивайся. Мама вже, дивися, шляхом на поле йде.

Ми приїхали на свою десятину трохи пізніше за матір. Вона з вузликом у руці, з серпами на плечі вже стояла біля жита й виглядала нас.

– Гарних маю собі женців, – наче докірливо похитала головою, зняла серпи з плеча, розгорнула пілочку. – Бери, Михайлику, свого.

І радість, і острах знову охоплюють мене.

– Поглянь на схід сонця і починай на щастя жати.

Ось я набираю повні очі сонця, перегинаюся, беру першу жменю жита, на якому ще сплять пуп'янки берізки, шарх серпом – і кладу на рів.

– Більше, більше нагинай стебло, щоб не порізатись, – каже позаду тато, який уже встиг спутати Обмінну.

Я так і роблю, як радить тато, а від хвилювання мене аж кидає в жар.

– Ось і дочекалися женчика собі, – підхоплює мене мати й сама припадає до росистої ниви.

Її похвала підбадьорює мене, я вже вільніше починаю орудувати серпом, вільніше виводжу переплетене березкою стебло. Ось уже й піт оброшує чоло, витираю його рукавом, одну мить милуюся блакитними косариками, що прищулились біля самої землі, – і знову за роботу.

– Еге, та тебе, гляди, й конем не здоженеш, – озивається тато. – Не поспішай так, – день і сьогодні великий. Ось ходи сюди.

Розгинаю спину, а сонце б'є мені у вічі, а тато й мама дивляться на мене, посміхаються, і я не знаю, чи вони підсміюються, чи любуються мною.

– Ану, складай, що нажав, – каже тато, – і гарненько рівняй. – Нажате мною він оперізує перевеслом, виймає з-за пояса юрок, зв'язує сніп і ставить його гузирем на стерню. – Ось, Михайлику, твій перший сніп, перший хліб, – ще й рукою поводить по стеблах снопа. – Запам'ятаєш його?

[1] *Кире́я* – верхній одяг.

– Як же його запам'ятати?

– А ти за перевесло косарики чи петрів батіг засунь. Тоді ми твій сніп на Свят-Вечір на покуті поставимо.

– Е? – не знаю, що сказати, бо страх остерігаюся, чи не кепкує тато. І все одно так мені хороше дивитися на свого снопа, наче він із самого золота вилитий.

За цим снопом пішли інші, і, коли їх стало дев'ять, піт зовсім об'юшив мене, а в крижі просочився вогонь. Воно б і відпочити не завадило, але ж соромно. І в цей час до мене обізвався тато:

– Михайлику, чи не збігаєш до кринички по воду?

– По воду? – спочатку зрадів, а далі здивувався, бо ще хвильку тому було півглечика води. – Хіба випили всю?

– Та вона нагрілась, і я вилив її. Принеси свіженької, і не з шляху, а з долинки.

– Так це ж далеченько.

– Зате вода смачна!

Я беру з татових рук полив'яний глечик, стернями виходжу на дорогу, а далі житами, та пшеницями, та вівсами біжу на долину, де так принадно вимлівають на сонці підкучерявлені верби і стихенька попискує під ногами волога земля. І так мені хочеться когось зустріти, розказати, що я вже не якийсь там пастушок, а жнець. Але навколо ні лялечки, всі жнивують у полі, – теперішній день годує рік. І нікому похвалитись мені, бо не будеш щось казати он тій булькатій жабці, що розчепірилась на воді й назбирує на широкі губи презирство до всього, що не тримається води... І чого б це комусь не прийти сюди, не спитати, як я живу і що я роблю тепер?

Я лягаю на землю біля кринички, набираю повний глек води, ставлю його в траву, а сам придивляюсь до неба, до води, до павиних вічок, що зацвіли в струмку, і думаю: чи спроста, чи неспроста послав мене тато на долину? Напевне, таки пожалів малого. Тому не буду баритися біля кринички.

А піді мною земля така свіжа, така м'яка, мов колиска, а наді мною небо таке синє, таке ласкаве, а за вербами причаїлася дрімота і шепоче: „Засни собі, засни собі..." Чи ж вода жебонить колискову? Е, не буде по-твоєму! Я підвожуся, беру з землі в груди трохи прохолоди, до грудей притуляю глек і повагом іду робити ділечко. А на долинці і на стежці знову ні лялечки, тільки жито покриває мене з головою, тільки сонце крізь житню дрімоту накупує мене промінням і тінями.

І славно-славно йти мені між житами до жита. Що не кажіть, а вже інакше почуваєш себе, коли стаєш женцем!..

Михайло Стельмах

- Розкажіть про те, як Михайлик став женцем.
- Якими почуттями сповнився хлопчик, коли нажав перший сніп? Чому йому було радісно на душі?
- Як ви розумієте вислів: «Теперішній день годує рік»?
- Знайдіть пейзаж у прочитаному творі. Що він допомагає нам краще уявити?
- Складіть план цього уривка і напишіть переказ «Перший сніп Михайлика».

Жниварські пісні

Жнива. Від зорі до зорі на українських нивах кресали серпи, дзвеніли коси, рядками лягали снопи, виростали півкопи. Женці йшли в поле і поверталися додому з піснями. Спів звеселяв душу, знімав утому, додавав снаги. Це були власне жниварські пісні, у яких оспівувалася земля-годувальниця, стосунки між господарями і женцями, прославлялись найкращі женці, висміювались нероби, ті, кого «сонце пече, стерня коле», уславлювалась, поетизувалась тяжка, але мила серцю праця, селянська доля. Були серед них і зовсім сумні, вони виражали настрій женців, що дуже стомилися, що з нетерпінням очікують завершення праці («Ой у полі криниченька», «А у чужого пана» та інш.).

Особливостями, характерними для усіх жнивних пісень, є вживання слів з пестливими і здрібнілими суфіксами (-еньк-, -оньк-, -к-, -есеньк-): нивка, криниченька, рученьки; наявність постійних словосполучень – женці молоді, серпи золоті, ясне сонечко і т.д.

ДА ВЖЕ СОНЦЕ КОТИТЬСЯ

Да вже сонце котиться,
Нам додому хочеться,
Ой час і пора
Нам до куреня.

Ой час і давно,
А ми не йдемо,
Приказу ждемо
Од пана свого.

ТАМ У ПОЛІ КРИНИЧЕНЬКА

Там у полі криниченька,
Навколо пшениченька.
Там женчики жали,
Золоті серпи мали.
Срібнії юрочки,
Що в'язали снопочки.
Добрії були женці –
Дівчата й молодиці.
Дівчата – косаті,
А хлопці – вусаті,
Молодиці – білолиці.

ОЙ ВЖЕ СОНЦЕ КОТИТЬСЯ

Ой вже сонце котиться,
Нам обідать хочеться.
Ой дай, пане, дай
Обідати нам!
Як обідать не даси,
То вже завтра не проси.
Як прийдеш прохати –
Кочергою з хати!..
На завтрашній день
Підемо до людей.
Та в чужого ж пана

Горілочку п'ють,
В нашого, скупого,
Й води не дають.
У чужого пана
Їдять калачі,
В нашого, скупого,
Ще й хліб у печі.

КОСАРІ

Ще роса з житів не спала,
Ми взяли бруски й клепала
І з зорі
Гострим коси, в ручку йдем,
Колос під ноги кладем–
До зорі.
Пройдем гони[1], другі й треті,
А жита, як очерети –
Не проб'єм;
Тягнем коси – так блищать,
Вдарим жито – аж бряжчать[2], –
Ми все йдем.
Жовте жито переспіло,
Тим і спину надломило, –
Аж болить;
Нуте ж, нуте, косарі,
Недалеко до зорі, –
Потягніть!
День заходе, сонце сяде,
Кашовар таган[3] наладе, –
Над огнем;
Сядем ми до казана,
Поїмо куліш[4] до дна
Й оддихнем.
На покоси впали роси,
Не бряжчать об жито коси
На ланах,
І до ранньої зорі
Позаснули косарі
На стернях.

Яків Щоголів

- Від чийого імені написаний вірш?
- Розкажіть, спираючись на текст вірша, про день на жнивах.
- Уявіть себе на місці косарів. Як змінювалися б ваші почуття протягом дня?

[1] *Го́ни* – частина поля по довжині.
[2] *Бряжча́ть* – дзвеніти, дзеленчати.
[3] *Тага́н* – казан.
[4] *Кулі́ш* – густа юшка з пшона.

- Що спільного між цим віршем і жнивною піснею?
- Які зорові, слухові, смакові образи виникають у вас під час читання вірша?
- Які художні засоби використовує автор у вірші?
- Поділіть вірш на частини. До однієї з частин намалюйте малюнок.

Про інтонацію

Ніяка розмова, розповідь, читання неможливі без інтонації.

Інтонація – (від лат. intono – голосно промовляти) – це спосіб вимови звуків, слів, речень, який допомагає яскраво передати ставлення того, хто говорить, до подій і людей, про які написано у творі.

Інтонацією можна передати різні почуття і настрої людини: захоплення, здивування, жаль, любов, ненависть, осуд, радість, співчуття, тугу.
Визначимо інтонацію у вірші Я.Щоголіва «Косарі».

Текст	З якою інтонацією читається
Ще роса з житів не спала, Ми взяли бруски й клепала І з зорі Гострим коси, в ручку йдем, Колос під ноги кладем До зорі.	Спокійно Радісно Захоплено

- Що називається інтонацією?
- Які почуття і настрої можна передати з допомогою інтонації?
- Визначте інтонацію у вірші Я.Щоголіва «Косарі».

Обжинкові пісні

Найурочистіший момент для хліборобів – обжинки, мабуть, тому найбільшу групу жнивних пісень становлять *обжинкові*. Вони пов'язані з багатьма обрядами та звичаями закінчення жнив.
Дожинався останній сніп – «осталець». Його перев'язували червоною стрічкою і потім святково, з піснями несли в село. На полі з останніх незжатих стеблин зав'язували, заламуючи колоски на схід сонця, «бороду». Закосичували її квітами і червоною стрічкою, аби й «доля так червоніла». Потім старанно прополювали землю коло «бороди», зорювали її серпом, засівали вилущеним зерном, заволочували руками, скроплювали водою, клали окраєць хліба, дрібок солі і воду, примовляючи: «Оце тобі, борода, хліб, сіль і вода».
Завивання бороди покликано було повернути силу із колосся в землю. Завершивши жнива, женці качалися по стерні, щоб не боліла спина і легко жалося наступного року, щоб збіжжя не вилягало від важкого колосу.
Із пшеничних або житніх колосків дівчата сплітали вінок – символ щедрого врожаю та успішного завершення жнив, достатку і щастя.
Заквітчаний маками, волошками, калиною вінок одягали найкращій жниці – «княгині», яка в парі з хлопцем, що ніс «осталець», ішла попереду всієї

громади женців до двору господаря. По дорозі співали пісень, у яких вшановували обжинковий вінок.
Перед двором вінок клали на хліб або передавали господареві, просили за нього викуп і почастунок, який заробили тяжкою працею. Господар вішав обжинковий вінок у хаті на стіні і зберігав до осені, щоб вилущеним з нього зерном розпочати сівбу озимини.
Обжинкові пісні оспівували урожай, працю женців, величали господаря і його сім'ю, бажали здоров'я і достатку. У них – гордість плодами праці, хвала своїм женцям і господарям та книпини з сусідських, радість хліборобів з приводу щасливого завершення жнив.

КІНЕЦЬ НИВОНЬЦІ, КІНЕЦЬ

Кінець нивоньці, кінець,
Будемо плести вінець.
То з жита, то з барвінку
На хорошую дівку,
Віночок зелененький.
Господар молоденький
Ходить собі по сінях,
Держить руки в кишенях.
«Женчики, милі мої,
Як же ви не потомились?
Прошу я вас до хати,
Скажу я вам горілки дати».
«Нам вечеря не мила,
Бо нас нива потомила.
Ми широко займали
І житечко дожинали».

- Які почуття женців передано в цій пісні?
- Як ставиться до них господар? Прочитайте рядки, якими він зустрічає женців.

ОЙ ЧИЯ Ж ТО БОРОДА

Ой чия ж то борода
Сріблом-злотом обвита?
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!
Сріблом-злотом обвита,
Красним шовком обшита.
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!
Нашої пані борода
Сріблом-злотом обвита.
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!
Сріблом-злотом обвита,
Красним шовком обшита.
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!
А чужої пані борода
Мочалкою обвита.
Ой чуй, пані, чуй,
Вечерять готуй!

- Розкажіть про обряд завивання бороди. Що він символізував?
- Які бажання женців висловлені в піснях про «бороду»?

БУВАЙ, НИВО, ЗДОРОВА

Бувай, ниво, здорова.
Я тебе поборола.
Хвалилася нива –
Сто кіп жита зродила.
І ще ся похвалила,
На віночок причинила.
Ой ниво, нивонько,
Верни мою силоньку,
Поверни мою силу
На другую ниву.

Котиться вінок – гладко,
Як червонеє ябко,
Битою дорогою
До господаря до хати,
Із хати – до стодоли,
З стодоли – до комори,
А з комори – на нивоньку
В щасливу годиноньку.

- Що почувають женці, покидаючи ниву?
- Чим хвалиться нива, а чим – женці?
- Про що вони просять?

Лірично-жартівливі пісні

Життя і пшенична нива для хлібороба завжди була святістю. З нею він пов'язував усі свої болі й радощі. Мабуть, тому образ ниви зустрічається навіть у піснях, не пов'язаних зі жнивним обрядом.

ОЙ У ПОЛІ ВІТЕР ВІЄ

Ой у полі вітер віє,
А там вдовиченька
Пшениченьку сіє,
Та посіявши, стала волочити,
А заволочивши, стала Бога просити:
«Ой уроди, Боже,
Цю пшеницю яру
Дітям на потіху,
На вдовину славу».

Іще вдовиченька
Додому не дійшла,
А вже люди кажуть:
«Пшениченька зійшла».
А ще вдовиченька
Удома не сіла,
А вже люди кажуть:
«Пшениченька спіла».

ЖИТО, МАМЦЮ

Жито, мамцю, жито, мамцю,
Жито не полова...
Як дівчину не любити,
Коли чорноброва?

Жито, мамцю, жито, мамцю,
Жито не пшениця...
Як дівчину не любити,
Коли чепуриться?

Жито, мамцю, жито, мамцю,
Жито, колосочки...
Як дівчину не любити,
Коли карі очки.

Жито, мамцю, жито, мамцю,
Жито не ячмінка...
Як дівчину не любити,
Коли українка!

- Чим захоплюють вас ці пісні?
- Вивчіть їх напам'ять, навчіться гарно співати.

МАРІЯ

(*Уривок з твору*)

Цей твір був написаний ще трагічного 1933 року. У ньому змальовані страхіття голодомору на щедрій, плодоносній землі України.

Марія та її чоловік Корній – волинські селяни. Вони сповідують святий закон землі, усталений плином хліборобського життя: людина творить хліб насущний, а хліб – красу людини.

* * *

Недільним ранком по весняній сівбі, коли підростає і починає хвилювати жито й пшениця, Корній замість до церкви йде в поле. Для нього й тут повно Бога. Стань навколішки і молися. Сонце величне і вічне, сонце поля і села, звелося з-за далеких обріїв і підноситься у височінь. Широкою твердою ходою видзвони жартівливих соняшних птахів над собою, сильними мужицькими грудьми вдихає міцний, хрусталево-прозорий і пахучий воздух. Нема тут кінця. Немає краю. Вітер теплий і м'який пливе і топче по ланах білі хмаринки, ніби лілеї блакитного велетенського ставу, підбарвлені легко сонцем, пливуть і десь там западають за чорну стіну далекого дубового лісу.

І як не йти в таку годину в поле? Як не любити його? Скільки тих колосків... Боже, скільки їх тут!.. Більше, ніж зір у небі... І хто дав їм життя? Он йде Корній з твердим поглядом і шорсткою долонею. Це він сіяв зерно. Це він дав йому змогу розумно торкнутися землі, пустити ссавчики у м'якоту великої планети і вирости у ніжне, чудесне, увінчане колосом стебло.

Честь тобі, Корнію! Сам Бог з тобою нерозлучно тут на полях з вітром, з просторами неба, з сонцем! Сам Бог... І скільки разів буває, що Корній без ніякої причини стає, знімає новий недільний кашкет і хреститься. Чого Корній хреститься? До кого? Ах, Корній не скаже, чому він хреститься... Хочеться, і вже... Чує радість, чує велич, чує присутність вищої, вічної сили...

Вертається додому і почуває себе, як на молитві... Легко, радісно.

* * *

Та недовго раювали на своїй кровній землі, примноженій працею рук.

Скривавлена революцією 1917 року більшовицька держава відкинула Бога і святість хліборобської праці. Створила штучний голодомор на Україні, щоб цим поставити нашу Матір-годувальницю на коліна.

* * *

Жнива щороку мали свою пору, освячену святими, овіяну піснями... Цього року спізнилися. Поля злучені в один лад. Люди зсипані у велику череду. Повзають де-не-де трактори, гицають по не згладжених ще межах.

– Це ж моє було, – говорить дядько, вказуючи на поле зі зруйнованими межами. – За сто літ пізнаю...

Повільно повзуть трактори, один по другому, мов по черзі, псуються і відходять в сторону.

А жнива стають. Збіжжя жовкне, біліє і починає клякати. Хитроокі дядьки курять махорку.

– Почекай, кольки тобі в ребра! Наїсися. Нам спішити нічого. Все одно від пайка не втечеш, бодай зі шкури ліз.

Зі столиці, півстолиці і далі – біжать накази:

– Хліба! Давай хліб!

Хліб ще на полі, у колосках клякає до землі. По полях зграї череватого вороння, від краю до краю лунають матюки. Ночами діти лущать у пелені дорогоцінне зерно і несуть голодним батькам.

«Україна, хлєба! Давай хлєб!» Телеграфні дроти, телефонні дзвінки, голосномовники й надавачі – «Хлєба!» По станціях, по редакціях, по бюрах урядів цокотять машинки, вистрочують статистики, вистрочують накази, вистрочують нервово: «Хлєба, хлєба і хлєба».

Україна дала вам «хлєба». Україна корчиться з голоду колгоспів, обливається потом, риє свій чорнозем і видирає з землі «хлєб».

Не хватає рук. Риплять і розвалюються трактори. З незібраних піль зганяють колгоспника, знімають останнього трактора і починають молотити.

Безконечні скирти зібраного збіжжя. Небо затягається сірою поволокою, подуває вітерець і починає посівати дрібний осінній дощик. А колгосп молотить. Коло машин гора дорогого зерна. Дощик сіє, поливає його, а дядьки курять махорку і заціплюють кулаки.

– Наїсися, проклятий чорте! Вилізе тобі боком даремна праця! – гуторять і спльовують. – Такого марнотратства ще світ не бачив.

– Ну що ж... Савєцька, значить, власть. Що захоче, те й зробить, – зауважує якийсь посмішник. – У них, бачите, усе по плану, тьху! – виплювався, і легше стало?

– Коли б вона, так Бог дав, по плану і ноги витягнула... Теж власть...

– Прийде й на неї. Як не попухнем з голоду, дочекаємося... Цар не так стояв, і то полетів, полетить і це страхіття...

Улас Самчук

- Прочитайте абзац, який починається словами: «І як не йти в таку годину...» Поміркуйте, чому Корній почуває себе, як на молитві.
- Скажіть, якими поетичними образами змальовано красу літньої ниви.

Народні байки та анекдоти

Байки

ЯК ВОРОНА ДІСТАЛА ІЗ ЗБАНКА ВОДИ

Дві ворони ходили шукати води, бо їм дуже хотілося пити, але не знайшли ніде. Нарешті знайшли десь на кошарі в збанку, та не могли дістати, бо води було мало. Одна ворона полетіла далі. Друга ворона почала до збанка метати камінчики, щоби вода наверха вийшла, і напилась.

Недарма люди кажуть: де не візьмеш силою, бери умом.

- Порівняйте поведінку героїв байки. Чому, на вашу думку, тільки одна ворона знайшла спосіб дістати воду із збанка?
- Чим можна виправдати поведінку іншої ворони?
- Знайдіть у тексті прислів'я, поясніть його. Приведіть свої приклади прислів'їв про розум та винахідливість.
- Визначте головну думку байки.

НЕ ВПУСТИ РАКА З РОТА

Летіла ворона понад морем, дивиться – лізе рак. Вона хап його та й понесла через лиман у ліс, щоб, сівши де-небудь на гіллі, гарненько поснідати. Бачить рак, що приходиться пропадати, та й каже вороні:

– Ей, вороно, вороно, знав я твого батька і твою матір: славні люди були!

– Угу! – каже ворона, не роззявляючи рота.

– І братів, і сестер твоїх знав, – каже рак, – що за добрі люди були!

– Угу! –гугнить ворона, а рака кріпенько держить.

– Та все хоч і гарні люди, – каже рак, – а тобі не рівня. Мені здається, що й на світі нема розумнішої над тебе!

– Еге! – крикнула ворона на весь рот і впустила рака в море.

От тим-то, як кого одурять хвалою або улесливою річчю, то люди кажуть:

– Упустив рака з рота.

А як кого остерігають, то кажуть:

– Гляди, не впусти рака з рота.

- Як, на вашу думку, ворона ставилася до своїх батьків, братів, сестер? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
- Чому ракові вдалося обдурити ворону?
- Чого навчає нас ця байка? Знайдіть відповідне місце в тексті.
- Прочитайте байку за дійовими особами.
- Яких людей зображено у байці в образах ворони та рака?
- Що б ви могли порадити вороні?

ХВАЛЬКУВАТА МУХА

Раз тягнули чотири волики тяженький плуг вечором з поля додому. Тягнуть вони, тягнуть; аж надлітає уперта муха, сідає собі поважно на ріг одного вола і їде з ним помаленьку. Надлітає тим часом друга муха і питає тую, що сидить на розі вола:

– А ти звідки їдеш, сестро?

– З поля, – відповідає вона, – цілий день орала-си з волами, аби люди мали хліба досить!

Що вартий чоловік, котрий чужою працею хвалиться?

- Яка людина може вчинити так, як вчинила муха?
- Які почуття викликає у вас відповідь мухи?
- Хто з героїв байки заслуговує на повагу?
- Дайте відповідь на питання наприкінці байки.

МИШ І ЖАБА

Жили раз миш і жаба. Вони були собі щирими приятелями. Раз каже жаба:

– Нині буде весілля на тамтому боці ставу. Підемо туди. Миш налякалася та тихцем сказала, що вона не вміє плавати.

– Е, це дурниця! – відповіла їй жаба. – Я зав'яжу тобі мотузок довкола шиї та перетягну тебе через воду. Лише не бійся!

Миш повірила жабі та дала все з собою зробити. Так-то зачали вони мандрівку. Та коли найшлися[1] посеред ставу, налетів туди великий птах, схопив миш і проковтнув її. Потім побачив жабу, що звисала на шнурку. Схопив і жабу та з'їв і її. Жаба мала ще настільки часу, щоб з плачем сказати голосно:

– Ах, коби-то я була не зав'язала моїй приятельці мотузка на шию.

Отже, нехай ніхто не дозволить зав'язувати собі шнурок на шию. Хоч би це хотів зробити навіть найліпший приятель і навіть у найкращім намірі!..

- Що запропонувала жаба миші? Чому?
- Чому миша довірилася жабі?
- Як сталося, що птах проковтнув обох?
- Якими з наведених прислів'їв можна визначити вдачу миші чи жаби, а якими висловити головну думку байки?

  Добра кума, та розуму нема.

  Спарувались двоє: одне дурне, а друге нерозумне.

  Яке брело, таке й стріло.

  Лучче з розумним у біді, ніже з дурним у добрі.

  Нема гіршого ворога, як дурний розум.

Народна байка

Народні байки походять від казок про тварин, тому мають дещо спільне з ними. Як і казки, вони прозові, частина їх має зачин («Жили раз миш і жаба»); тваринні персонажі діють і розмовляють, як люди.

Проте народним байкам притаманні й деякі власні жанрові ознаки. У них дуже стисло розповідається лише про одну подію, тому вони значно коротші від казок. Якщо в казках діють і люди, то в байках – майже виключно звірі, птахи, комахи. В образах цих тваринних персонажів змальовано людей, їхню вдачу. Наприкінці багатьох байок висловлюються повчання як висновок із зображеної події. Давньогрецький байкар Езоп переніс байку з фольклору в писану літературу, де вона стала одним із жанрів розповідно-описових творів.

- Що спільного в народній байці та казці? Що відмінне?
- Які народні байки ви знаєте?

[1] *Найшли́ся – тут:* перебували, знаходилися.

Анекдоти

ВУЗЛИК

– Що за вузлик у тебе на платку?

– А то мама зав'язала мені, аби я не забув опустити листа в поштову скриньку.

– І ти опустив?

– Ні, мама забула його дати.

ДЕ КРИМ?

Сусідка похвалилася:

– Ми завтра летимо на місяць у Крим.

П'ятирічний Юрко злякано запитав:

– Мамо, хіба Крим на Місяці?

ЗЕМЛЯ ПОТІЄ...

– Хто скаже, від чого роса? – питає учитель.

– Я знаю! – підіймається Іванко. – Земля крутиться так швидко, що аж потіє.

ЦІКАВІСТЬ

– Диви, Іванку, як курятко вилазить із яйця.

– Цікаво! А як воно туди залізло?

Народний анекдот

Це один із найчисленніших видів народних творів, який виник дуже давно. Складаються такі твори на основі недоладних і смішних випадків у самому житті, різних непорозумінь у стосунках між людьми або вигадуються веселими дотепниками.

Основні особливості анекдотів: 1)жартівливий зміст; 2)несподіване й дотепне закінчення; 3)мала кількість дійових осіб (найчастіше – дві); 4) прозова форма, переважно з діалогом; 5)малий обсяг.

Отже, *анекдот* – коротке оповідання комічного змісту з несподіваним і дотепним закінченням. Це слово грецьке і в перекладі на нашу мову означає неопублікований.

- Які твори називаються анекдотами? Наведіть приклади.
- На основі чого виникають анекдоти і як поширюються?

Народні перекази та легенди

ЗАПОРОЖЦІ В УРОЧИЩІ САГАЙДАЧНОМУ[1]

Любо було глянути, як наїдуть запорожці в Сагайдачне. Народ усе широкоплечий, вусатий, бравий... Голови голили. Тоді ще мода була носити чуприну, то оце в кого довга – візьме й обмота кругом вуха.

[1] *Сагайда́чне* – урочище на лівому березі Дніпра, проти верхньої частини острова Хортиця.

Жупани, пояси, шапки, сап'яни[1] на них були дорогі. По боках і позад сідла у кожного пістолі, шабля. А на конях як їздять!.. Оце, було, зіскоче, пригнеться і летить, як муха.

Коней у них дуже гладких, важких не було, а так – саме в тілі. А що, було, за швидкі, що за меткі, – так кат його батька зна! Було, звіра там якого накине оком – то вже й його: чи кабана дикого, чи сайгака[2], – везе в тороках[3]...

Дорогою їдуть – як мак цвіте: і синіє, і зеленіє, і червоніє[4]. Попереду ватажок, а за ним джура[5], козаки. Коні добре знали козацький норов. Було, їдуть тихо, потім виграють підтюпцем, а далі як залопотять! Пішла курява степом...

Часто запорожці билися з татарвою. Хитре бісове кодло... Посідають, було, на низеньких коників і біжать комишами. Тоді комиші були вище чоловіка з конем. Ну, і запорожця, було, чорт не проведе: носом чує татарюгу, зна по птицях, по звіру... Тоді, було, з якого краю сполохана птиця або звір, з того й біди жди.

- Що нового про запорожців дізналися ви з цього твору?
- Розкажіть, як ви уявляєте запорозьке військо на марші.
- Як козаки дізнавалися про наближення ворога?
- Які нові слова з цього твору ви засвоїли?

КОЗАЦЬКЕ ЖИТЛО

Січ – ото в запорожців кріпость. Коло неї були окопи, вали, а всередині дзвініця була така, що в неї й гармати ставлялися... А жили вони скрізь по степах кущами, в землянках, або по-їхньому, бурдюгах: так чоловік по п'ятнадцять, двадцять, а то й менш.

У Січі – так там жили все по куренях[6], по скільки там сот чоловік. Та й курені були великі. Ставлялись курінь до куреня причілком, а в них були стовпи й сволоки[7]. А в бурдюзі так просто все було: одні двері та одне віконце, – маленьке та таке, як тарілочка, кругле, – а то й зовсім без вікна.

Оце викопа козак яму, обставить її чим там попало, обліпить, обмаже, поставить в піч хліб пекти, зробить кабицю[8] страву варити та й живе. Димарів тоді не було. Зимою як розпалить камінь, так він аж горить – уже холодно не буде. Де в яких землянках було і вбранство: по стінах висіла зброя всяка, а на покуті стояли образи[9], – усі розмальовані, під золотом. Попід стінами ставляли лавки, ослончики, щоб було де сісти.

Землянок запорожці ніколи не замикали. Як їдуть куди або йдуть, то так і кидають їх: ніхто нічого не зачепить. У них так, що хто хочеш,

---

[1]*Сап'я́ни, сап'я́нці* – чоботи з сап'яну, тонкої м'якої шкіри, пофарбованої в різні кольори.

[2]*Сайга́к* – степова антилопа.

[3]*Торо́ки* – торби, прикріплені (притороченні) до крил сідла.

[4]Тут мовиться про різнобарвний одяг козаків.

[5]*Джура́* – козацький слуга-товариш, зброєносець.

[6]*Ку́рінь* – будівля в Січі, де жили козаки; куренем звалася і військова одиниця, що складалася з кількох сот воїнів, очолюваних курінним отаманом.

[7]*Сво́лок* – довга обстругана колода, що підтримує стелю.

[8]*Кабу́ця* – обкладена каменем яма для вогнища в приміщенні або у дворі.

[9]*Образи́* – ікони.

той заходь у землянку. Як хочеш їсти, розводь вогонь, бери казан, вари страву, яка там зоставлена, їж, пий, спочивай – заборони не було. А приїде хазяїн, так ще й рад гостеві, бо то тільки й родини йому на широкому степу. Він йому рад, він його і привітає.

Тепер увійдеш у хату, так вона красить кутками, а не красить пирогами, а тоді було не так: усякого нагодують. Хазяїн їде куди, так ще й зоставляє страву для прохожого. Хто хоч, заходь. Та й заходять, було. Наїдяться, нап'ються на дурничку та зроблять хрест, поставлять його серед землянки – це значить, що були гості й дякують господареві.

- Що ви знаєте про укріплення Січової фортеці та будівлі всередині її?
- Як будувалася кабиця та як була обладнана?
- Розкажіть про гостинність запорожців.
- Чи є, на вашу думку, у творі «Козацьке житло» щось фантастичне?

ШЕВЧЕНКО НА ХОРТИЦІ[1]

Ось тут стояла хата мого прадіда Булата. Це неподалік сучасного Перекопського провулка. На землі добре видно сліди колишньої садиби. А ось тут росла велика груша. Розповідають, що гість Тарас попросив постелити йому під цією грушею.

Унизу котив свої води Славута[2], а далі маячила Хортиця.

Кажуть, Шевченко все дивився на острів, розпитував нешкребівців[3] про козацтво і сам багато розповідав, гнівно говорив про царицю Катерину, яка зруйнувала козацьке гніздо[4].

А наступного дня гість поплив на острів. За весла сів молодий хлопець. Із хвилюванням наближався Тарас до Хортиці. Сльози блищали на його очах. Він зійшов на берег славної козацької вольниці... Десь унизу залишився човен. Шевченко попрохав хлопця пливти край берега, а сам пішов угору, оглядаючи навколо священну хортицьку землю.

- Чому, на вашу думку, Шевченко є героєм народного переказу?
- Яким постає у вашій уяві великий український поет під час подорожі на острів Хортиця?
- У той час, коли жив Шевченко, уряд жорстоко карав тих, хто засуджував дії царів. Які риси вдачі Тараса Григоровича проявилися в тому, що він гнівно говорив про царицю Катерину II?

ЧУДОДІЙНА КРИНИЦЯ

Жив один дід із бабою – старі-старі.

От пішов раз дід у степ на полювання. Ходив-ходив і нічого не вбив. Аж дивиться: криниця! Він узяв, напився води, а тоді ще й умився – і став молодий! Тоді він зараз же й додому. А баба його насилу впізнала.

---

[1] *Хо́ртиця* – острів на Дніпрі біля Дніпрогесу; тут була одна із фортець Запорозької Січі.

[2] *Славу́та, Славутич* – старовинна, відома ще з часів Київської Русі поетична назва Дніпра.

[3] *Нешкребі́вці* – мешканці села Нешкребів, де Шевченко ночував.

[4] У червні 1775 року за наказом цариці Катерини російські війська зруйнували Запорозьку Сич.

Дід і послав бабу, щоб теж умилася та помолоділа. А баба зраділа! Аж побігла!

Побігла – й нема. Дід ждав-ждав, а баби все нема та й нема. Пішов він тоді до криниці її відшукувати. Прийшов до криниці – нема, тільки щось за дівчинка тут цяцьками грається.

А то ж і була його баба. Як прийшла вона до криниці та як допалась умиватися, то вмивалась, аж поки дитиною не стала.

- Визначте, про які події – реальні чи фантастичні – йде мова у легенді. Свої відповіді підтвердіть текстом.
- Розкажіть, про що мріяли дід та баба.
- Чи здалось вам у цьому творі щось смішним? Чому?

КРИВИЙ РІГ

Був собі кривий козак на прізвище Ріг. І мав він шинок на Козацькій дорозі, що йшла аж у саму Січ. Там є й могила, що зветься Баба. То кожний подорожній, було, їде та й повертає в шинок до кривого козака Рога. Кажуть, було: «Чи ще далеко нам їхати?» – «Та їдьмо аж до Кривого Рога, а там щось перекусимо та й спочинемо». То згодом і все поселення, яке з'явилося на цьому місці, назвали Кривим Рогом.

- Розкажіть про походження назви міста Кривий Ріг.
- Чим ця легенда подібна до казки?
- А чи знаєте ви, як виникла назва вашого села чи міста?

Про перекази і легенди

Ви вже знаєте різні види усної народної творчості. Тепер ознайомилися з народними переказами і легендами. Спільні ознаки цих творів – розповідь про якусь подію, прозова форма. Проте на відміну від переказу у легенді зображуються незвичайні, фантастичні події та персонажі. Цими ознаками вона близька до казки. Однак у легенді зображується дуже стисло лише один епізод, а в казці їх може бути багато.

- Серед прочитаних вами творів визначте перекази та легенди.
- Виявіть спільне і відмінне між переказом, легендою і казкою. Наведіть приклади.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIX СТОЛІТТЯ

ТАРАС ГРИГОРОВИЧ ШЕВЧЕНКО

(1814–1861)

Тарас Григорович Шевченко народився 9 березня 1814 року. Батько — Григорій Іванович — був кріпаком пана Енгельгардта з села Кирилівки Звенигородського повіту Київської губернії. Мати — Катерина Бойко — кріпачка того ж пана Енгельгардта, тільки родом з сусіднього села Моринці. Туди через кілька років після вінчання перебралися Катерина і Григорій Шевченки.

У сім'ї було шестеро дітей: Катерина, Микита, Тарас, Ярина, Марина, Йосип. З рідні найбільше Шевченко любив свою старшу сестру Катерину. Вона піклувалася малим пустуном, бо Тарас був живої вдачі.

Коли Тарасові минуло 9 років, померла мати, на 12 році життя майбутній поет залишається без батька. Почалося важке життя дитини-сироти: наймит — послугач у дяка Богорського, пошуки маляра-диякона, адже з малих років Тарас любив малювати. Та не судилося мріям малого хлопчика здійснитися: пан Енгельгардт взяв Тараса собі за козачка. Побачивши, що у кріпака неабиякий хист до малювання, пан захотів мати двірського портретиста, тому відправив козачка вчитися малювати. Спочатку Тарас навчався у місті Вільно, далі — у Варшаві, а потім у Петербурзі у майстра Ширяєва.

Сімнадцятирічним юнаком Тарас Шевченко зустрічається з земляком, учнем Академії мистецтв Іваном Сошенком. Саме Сошенко перший спостеріг істинний талант у ранніх Тарасових малюнках і розпочав справу викупу Шевченка з кріпацької неволі. Найбільша заслуга у справі визволення Тараса Шевченка з неволі належить великому російському художнику Карлу Брюллову. Він протягом року намалював портрет Василя Андрійовича Жуковського. Портрет був розіграний в лотерею, а за виручені гроші друзі викупили Тараса Григоровича з кріпацтва. День 22 квітня 1838 р. — найщасливіший у житті поета: великий син українського народу став вільним.

1840 р. — з'являється перша збірка поета під назвою «Кобзар».

Найбільше Шевченко любив свою Батьківщину. Він мріяв оселитися в Україні, мати біленьку хатку з садочком і милуватися дітьми.

Великим щастям для поета стала подорож в Україну. Та зустріч з рідною землею завдала Шевченкові нестерпного болю: горе, страждання простих людей обпікали йому серце. Тарас Шевченко у своїх віршах та поемах гнівно засуджує панів за знущання над народом. Саме за такі твори поет понад 10 років перебував у засланні. Поета одягли в солдатську форму, заборонили писати і малювати. Але попри всі заборони Тарас Григорович продовжував писати свої безсмертні твори. Десятилітня неволя не зломила духовної сили поета. Через 12 років розлуки 25 травня 1859 року Тарас Шевченко втретє і востаннє приїздить в Україну. Півтора місяці поет перебуває на Батьківщині. Але 13 липня 1859 року Шевченка заарештували, не пояснивши причини. Після цього арешту Тарасу Григоровичу ніколи не буде дозволено не лише жити в Україні, а навіть навідуватися на гостину. Власні глибокі страждання не заступили Шевченкові чужого горя: він завжди співчував людині. 10 березня 1861 року — дуже сумний день для українців, бо перестало битися серце великого Сина, Людини, Поета — Тараса Григоровича Шевченка.

ДИТИНСТВО ШЕВЧЕНКА

(*Уривки з повісті* «У бур'янах»)

I

Життя нашого поета таке дивне, що, слухаючи про нього, можна було б сказати, що це легенда, коли б усе те діялось не перед нашими очима. Мені хотілось і почати повість про поета, як починаються казки.

За широкими морями, за лісами дрімучими, ще й за горами кам'яними в не нашій далекій стороні був колись веселий край, розкішний і багатий, заворожений злими людьми, заневолений двома неволями. Одна неволя панська, а друга – царська. І жили там рабами в тяжкій чужій роботі заворожені в неволю люди. Світ їм було зав'язано, говорити – заказано, ходили німі...

* * *

Україна... В одному вже тільки слові і для нашого уха, і навіть для уха чужинців ціла музика смутку і жалю...

Україна – це тихі води і ясні зорі, зелені сади, білі хати, лани золотої пшениці, медові та молочні ріки... Україна – це марні, обшарпані, голодні люди... Ідуть на панщину, чорні і німі. Ідуть, дітей ведуть... Україна – це царське та панське безмежне свавілля. Праця до сьомого поту...

Світяться злидні.

Україна – розкішний вінок з рути і барвінку, що над ним світять заплакані золоті зорі...

* * *

Року 1814, з 26 на 27 лютого старого стилю[1], темної ночі, перед світом, в селі Моринцях на Звенигородщині, в хаті Григорія Шевченка, кріпака пана Енгельгардта, блиснув у вікні єдиний на все село огник, народилась нова панові кріпацька душа, а Україні – її великий співець – Тарас Шевченко...

[1]Т.Г. Шевченко народився 9 березня (25 лютого за ст. ст.).

II

Минає рік. Батько й мати на панщині. Катерина[1], сама ще недоросла, зв'язана з малим Тарасом, як ланцюгами: сповивала, колихала, пісень співала, запихала дитячий плач куклою[2], по кутку[3] носилася з ним, як із цяцькою. Проте сама нянька – ще дитина, хочеться з подругами в баштана на шляху погуляти, побігати у ворона, в квача. Посадить малого на вигоні, в ромашках, у ту ямку, що вирили хлопці, граючи в дуки, накаже, посварившись пучкою: «Сиди ж мені і не вилазь, поки не прийду». Вітром майнула до гурту, де аж куріла гульня, про хлопця забула зразу. І сидить воно саме-самісіньке, як одірваний од гілля листочок...

...Згадала про малого тільки тоді, як з поля показалась череда. Одкрила широко очі, ляснула в долоні: «А де ж моя дитина?» Насилу пригадала. Вітром полетіла в ромашки до дуки: сидить. Уже й сліз йому нема – мовчить. Тільки очиці набрякли від сліз і все личко вивожене в сльози. Тільки побачило над бур'янами голову Катрі – де ті й сльози взялись, – як ручаї. Зраділо! З плачем, з докором, із жалем викидає рученята до неї. Мов крилами перелетіло з осоружного дуки Катрі на руки.

– Моє маленьке! Скучив? – Катря жагуче, з пристрастю тулить його до себе, картаючи себе докорами і зарікаючись, що вона більше ніколи-ніколи не буде кидати саму дитину на улиці...

– А ми з Тарасиком підемо виглядати маму з поля.

III

Минає рік, і два, і п'ять років... Росте Тарас Шевченко. Тільки зіп'явся на ноги, почалося те дитяче бурлакування. Батьки – на панщині, брат десь пастушить, сестра на городі, а ти, Тарасе, куди хочеш – скрізь тобі шляхи одкриті: на леваду, до ставу, за село до млина, у той сад густий та темний, за сад на могилу... А бур'яни несходимі! Залізе – до вечора не вибереться... І мандрує мала людина по світу з ранку до вечора, дива всякі на ньому споглядає, розуму набирається. Вийде із бур'янів на поле, як Кармалюк із лісу, дивиться, як сонце заходить, як легенька хмарка з золотими крайками закриває його своїми полами. І здається малому, що там – край світу. Там сонце спати лягає. Як мати вечорами у свято: скидає з шиї дороге намисто, у скриню ховає червону хустку, плахту[4]...

А надворі й темніє...

– Світ не родив такого волоцюги! – скаржиться мати. – Ото небо йому як рідна хата, а сонце як мати. Коли б не їсти, то до хати так і не заглянув би цілий день. А вскочить у хату – за кусок хліба і знову надвір. Вхопиш за плечі, щоб придержати, так де там: випорсне з рук та на сонце, як линок у воду.

---

[1] *Катери́на* – старша сестра Тараса.

[2] *Кукла* (діалектне) – *тут:* замотаний у ганчірку розжований хліб.

[3] *Куто́к* – частина села.

[4] *Пла́хта* – давній український жіночий одяг, що складається з двох шматків вовняної матерії, зшитих вздовж – згори вниз – до половини (різновид спідниці).

* * *

Невесела у Шевченка зимою та восени хата – стоїть край села, як примара, найгірша, мабуть в усьому селі: кривобока, стара, стіни повигиналися, солома на покрівлі потемніла, потрухла, мохом узялася, почорнів од диму вивід, од вітру порозлазилась, дірки світять голими латами. А прийде весна, зацвіте садок за хатою, рясна яблуня коло хати, промете Катря під вікнами півники та барвінок, і хата як хата – суму мов не було того... Сад темний, густий, бур'янами зарослий. За садом ховалось сонце. Після першого жаркого квітневого дня плинув теплий, тихий вітер. Над хатою зійшла вечірня зоря, заграла золотом в яблуневому цвіті, тихим, рожевим, у білій на стіні глині. Вперше по весні білоголова Шевченкова родина розташувалась вечеряти під яблунею надворі. Чуби в усіх як убілений льон, очі, як квітки льону, – сині. Тільки мати чорнява, з карими очима. Невесела вечеря – морений батько свариться, мати заклопотана, зажурена, марна, їсть як не їсть. Дочка Катерина стоїть, спиною спершись на яблуню, задумана, заплакана, ложки в руки не брала. Заходить звичаєм погомоніти перед сном сусід і дивується:

– Це тільки вечеряєте? Що так пізно?

– Та нам такий оце клопіт, що й вечеря не в вечерю: хлопець десь дівся, – мати. Розповідає. – Зранку як пішло, то оце й досі немає: бігали і до ставка, і до греблі, всі бур'яни обшукали – як упав у воду.

Раптом коло самого села луною вдарила в усі кутки багатоголоса, урочиста, хвилююча пісня:

Вози риплять, а ярма бряжчать,
А воли ремигають,
А попереду отаман
У сопілочку грає.

Всі забули на часину про хлопця, заворушились.

– Чумаки!

У селі бігли з дворів назустріч чумакам дівчата, діти, поважні діди з палицями. Тільки й чуть було:

– Чумаки! Чумаки!

Сусіди почали угадувати – звідки, аж поки чумаки замовкли.

Аж ось Катря підняла вгору голову і крикнула радісно і сердито:

– А ось і наш волоцюга! – Всі повернулися в один бік.

За перелазом біліла сорочка і блищали сині Тарасові очі. Без шапки, босий. Лице взялось смагою – темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон.

– Де ж ти був оце – питаю? Чому не кажеш? – почав суворо батько.

Хлопець промовив стиха:

– Був у полі та заблудив.

– Бачили таке?

– Хто ж тебе привіз додому?

– Чумаки!

– Хто? – Всі стовпились коло хлопця.

Хлопець розповів: «Стрінувся з чумаками, питають: „Куди ідеш? Мандруєш?" Я кажу – в Кирилівку. А вони й кажуть: „Це ти йдеш у Моринці, а в Кирилівку треба назад. Сідай з нами, довеземо". Та й посадили мене на віз. Дали мені батіг волів поганяти...»

– Бачили такого? Чумакувати надумав уже!

– І як воно згадало, що з Кирилівки?

– Я ж казав, що знайдеться, – обізвався і сусід. – Такий лобатий не пропаде.

– Ну, почумакував, тепер бери ложку та сідай вечеряти, – сказав батько. Хлопець тільки того й дожидав.

– Ну, чого ж тебе понесло в поле? Чого? – допитувалась мати. Мовчить та сьорбає з ложки, аж луна йде. Мати кивнула на нього батькові:

– Як мотає? Наче три дні не їв. – Розмова між дорослими пожвавішала. По вечері мати послала дітям на горбку коло сіней. Полягали. Тарас в середину, з одного боку Катря, з другого – Микита. Мати сіла коло їх. Сусіди посідали на призьбі, запалили люльки, вернулись до своєї розмови. Тарас тим часом почав розповідати тихим таємничим голосом. Брат і сестра аж голови попідіймали. Крадькома прислухається мати. Далі, сміючись, до чоловіків:

– Ви послухайте, що цей волоцюга вигадує: старий того не придумає збрехати, як воно. Каже, що ходив він туди, де сонце заходить, бачив залізні стовпи, що підпирають небо, і ті ворота, куди сонце заходить на ніч, як корова в хлів. Розповідає, ніби справді сам теє бачив. Ой Тарасе, що з тебе буде?

– Всі на кутку кажуть, що з вашого Тараса, мабуть, щось добряще вийде, – промовив сусід.

– Що вийде? – жартом обізвався батько. – Розбіяка великий вийде – ось що! Ото чули про Кармалюка, а це другий буде такий.

IV

І знову минає рік...

Не любив хлопець сидіти в темній хаті, не любив сумних розмов про злидні, про горе. Все, було, тікає з хати до сонця, на простори. Одначе минути того не можна. Зберуться часом куткові молодиці та баби, посідають на призьбі, почнуть гомоніти. Сяде тут же, коло матері, бігаючи й натомившись, хлопчик, притулиться, слухає. Чого-чого тільки він не наслухається – все про тих же панів та їх економів: і як людей били – кого різками, кого канчуками, і як продавали людей, за собак міняли, засилали в Сибір, в москалі голили[1]. А як почнуть про тяжку роботу, про неволю, про злидні... Ясний надворі день. Ясно сонце світить, небо безкрайнє та синє, кує зозуля в лузі, а як усього того наслухається, – то й день йому стемніє, отьмариться сонце, і дерево зажуриться, – осмутніє... Аж раптом

[1] *Голи́ти – тут:* брити.

заграє в ньому якась радісна сила, буйна і непокірна. Зірве хлопця із призьби, і помчить він круг майдану жеребчиком, іржучи й хвицаючись...

І весь сум з хлопця як вода змила...

А святами – до діда...

У старого Івана Шевченка, Тарасового діда, святами завжди повно людей у хаті: дід Іван грамотний, і в нього є велика книжка про святих мучеників. Дід Іван надіває олив'яні окуляри і починає повагом вичитувати про великі муки святої Варвари. Хто з бабів слухає, хто куняє, чоловіки дмуть люльки. Хтось дуже стомлений за тиждень раз по раз хропе й кидається. Винувато озирається: «Ото, Господи». Вікна й двері поодчинені, і знадвору чути веселий гомін на уличці. Тяжка й гірка була та панська неволя, та не тільки ж те й робити людям, що плакати та журитись. Часом і співають, і жартують, і потанцюють, а надто молодь. Бо то треба було б умерти, щоб усе тужити, а народу сила – не вмирати ж усім. Чути у вікно – на улиці регіт, раз за разом поривами. Дедалі дужче.

– Це, мабуть, притисся перебендя[1] з кобзою, піти послухати, що там старий вигадує.

Кидає набік мінею[2], виходить із хати, за ним, як курчата за маткою, чередою гості. Посеред майдану – гурт людей, старі, діти, молодь, обступили кругом старця – то німа тиша, то шалений регіт. Ближче – чути: тихий, глухий старечий голос сипав якісь немічні жарти. Ще ближче – чути веселий шум струн на кобзі, як живий вітер. Додає словами:

Ой дівчина, горлиця...

Кінчив, витирає піт полою.

– Бач, старе луб'я, якої затинає! А вмирать! – хтось із старших в жарт докоряє старого. Винувато старий осміхнувся, пригнув ухо до поводиря, щось питає сліпий. Певно, які зібралися люди. Одкашлявся старий. Поважно нахмурив брови, по-новому зашуміли струни... Залунав зміцнілий голос. Урочисто, як Святе Письмо:

Ой тисяча сімсот дев'яносто першого року[3]
Прийшов указ од цариці Катерини
З Петербурга-города...

Всі старі обличчя розцвіли, очі засяяли. Перезирались, смутно хитали головами – багато з старшого віку людей ще пам'ятали, як руйнувала Катерина ту волю козачу, Запорозьку преславну Січ.

Мимохіть піднімались шапки на головах вгору і по-вовчому загорались очі. Зразу одчувалось, що тут, під кріпацькими ланцюгами, буяє сила – велика, могуча, що її не задушиш, що тільки стряхнеться вона, то розірве ті ланцюги, як нитку, а те горде панство рознесе, розвіє, як порох. Це ж люду, це ж миру як моря, а панів тих – жменя. Як встане, як вигне спину... Та що й казати... Тільки зараз – цить...

Між старими тута ж вертяться діти, намагаючись угадати, чого це старі так стурбовані. Мало що розумів і малий Тарас Шевченко з того, що співав кобзар, проте і в нього ворушилось у грудях щось гаряче і завмирало чогось маленьке серце.

---

[1] *Перебе́ндя* – народний співець (кобзар, лірник, бандурист).

[2] *Мінеї* – церковно-релігійні збірники, в яких розповідається про життя святих.

[3] Тут неточність: Січ була зруйнована в 1775 році.

Вирядили кобзаря, погомоніли, почали розіходитися. Вертається до своєі хати і дід Іван із своїми гостями…

– Не на тім світі – на цім розвели пани пекло над нашими душами, – говорить дід Іван.

– Пан – гірше чорта, той не видумає на людину такої муки, як пан. Ну, вже як і їх попадуть у руки – не помилують. Народ терпить, а як терпець увірветься – хай тоді не просять: не помилують.

Раптом слухачі мов ожили, очі в усіх заграли. Один за другим:

– Діду Іване, а розкажіть про Коліївщину[1].

– Еге, про Залізняка та Гонту[2].

– Про гайдамаків[3], ви ж, кажуть, теж були в гайдамаках.

Дід замріяно:

– Еге ж! Гайдамаки! То були люди! – одсунувся далі од книжки, тряхнув чубом.

Хвалилися гайдамаки,
На Умань ідучи, –
Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі.

І Святе Письмо лежить забуте, дід починає розповідати про ті часи, коли гайдамаки панів різали та палили, як ножі святили, як вирізували Умань. Слухали сусіди, німіли од жаху, чуб здіймався вгору.

А то чиї там оченята горять у кутку на припічку, як іскри? І не дише.

– Тарасику, і ти тута? Іди, сину, надвір гуляти, чого ти між старих затесався? Тобі ще рано таке слухати.

Тарас крутить головою: «Не хочу!»

Дід:

– Хай слухає, виросте – своїм розкаже дітям та онукам.

І не виходить до самого вечора.

А вночі не спить, ворóчається.

Мати:

– Чого не спиш, Тарасе?

– Мамо, гляньте: ніби щось горить у панських будинках? Мати злякано до вікна:

– Де? Вигадуєш, нічого там не горить. То місяць… що це тобі в голову зайшло? Спи!

Перегодя знову:

– Мамо, а де тепер живуть гайдамаки?

– Які там гайдамаки? Наслухався, що старі говорять, а тоді щось йому увижається, не спить! Це, мабуть, ходив сьогодні до діда? Еге ж – ходив?

– До діда…

– Я ж так і знала. То ж дід теє розказує, що давно колись було, не тепер. Тепер гайдамаків уже немає. Половили та повбивали. Спи.

А на ранок у хлопця з насоняшничини рушниця за плечима, в руках загнута з лозини шабля. Ходить у бур'яні, рубає панам мечем голови з

---

[1] *Коліївщина* – одне з найбільших народно-визвольних повстань проти польської шляхти в 1768 році.

[2] *Залізня́к і Го́нта* – ватажки Коліївщини.

[3] *Гайдама́ки* (турецьк.) – у XVIII ст. українські повстанці на Правобережжі, переважно селяни, які боролися проти гніту польської шляхти.

плечей. Підійде до коров'яка: «Ти пан Дашкевич?» – «Я! Прости! Не буду!» Летить голова з пліч. До другого: «Ти пан Висоцький?..» – летить голова. Стоїть будяк, чорний, аж світ отьмарює. А це буде їх цар. До нього: «Проси! Не хочеш?» – і царева злетіла з пліч голова, як галка. Біжить Оксанка чепурненька.

– Тарасе, що ти робиш?

– Який я Тарас? Я – гайдамака!

– Що ж ти тут робиш?

– Не заважай! Бач – панам голови рубаю.

– І я! І я!

– Ну, добре, хай і ти будеш гайдамачка. На рушницю, стріляй.

Бере, цілиться в будяк.

– Бу-бух!

– Трах! Бах! Рубай! Бий!

В бур'яні закипіла війна – тихий відгук далекої гайдамаччини.

***

Звенигородщина – співучий куток України, в ньому Кирилівка не останнє в цьому село. Тарас Шевченко ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звуть їх народними піснями. Батько сам чумакував, часто про того чумака, що занедужав у дорозі, співав, тітка – про сербина.

Сестра Катря – на городі од початку до краю виспівує легенду про брата та сестру...

Прийде вечір – всі вулиці в селі аж гудуть піснями: на одній – про ту Марусю, що з-за моря зілля бажала..., десь ще – не то співають, не то вичитують тягучим голосом – сім загадок. Ранком вийдеш за село. Там, вибираючи коноплі, бабуся шамкає беззубим ротом баладу про лиху свекруху, що закляла невістку, і та стала тополею:

Не вибрала льону, не пішла додому,
У чистому полі заночувала,
До білого світу тополею стала...

Там чабан на горі про своє бідняцьке життя вигукує на весь степ:

Та нема гірш нікому,
Як бурлаці молодому.

А почнуть грати в селі весілля – ціле море пісень. Сумних і веселих, до танку – всяких. Ще до ладу говорити не навчившись, Тарас уже підспівував старшим, а було йому років вісім-дев'ять – з дівчатами на колодках витягував, якої не почнуть. А часом коло воріт заведуть з Катрею, – обоє голосні, – луна на все село іде:

Іще сонце не заходило,
Наступила темнота...

Ішов якось дяк от ти́тара, косоокий, величезний, старі люди казали – на запорожця скидається, спинився, слухає:

– Що воно ото за підголоска[1] виводить, не розбереш – хлопець чи дівчина? – питає людей, що сидять на призьбі.

[1] *Підголо́сок* – верхній голос, який виділяється в хорі.

– То так виводить мій Тарас, – обізвався Григор Шевченко, що сидів у гурті. – Малий, ще оченáшу[1] не знає, а до пісень як старий.

– Добрий співака вийшов би. Хоч би й до архирейського хору, – гомонить до людей дяк. – Треба вже, щоб до школи посилали хлопця, а не на улицю.

– Та це ж думка на цю зиму прохати вас, пане дяче... Він уже охотиться до книжки і до школи. Другі діти не хочуть, плачуть, а він уже набрид мені, щоб одвів у школу.

– А скільки йому на роки?

– Уже дев'ятий.

– Ого! Пора. Вже давно слід було посилати.

***

А восени сидить Тарас за граматкою між школярами в дяковій хаті, ляскає указкою то одного, то другого, коли одвернеться дяк. Лобатий, чуб білий, як пшениця, кучмою, лице смагляве, вилискує, як чобіт, а очі ясні та сині, як на росі льон. В школі тільки його й чути. Стрінувся якось на хрестинах із дяком Тарасів батько.

– А як там, пане дяче, мій Тарас?

– І не приведи Господи, що за гайдамака росте. Часинки не посидить тихо. Уже йому й достається од мене – не помагає. Нащо краще: кладу під різки, а він просить: звеліть придержати мене, а то, їй-богу, не влежу.

– Та він у нас і не такий уже розбіяка, як його уславили: як до нього добре – він удвічі добрий. Тонкослізий – що жалісне почує, зараз плакать. Ну й упертий, нема чого ховати, як стане коли на своєму, як тур. Ну, а як йому грамота, пане дяче?

– Грамота йому – в руку. Пам'ять добра. Коли б смирніший – кращого б і не треба.

– Та й я так гадаю, що грамоту він поборе: грамота ведеться в нашому роду. Що з нього буде, пане дяче?

– А що ж із нього буде: попа не вийде, а паламáр вийде добрий. Щось вийде, а що – буде видно колись. Побачимо, який він буде в письмі.

***

Нудна була наука в тодішніх школах, нудна і тяжка, учили з-під різок, по церковних книжках, старим, довгим способом: буки-аз – ба. Проте малий Шевченко брався і до цієї науки охоче. Він одчував... що за цією дяківською безтолковою школою десь далі ховається справжня наука – ясна, радісна... І цей чарівний світ, мов магнітом, тягнув до себе крізь убогі грати дяківської школи. Цікавіша для учнів ставала наука, коли після Часословця і Псалтиря[2] в школі починали учити «скоропису» – писанню. «У сусіда хата біла», – напише дяк на таблиці, – переписуй! Було чисте свято. Для школяра Шевченка після довгої і нудної церковщини це була справжня утіха. Папір був тоді дорогий, а кріпаки бідні, отже, грамотіям залишались для науки стіни, ворота, двері для шкільного писання.

---

[1] *Оченáш* ("Отче наш") – молитва.

[2] *Часослóв і Псалтúр* – збірники релігійних пісень; з X до середини XIX ст. по цих книжках в початкових школах (дяківках) діти вчилися грамоти.

Одного разу, прибираючи дякову «світлицю», Тарас набачив у дяка грубий зшиток синього паперу. Ще раніш хлопець помітив, як дяк щось у нього вписував. Школяр почав розглядати написані рукою дяка псалми, щедрівки, пісні, вірші… Сидів над ними хлопець, мов прикипів… Школяру здаля одкривалась таємниця, як творяться на світі книжки. До жаги забажалось школяреві зробити самому таку книжечку, обмалювати візерунками і вписувать в неї ті пісні та вірші, що йому припали до вподоби. Це був перший прихований потяг до словесної творчості, що в першій своїй стадії заміняється копіюванням і вибором чужих творів… Потяг непереможний, жагучий… Хлопцеві мріялась, навіть снилась мальована, позолочена книжка, в яку він по своїй вподобі уписував вірші.

***

Скоро мова мовиться, та не скоро діло робиться.

Який не був радісний світ хлопцеві, як не тікав він од тих злиднів, що завжди сиділи в рідній хаті, як він не одмахувався рукою од того суму, що лежав над людьми, одначе дедалі і йому часом тьмарився світ.

Перше горе, що отруїло хлопцеве серце, – злидні та праця матір поклали в домовину. Хлопця взяли од школи дивитись за меншими в хаті. Батько женився вдруге, взявши вдову теж із дітьми. В хаті почалися сварки, бійки, докори, плач – пекло… Мачуха пильнує своїх, батько часом оступиться за своїх – сварка готова. Так-сяк жилось, поки живий був батько. Але ось застудився він у дорозі, помер слідом за матір'ю – сиротам не стало життя в своїй хаті. Найбільше перепадало Тарасові як найстаршому, до того упертому, правдивому і гарячому… Тарас кинув рідну хату. За ним розбіглися, як руді мишенята, його менші брати й сестри, всі – хто куди, у найми.

Тараса непереможно тягнула до себе вся тая ж обшарпана калика-школа, яка мала над ним якусь магічну[1] силу, – отож узяв він свій каламар[2], та липову таблицю, та крейду, – пішов до школи прохатися разом і за школяра, і за діда-сторожа, який мав слугувати і школярам, і їх учителеві-дякові. Дяка-запорожця вже в школі не було, прислано з города другого, Бугорського[3], молодого, більш ученого, але лютого, гірше звіра, і п'яницю такого, якого, казали, світ не бачив. Він був одинокий, і служника йому треба було дуже, тому на Шевченкове прохання він погодився охоче. Далі казка стає ще сумніша. Почалося не життя Тарасові, а мука. Завжди голодний, у немитій сорочці, в драній довгій батьковій свиті, що одна залишилась йому після батька в спадщину. Казали, що, вмираючи, батько передрікав, що з Тараса буде велика людина або велике ледащо – тому спадщина йому не допоможе… Босий і простоволосий зимою і літом… Дяк не дуже піклувався за свого учня-наймита, та й сам він, правду кажучи, жив мало чим краще од свого наймита… Тільки й того, що нап'ється за свій дохід, а проспиться, не то похмелитися – пообідать нема чого. Тоді він ганяв свого учня попід-віконню з мішком жебрачити, часом і сам із ним ходив, виспівуючи

[1] *Магі́чний* (грецьк.) – чудодійний, чарівний, надприродний.

[2] *Кала́мар* (застаріле) – чорнильниця.

[3] Тут неточність: прізвище дяка було не Бугорський, а Богорський.

попідвіконню божественні вірші… А то посилав красти огірки в городах, яблука в садах, а то й курку десь у глухому кутку. А за невдачу серце зривав завжди на наймиті. Дня того не було, щоб не давав чубровки або ляща. Терпів усе хлопець, зціплюючи зуби: «Дарма, він учитель, я школяр… А все ж таки я в школі…»

По селу пройшла про хлопця недобра слава: «ледащо». Здушить у собі сльози: «Нехай… А школи я не кину. Хоч дякову якусь книжку почитаю, хоч послухаю п'яних дяків розмову, що між п'яним базіканням часом і щось цікаве од них. Ні, буду терпіти, поки терпиться…» Таке було життя Тарасове. Так усі й казали: «собаче»…

***

У Тараса були пісні… завжди не одна, то друга бринить у грудях. Почує де-небудь, зразу запам'ятає всю од краю до краю, носиться з нею, виспівує – чи гуляє, чи робить що, поки інша пісня не закриє цієї. Пісня про сироту, що поневіряється в людях, зразу сп'янила Тараса. Сам сирота, що зазнав уже людського глуму й потирання[1], він так і прикипів до місця, дослухаючись до кожного слова цієї пісні. Щось у грудях почало битись, у горлі здавило. Зціпив Шевченко зуби, щоб не заплакати, та де вже там йому, змагатися з тією могучою і чарівною силою! Народна творча стихія вхопила, як обценьками, маленьке покривджене серце, завертіло ним, як вітер билинкою…

Вислухав і запам'ятав усю пісню до словечка. І вже ні про що інше не думаючи, наспівуючи, спотикаючись й ковтаючи сльози, поспішав він додому, щоб швидше списати пісню в свою маленьку книжечку.

Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво. Небо чисте, лагіднелагідне, що, дивлячись на нього, мимохіть осміхнешся. Сонце веселе, тепле, бадьоре. На бур'янах рясніли блискучими діамантами краплі нічного дощу, світились, як із золота ковані, листочки глухої кропиви, круто пахли високі буйні ромашки, і дух його мішався з вранішнім димом, що викочувався клубками із бовдура в сусідній хаті.

Рипнули вулишні в школі двері, і на поріг ізнову вийшов хлопець. Озирнувшись навкруги, чи ніхто не дивиться, він швиденько шуснув протоптаною стежкою в бур'яни. Стежка була покручена, проте хлопець ішов повною ходою, пригинаючись і струшуючи собі на шию й голову запашну, уже нагріту росу. В гущавині лежало кілька потрухлих колодок. Колись їх вивезли сюди на огорожі та так, мабуть, і забули. Хлопець підмостив трави, сів на колодці і почав розгортати свій зшиточок. У зшитку, розмережані й розфарбовані візерунками, були списані пісні, щедрівки, псалми, що їх бачив він у синьому зшиткові у свого учителя й хазяїна – дяка.

Нова пісня, що почув він у яру од дівчини, незабаром була вже написана і обмальована. Тепер непереможно хотілось йому співати цієї пісні. Тут, наодинці, щоб ніхто не бачив його і не чув, стиха, щоб, крім його самого, не було чути, він завів виспіваним, гнучким бархатовим дискантом:

Сирота втомився,
На тин похилився, –

[1] *Потира́ння* – знущання.

Люди кажуть ще й говорять:
Сирота напився...

Кивав головою, після того шепотів, кусаючи губи: «Так, так... він упився... а спитайте його, чи їв він що-небудь, чи пив... Спитайте...»

Сирота леда-а-що,
Не хоче робить:
Ой, оддамо вражого сина
В москалі служи-и-и...

Не закінчивши, хлопець заридав – заревів, не стримуючись, на весь голос.

Кінчав пісні і знову починав. І не було тому краю. Голос лунав у яр і знову на гору і лунав по всьому селу.

– І що це воно співає так гарно та жалісно? – гомоніли жінки одна до другої, підсипаючи картоплю на городах. – Дівчина чи хлопець?

– Еге! Я давно вже слухаю, виводить, аж за душу бере... – голосно обізвалась до першої друга через три грядки.

– Це покійного Григора Шевченка хлопець, що в дяка.

– Который? Отой головатий Тарас?

Десь через увесь город гукнула ще одна жінка:

– А ви ж думали хто? Отож забереться в бур'яни та й виспівує...

***

У тому кутку України, де село Кирилівка, завжди було багато між людьми малярів. Мабуть, теж через те, що край такий, хоч малюй: в садах та в зорях. Діти завжди люблять малювати чим попало і на чому попало, а по тих селах надто: скрізь по селу ворота вимальовані крейдою, а білі стіни – углиною. Малював, бувши малим, і Шевченко: хати, церкви, дерева. Проте справжня жага до малювання прокинулась у нього тільки тепер, коли вже він був чималим і служив у дяка.

Було так. Кирилівський дяк послав хлопця в Лисянку до дяка-маляра позичити цимбали і прохати на іменини. Той цимбалів не дав і на іменини приїхати не обіцяв. Шевченко застав лисянського дяка-маляра за роботою: він сидів у повітці і на дошці починав малювати якогось святого. Шевченко не йшов додому, став дивитися. І коли на мертвій дошці з-під пензля маляра виглянули людські очі, мов із туману, почало виявлятися живе обличчя, в хлопця аж мурашки пішли поза спиною: маляр видався йому за чарівника. Він вперше одчув ідею творчості...

Огонь пішов по жилах у хлопця, і він ясно одчув у собі, ніби од сну пробудившись, одчув творця, художника. Аж руки заворушились. Здалося йому, оддав би все на світі, не хотів би ні слави, ні багатства, аби тільки навчитись так творити. Хоч був би босий, голий. Тута ж він і почав прохати дяка, щоб прийняв його за учня...

– А чому й ні! Мені вже давно треба учня.

– Коли ж можна прийти? – загорівся хлопець.

– На мене, то хоч і завтра! Батько чи мати є в тебе?

– Ні, я сирота.

– Тим краще – сам собі хазяїн. – Маляр, проводжаючи хлопця за ворота, наказував: – Гляди ж, Тарасе (вже довідався, як і звать), я ж уже не буду когось шукати – на тебе буду дожидати...

***

Не так воно було, як думав Тарас. Замість того щоб привчати учня до малярства, дяк зразу повернув хлопця на наймита: велів йому дрова рубати, носити воду, дітей глядіти. Тарас не знав, що в усіх ремісників так велося, що учень мусив років два-три одробити йому за хатнього наймита, а тоді вже хазяїн почне вчити його свого ремесла. Днів зо три попотиривши воду з Тясьмина на круту гору, Тарас запитав дяка:

– А коли ви почнете мене вчить малювати?

– Швидкий ти хлопець, так уже і вчи. Спершу ти мені послужи за науку років три, а тоді вже я буду вчити. А то навчи тебе зразу, то тоді чорт тебе й бачив. Порядку не знаєш.

Тарас побачив, що з такої науки добра йому не буде. Покинув цього маляра – пішов до другого в село Тарасівку. «Цьому хоч і робить буду, то принаймні маляр, кажуть, на всю округу...» Аж і тут Тарасові не пощастило. Славний маляр подивився Тарасові на ліву долоню і рішуче промовив:

– Ні, хлопче, я не візьму тебе за учня.

Серце Тарасові стиснуло:

– Чому, дядюшко? Я б слухався вас, я б шанувався, робив би все, що звеліли. Прийміть!

– І не проси – не прийму.

– Та чому ж не приймете?

– А тому, що все одно маляра з тебе не буде. Та не тільки маляра – не буде навіть шевця або бондаря. Талану немає в тебе, долі. Нічому[1] ти не здатний. Іди в старці.

Мов по голові чим ударив він хлопця цими словами.

– Невже справді ледащо з мене? – аж на душі похололо.

Пішов Тарас смутний, приголомшений. Іде, плаче: «Що мені тепер робити на світі? До кого звернутися за порадою?..»

І пішло Тарасове життя без пуття, без шляху битого... Найнявся пасти вівці. Сам сяде з книжкою в рові, а вівці – в спаш. Довідались, прогнали. Прочув про це дядько, кличе хлопця до себе: іди, будемо коло землі хазяйнувати. – Воли стоять у плузі, а погонич – у бур'яні хату кривобоку малює...

– Ні, не буде й хлібороба з тебе. І хлопець ніби не дурний, тільки, мабуть, на свою стежку не втрапив. Ну, спробуємо ще стельмахувати!

Велять одно робити, а він сів малювати... Не вийшло з Тараса і стельмаха[2]...

Пішов до попа за кухонного попихача...

Якось взяв свою скриньку під лавою, вийняв свої малюнки. Давно вже, як не бачив їх... І раптом така взяла туга, така жага малювати, що аж руки затремтіли. Здавалося, що він оживе, одужає, як почне малювати, перемінитьcя... Знову забилося серце: «А спробую ще раз». Чув він багато гарного за хлипнівського маляра: «Піду до нього! Піду, впаду в ноги, буду прохати, буду благати: вивчіть мене на маляра, хоч абиякого, хоч поганенького, аби тільки на маляра, – а я вам вік того

---

[1] *Нічо́му* (діалектне) – ні до чого.

[2] *Сте́льмах* – майстер, що робить вози, борони та деякий інший сільськогосподарський реманент.

не забуду». Вирішив, аж повеселів, поживішав. Другого дня й пішов, ніч не спавши.

Подивився хлипнівський маляр на Тарасові малюнки, подивився на Тараса та й каже: «Еге-ге, козаче! Та з тебе буде маляр, та ще й путній маляр». Тарас і ушам своїм не вірить.

– А тарасівський дяк он каже, що нічого з мене не вийде.

– А він звідки знає?

– По долоні побачив.

– Плюнь ти тому дякові межи очі. Оставайся на кілька днів у мене на спробу, а тоді скажу останнє слово.

Побув Тарас на спробу у маляра в Хлипнівці два тижні. Маляр йому й каже знову:

– Як казав раніш, так і тепер скажу: будеш пильнувати, будеш учитись, буде діло – маляр з тебе родимий[1] буде. За учня я тебе обіщав прийняти і прийму, тільки спершу зроби ти от що: сам ти кріпацький син, хлопець уже чималий. Щоб не було часом од панів нарікання, що я, не спитавши, беру в науку до себе їхніх кріпаків, сходи ти спершу про всякий случай у Вільшану до управителя, хай дасть записку на дозвіл.

Не чув на себе лиха Тарас, – біг до Вільшани, землі не чуючи під собою. Радісний, щасливий, тільки сніг рипів під ногами щось веселе. Слухає, а воно: «маляр і маляр»...

Панська контора. Управитель пана, бита собака, послухав хлопцевої мови, подивився на нього та й промовив на Шевченкове прохання:

– Не оддамо ми тебе маляру, бо нам самим таких треба.

– Нащо ж я вам?

– Оддамо тебе в кухню до кухаря.

– А як я хочу в маляри?

Засміявся управитель, засміявся писар і всі, хто був у конторі. Видно, що ще не учений.

– Забув, що кріпак.

Управитель, пересміявшись:

– Ось як нагодуємо ми тебе кашею, то будеш дякувати й за кухаря.

Раптом одчув Тарас, що він – зв'язаний, і не зараз, а давно вже. Спробував борсатись — аж на ньому залізні ланцюги. Пригадались йому батько, мати, сумні розмови про панщину, про різки, про те, як на собак людей міняють, в карти програють... Раніш ці розмови не дуже вражали

[1] *Роди́мий* (діалектне) – *тут:* врождений, природжений.

хлопця – хотілось радощів, і він одганявсь од них, як од мух. Тепер лягли вони на нього всією страшною своєю вагою. Раб... невільник, довічний попихач. Не минеш того, не викрутишся. Сонце йому отьмарилось, і світ потемнів, почорніло якось село, небо синє — і те помарніло... Прощай, малярство... Стрепенувся, і в грудях забилось, в голові замутило. Коли так... Тарас чув, як багато панських людей то там, то там не видержували панщини і накладали на себе руки. Тільки дарма він рівняв їх до себе. Коли він прибіг до глибокого ставу і став над ополонкою, ноги в нього затремтіли, і якась невідома сила... так турнула його від ополонки, що він летів від неї неóбзір[1], аж спотикався... Пригріло, осміхнулось сонце, як мати, і він одчув, що зв'язаний з ним, із життям, такими мотузками, що ніколи не вистачить у нього сили перервати їх...

Натовпом плинули думки.

Пригадалось малярство, мрії, і з нутра стала підійматися якась могуча, міцна сила, що прагне боротьби... та гаряча, таємна, невиразна надія, що з нього щось вийде... мусить вийти... і Шевченкові стає соромно...

Сонце пригріло, поцілувало хлопця. Засміявся... Сів на перила гребельки і заплакав.

«Важко жити, а як же хочеться жить...»

1932 р.

Степан Васильченко

- Перечитайте початок повісті. Чому С. Васильченкові хотілось почати повість про поета, як казку? Як починаються казки? Чи вдалось це автору?
- Як письменник описує рідний край? Що вам сподобалось в цьому описі, а що – вразило?
- Розкажіть, яким було життя сім'ї Тараса Шевченка.
- Які події свідчать про допитливість Тараса? Що про хлопчика говорили батьки та сусіди?
- Перечитайте в тексті опис хати Шевченків. Які слова допомагають краще уявити оселю поета? Як ці слова називаються?
- Чи знаєте ви, хто такі гайдамаки? Як розповіді діда Івана впливали на малого Тарасика?
- Як Тарас вчився в школі? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
- Розкажіть, яке враження справили на хлопчика вірші, переписані в зошиті дяка. Перечитайте абзац[2], що починається словами: «Тарас ще змалку купався у тих віршах невідомих поетів, що звуть їх народними піснями».
- Розкажіть про велику любов Тараса до малювання. Чому Шевченко в дитинстві не мав можливості займатись малярством?
- Розгляньте репродукції картин Т.Г. Шевченка (кольорова вкладинка №8). Які почуття вони у вас викликають?
- Яким ви уявляєте собі малого Тараса? Під час розповіді посилайтесь на текст.

---

[1] *Неóбзір* (діал.) – не розбираючи дороги.

[2] *Абзáц* (німец.) – частина тексту, в якій перший рядок починається відступом управо.

- Розгляньте репродукції картин «Малий Тарас слухає кобзаря» М. Дерегуса й «Тарасова наука» О. Вовка та В. Кондратюка (кольорова вкладинка № 7).
- Кому з персонажів твору «Дитинство Шевченка» автор симпатизує, кому – ні? Чому? А як ви ставитесь до них?
- Напишіть стислий переказ одного з епізодів[1] повісті «Дитинство Шевченка» за таким планом:

1) Малий гайдамака:
   а) у діда Івана;
   б) сни малого Тараса;
   в) бій у бур'янах.
2) Чарівний світ пісні:
   а) лине пісня над селом;
   б) дяків зошит;
   в) Тарасові пісні.

Жест і міміка як засоби виразного читання

Жестами називаються рухи голови, рук, тіла, які супроводжуються висловлюванням людей.

Міміка – виразні рухи м'язів обличчя, що передають почуття і настрій людини.

Часом якусь думку можна виразити не словом, а жестом або мімікою. Так, на знак згоди ми кивнем головою або кліпнемо повіками; на знак заперечення рухаємо головою з сторони в сторону. Часто жестами та мімікою ви підсилюєте свої висловлювання. Бажаючи, щоб ваш приятель, який стоїть далеченько, підійшов до вас, ви гукнете йому: «А йди-но сюди!» – і зробите закличний рух рукою. Подібних рухів багато; кожний з них має свій зміст і своє значення.

У художніх творах письменники нерідко зазначають, якими жестами та мімікою супроводжують персонажі свої висловлювання під час розмови. Наприклад: «Мати кивнула на нього батькові: – Як мотає? Наче три дні не їв». Мати не назвала імені Тарасика, а лише кивнула на нього і з цього жесту зрозуміло, кого вона мала на увазі.

Читаючи художній твір, необхідно зважати на те, які жести, мімічні рухи робить персонаж, яку позу вибирає. Це допоможе вам повніше зрозуміти висловлену ним думку, ясніше відчути його переживання, настрій, прагнення.

Жести й міміка є засобами виразного читання. Їх завдання полягає в тому, щоб:

а) підсилити вираження думки;

б) підкреслити у вчинку персонажа, події, явищі щось особливо важливе, на чому читець прагне зосередити увагу слухачів;

в) висловити ставлення автора (і своє власне) до зображеного, дати йому оцінку;

г) переконати слухачів у правильності цієї оцінки.

Запам'ятайте, що читаючи твір виразно, слід повторювати не всі рухи, які роблять персонажі, а лише найважливіші, найпотрібніші.

- Чим подібні і чим відрізняються жести й міміка?
- Чому важливо під час читання твору звертати увагу на жести й мімічні рухи персонажів?

[2] *Епізо́д* (грецьк.) – завершена частина великого за обсягом твору, що має відносно самостійне значення.

- Поясніть, що виражає поза, положення рук, вираз обличчя Тарасика на ілюстрації (див. кольорову вкладинку № 7), де зображено його біля лисянського дяка. Як про це сказано у творі? Зіставте ілюстрацію з текстом.

ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, ПАНИЧІ...

Якби ви знали, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій[1] не творили
Та марне Бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у Бога люте зло,
Щоб у тій хаті не жило?
А хату раєм називають![2]

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою
Ще молодую – у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межи людьми,
Мов мишенята. Я до школи –
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах виросли чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, Боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній Твоїй землі!
Ми в раї пекло розвели,
А в Тебе другого благаєм,
З братами тихо живемо,
Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може, й те ще... ні, не знаю,
А так здається... Сам єси...
(Бо без Твоєї, Боже, волі
Ми б не нудились в раї голі).
А може, й Сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править миром! Бо дивись:
Он гай зелений похилився,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай,
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радость та хвала,
Тобі єдиному святому
За дивнії Твої діла!
Отим-бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й Самого
Тебе вже люди прокляли!

---

[1] *Елéгія* (грецьк.) – віршований твір, в якому виражені сумні почуття, викликані особистими невдачами людини або спогляданням природи.

[2] Тут маються на увазі поети, які оспівували тільки красу українського села й облудно твердили, ніби кріпаки дуже щасливі.

- Розкажіть, які почуття викликають у поета спогади про дитинство. Під час відповіді посилайтесь на текст.
- Перечитайте першу частину вірша (до слів «Не називаю її раєм...») і поясніть, чому Т. Шевченко не називає хату раєм.
- Знайдіть епітети, які вживає поет при описі матері та сестер. Розкажіть про долю рідних Шевченка.
- Прочитайте ще раз вголос другу частину вірша (до слів: «Мені аж страшно...») і скажіть, що ви почули і побачили під час читання. Вкажіть слова, які допомогли вам це зробити.
- Кого й за що Т. Шевченко осудив у вірші?
- На основі повісті С. Васильченка «Дитинство Шевченка» та вірша «Якби ви знали, паничі...» розкажіть про життя Тараса в батьківській хаті.
- Вивчіть напам'ять уривок вірша «Якби ви знали, паничі...» від початку – до слів: «Мені аж страшно, як згадаю...» Підготуйтеся до виразного читання.

Підтекст і його види

У вимовлених словах і реченнях міститься не весь зміст сказаного. Про частину його ми здогадуємося з інтонації, жестів, міміки, з якими ці слова й речення вимовлені.

Думка, яку автор прямо не висловив, але ми про неї здогадуємося, відчуваючи її «між словами й рядками», називається *підтекстом*.

Він доповнює зміст тексту. Виразити його під час читання допомагають інтонація, жести, міміка.

Підтекст може бути *прямим* і *прихованим*. Прямий підтекст збігається зі змістом тексту. Наприклад, зміст рядків:

За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм –

збігається з підтекстом: кріпацьку оселю не можна назвати раєм. Це місце належить читати з глибоким смутком та болем – і в голосі, і на обличчі.

- Поясніть зміст поняття *підтекст*. Яке значення має він для вираження думок та почуттів? Проілюструйте свою відповідь прикладами. Які види підтексту ви знаєте?
- Визначте підтекст в уривку від слів: «А подивися та спитай...» до кінця вірша.
- Поясніть, в яких прислів'ях підтекст прямий, в яких — прихований: «Так глибоко, що жабі по око», «Добрий пан: забрав хліб у дітей і кинув псам», «Мудрим ніхто не родився, а навчився».
- Виразно прочитайте другу частину вірша «Якби ви знали, паничі...». Визначте, які рядки мають прихований текст, і виразіть його відповідною інтонацією.

Прозові та віршовані художні твори

Ви вже вивчили багато художніх творів і знаєте, що вони бувають прозові та віршовані. Так, повість С. Васильченка «Дитинство Шевченка» – прозовий твір, а «Якби ви знали, паничі» Т. Шевченка – віршований.

У чому ж різниця між прозовими та віршованими творами?

Порівняймо два уривки:

1. Невесела у Шевченка зимою та восени хата – стоїть край села, як примара...

(*С. Васильченко*, «Дитинство Шевченка»)

2. Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села...

(*Т. Шевченко*, «Якби ви знали, паничі»)

В обох уривках мова йде про хату, про те, яке враження вона справляє. Але при цьому мова першого уривка ближча до розмовної, другого – до пісні. Чому так?

Спробуймо позначити наголошений склад рискою з наголосом (–́), а ненаголошений – перевернеою дужкою (◡).

Схема першого уривка:

◡ ◡ –́ ◡ ◡ ◡ –́ ◡ ◡ –́ ◡ ◡ ◡ ◡ –́ –́ ◡ ◡ –́ ◡ ◡ –́
◡ ◡ –́ ◡

Схема другого уривка:

◡ –́ ◡ –́ ◡ –́ ◡ –́ ◡
◡ –́ ◡ –́ ◡ –́ ◡ –́

У прозовому уривку наголошені і ненаголошені склади розташовані нерівномірно, а у віршованому – у певному порядку, рівномірно. Внаслідок цього прозовий текст звучить неритмічно, а віршований – ритмічно. Віршований ритм створюється упорядкованим чергуванням наголошених і ненаголошених складів.

Ритм – основна ознака віршованої мови. Ритмічність віршованої мови посилюється тим, що закінчення рядків, як правило, звучать однаково. Співзвучне закінчення рядків називається *римою*.

Звичайне, радость та хвала,
Тобі єдиному святому
За дивнії Твої діла!
Отим-бо й ба! Хвали нікому...
(Т.Г.Шевченко, «Якби ви знали, паничі»*)*

Неримований вірш називається *білим*.

Ліс зустрів мене, як друга,
Горлиць теплим воркуванням,
Пізним дзвоном солов'їним.
(М.Т.Рильський, «Розмова з другом»*)*

- Чим відрізняють віршовану мову від прозової? Наведіть приклади.
- Що називається римою? Знайдіть рими у другій частині твору «Якби ви знали, паничі...».

І ЗОЛОТОЇ Й ДОРОГОЇ...

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ви, не жаль
Моєї долі молодої:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.

А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тином
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа.
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журився,
Щоб він де-небудь прихилився,
То оддадуть у москалі.

- Які переживання охоплюють поета, коли він бачить хлопчика під тином?
- Чому Шевченка так вразила ця зустріч? У яких рядках вірша про це говориться?
- Знайдіть у вірші слова, які допоможуть краще уявити хлопчика, а також його становище?
- Яким уявляє поет майбутнє кріпацької дитини?
- Якою була служба у війську, чому вона вважалася гіршою за кріпаччину й наймитство?
- Як довести, що твір «І золотої й дорогої...» є віршем?
- Розгляньте автопортрет Т.Шевченка 1840 року (див. кольорову вкладинку).

ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ КУЛІШ

(1819–1897)

Народився Пантелеймон Олександрович Куліш 7 серпня 1819 року в містечку Воронежі Глухівського повіту Чернігівської губернії. Батько був досить заможним козаком, мав багато поля, кілька сіножатей, гаї. Маленький Панько жив у патріархальній сім'ї. Батько працював у полі нарівні з наймитами,

мати була неграмотною. У хаті лунала українська мова, розповідались чудові народні казки.

Ніхто не співав таких давніх пісень, як мати. Сидячи за роботою, ніколи не вмовкала, тільки було зітхне, задумається і знов співає. На жаль, мати П. Куліша померла дуже рано. Батько, люблячий, але строгий і вимогливий, примушував вчити напам'ять вірші. Сестра Леся навчила його грамоти. Усі дивувалися, як швидко Панько навчився читати й писати, розв'язувати задачі.

Коли хлопцеві виповнилось 14 років, батько вирішив віддати його за писарчука до повітового суду, та Уляна Мужиловська, у якої Панько не раз позичав книги, умовила батька віддати Панька у справжню науку. Вчитися виявилося дуже важко. Дисципліна у навчальних закладах того часу підтримувалася жорстокими карами. У хвилини відчаю Панько тікав на береги Десни, ховався у затишному місці і потай плакав, а виплакавшись, читав. Уже в гімназії П. Куліш мріяв стати письменником. Його першим твором стало оповідання «Циган», перероблене з почутої колись від матері казки.

Цікаво, що ще у 16 років П. Куліш розробив програму своїх дій на все життя і не відходив від неї. Письменник вивчив самостійно 14 мов. Він мріяв написати історичний роман і створив чудовий твір про минуле українського народу — роман «Чорна рада».

Протягом життя Пантелеймон Олександрович написав багато художніх творів українською та російською мовами. Найповнішим на сьогодні, шеститомним, виданням є Львівське (1908—1910).

Помер Пантелеймон Куліш 14 лютого 1897 року на руках у своєї дружини, Ганни Барвінок.

ОРИСЯ

I

Співають у пісні, що нема найкращого на вроду, як ясная зоря в погоду. Отже, хто бачив дочку покійного сотника[1] Таволги, той би сказав, може, що вона краща і над ясную зорю в погоду, краща й над повний місяць серед ночі, краща й над саме сонце, що звеселяє й рибу в морі, і звіра в діброві, і мак у городі.

Може, й гріх таке казати: де таки видано, щоб дівча було краще од святого сонця і місяця? Да вже, мабуть, так нас, грішних, мати на світ породила, що як споглянеш на дівоцьку вроду, то здається тобі, що вже ні на землі, ні на небі нема нічого кращого.

Гарна, дуже була гарна сотниківна! Знали її по всій Україні; бо в нас на Вкраїні скоро, було, в кого виросте дочка хороша, то вже й знають усюди. Було, чи треба кому з молодого козацтва, чи не треба чого у Війтовці, іде за сто верст, аби тільки побачить, що там за дочка в сотника Таволги, що там за Орися, що всюди про неї мов у труби трублять! Да не багато з того виходило користі. Якось не було козацтву приступу до неї з залицянням. Чи батько був дуже гордий, чи дочка дуже пишна, того не знаю, а знаю, що, було, вернеться інший крутиус[2] із Війтовець да й ходить, мов неприкаяний. Спитає його про Орисю товариш…

---

[1] *Со́тник* – особа, що очолювала військову сотню козаків та була начальником у селі чи місті.

[2] *Крутиу́с – тут:* шиба́йголова.

– Шкода, – каже, – брате, нашого повабу[1] й залицяння! Не для нас зацвіла ся квітка! Може, хто й застромить її собі за високу шапку, тільки той буде не з нашого десятка.

А товариш похитає мовчки головою та й подумає: «Отже, занапастила козака!»

II

А Орися була вже не дитина, вирівнялась і викохалась, як біла тополя в леваді[2]. Подивиться було на неї старий сотник, подивиться на її пишний зріст і хорошу вроду, порадується батьківським серцем, що дождав на старість собі такої дочки, а часом і посумує: «Доспіла єси, моя ясочко, як повний колос на ниві! Да чи знатиме женчик, яку благодать бере собі од Господа милосердного? Єсть багато людей, і статечних, і значних[3], що залицяються до тебе, да не хотілось би мені оддавать тебе в руки сивому дідові: зв'ялить тебе, ревнуючи, як вітер билину в полі. Ой, не хотілось би оддать тебе й за молодого шибайголову, що не поживе довго без степу да коня, поляже в полі буйною головою, а тебе зоставить горювати з дітоньками!»

Так собі думаючи та гадаючи, старий Таволга часом тяжко, тяжко засумує, аж сльоза покотиться йому з ока.

А Орися росла собі, як та квітка в городі. Повна та хороша на виду, маяла то сям, то там по господі в старого сотника, походжала, як по меду бджілка, і всю господу звеселяла.

III

Приснився раз Орисі предивний сон. Здалось, прийшла до неї з того світу покойна паніматка[4], стала над нею в головах да й каже:

– Дитино моя, Орисю! Не довго вже тобі дівувати: щодень благаю Господа милосердного, щоб послав тобі вірну дружину.

Встала Орися ні смутна, ні весела, іде до панотця в світлицю, як та квіточка, да й каже:

– Паноченьку! Позолили[5] мої дівчата плаття[6]. Нехай запряжуть нам коней; поїдемо ми до Трубайла, під Турову Кручу: там вода чиста, як скло, рине по камінням.

А панотець рече:

– Чого ж тобі Орисю, так далеко їздити?

– Хіба ж то вже, паноченьку, й далеко?.. На півгодини ходи: да туди ж усе їхати лугом да левадами, що й незчуєшся, як вода заблищить і зашумить під горою.

А панотець:

– О, я вже знаю, що аби чого забажала, то вмієш випросити. Поклич же мені старого Гриву!

---

[1] *Пова́ба* – звабливість, чарівність.

[2] *Лева́да* – огороджене або обкопане місце для сінокосу й випасання худоби; знаходиться недалеко від садиби або в кінці городу.

[3] *Значни́й* – знатний, багатий і відомий серед людей.

[4] *Панім́атка, пано́тець* – так у давнину за народним звичаєм діти величали батьків.

[5] *Позоли́ти* – намочити на кільки годин у розведеній водою золі білизну, щоб краще відкис бруд і легше було прати.

[6] *Пла́ття* – білизна, носильні речі.

Поскочила Орися до дверей, недовго шукала Гриви, зараз привела його перед панотця.

А той Грива був старий, дідизний чоловік. Знав він пана сотника ще змалку; випестив його на руках, вивчив і на коні їздить. Потім виходив із сотником у походах ледве не всю Польщу, був з ним і в Криму, був і на Чорному морі, да вже на старість не схотів би й панства, аби тільки при йому дожити віку. Старий уже був дуже дідуган той Грива; брови на очі йому понасовувались, і борода сива до пояса.

Увійшов у світлицю, поклонився пану сотнику да й каже:

– Добридень, добродію!

А сотник йому:

– Здоров, добродію! – бо вони один одного звикли добродіями величати.

– Запряжи, – каже, – добродію, пару коней, візьми хоч би той віз, що було сухарі в поході возим, да повези наших прачок до Трубайла.

А той йому:

– Добре, добродію, запряжемо. Чому не запрягти?

Отже, дівчата Орисі несуть сорочки, шитії рушники, настільники[1] і всяке добро; наклали повен віз, і самі посідали: усі в стьожках да в квітах, – Орися поміж ними, – і як мак у городі всі квітки закрашає, так вона сиділа поміж своїми дівчатами. Сивий Грива сів спереду; хлоп'ята кинулись одчиняти ворота. Виглянув у вікно пан сотник:

– Не барися ж там, Орисю!

А вона:

– Ні, паноченьку!

Ляснув[2] погонич пу́гою[3]; коні заржали, почувши лугову пашу; потюпали і зникли з очей і з возом, **і з погоничем, і з дівчатами.**

IV

От уже й луг перед ними. І сюди зелено, і туди зелено. Було бо се са-ме навесні, як ще трава, свіжа та молода, тільки що вкриє землю. Скільки вгорі синього неба, стільки внизу зеленого лугу. І так як ясна зоря вночі покотиться, палаючи, по небу, так тая Орися проїжджала широким лугом із своїми дівчатами.

Аж щось – шумить, реве Трубайло за левадами. Як розступиться дерево, а сонце як заблищить саме в тім місці, де вода рине через каміння, то ти б сказала, що то не вода, а саме чисте скло, самий дорогий кришталь лине з гори і б'ється на дрібні склянки об каміння.

Над річкою Трубайлом стоїть висока круча. Вся обросла кучерявим в'язом, а коріння нависло над самою річкою. Дикий хміль почіплявсь за те коріння і колишеться кудлатими жмутками[4]. А внизу вода рине да рине! Оце ж тая й Турова Круча.

Дивляться на неї дівчата да й питають в старого Гриви, чого вона називається Туровою.

---

[1] *Насті́льник* – скатертина.

[2] *Ляснув – тут:* вдарив.

[3] *Пу́га – тут:* батіг.

[4] *Жму́тка* – пучок (невелика в'язка однорідних предметив).

– Нащо вам знати? – каже Грива.

– Аже ж ти нащось знаєш? Так і нам скажи!

– Ой мої голуб'ята! Сказав би вам, да тільки більш не поїдете сюди на річку.

– Що ж там таке? Скажи-бо таки нам, дідусю!

Як узяли просить, не видержав старий, сів на камені над річкою да й почав глаголати:

– Колись-то давно, іще до татарського лихоліття, правив Переяславом якийсь князь. Да й був собі той князь стрілець такий, що аби уздрів на око, то вже й його; і кохався він у полюванні. Ото ж раз поїхав той князь на полювання да й отбився у пущі од своєї челяді[1]. Їде та їде пущею, коли ж дивиться, аж на лощині пасеться стадо турів.

– А що ж то, дідусю, за тури? – спиталася Орися.

– То, моя кришко, були дикі бики з золотими рогами; тепер уже їх ніде не зуздриш. Бачить князь тих турів; тільки не дивується на їх золоті роги, а дивується, що при них стоїть дівчина така, що усю пущу красою освітила. Поскочив він до неї; а од неї так сяє, що й приступить не можна. Забув князь і про свою челядь, і про те, що заблудив у пущі: вхопила його за серце тая чудовная краса.

«Дівчино! – рече, – будь моєю жоною!» А вона рече: «Тоді я буду твоєю жоною, як Трубайло назад вернеться». А князь їй знову: «Як не згодишся на моє прохання, то я твої тури постріляю». – «Як постріляєш мої тури, то вже більше нічого не стрілятимеш». Розсердився князь, взяв із плеча і почав стріляти золоторогії тури. Сунулись тії тури в пущу, так і виваляли дерево; а князь за ними знай пускає стрілку за стрілкою. Прибігли на Трубайло... а Трубайло був тоді не такий вузенький, як тепер, – прибігли над високу кручу і всі шубовсь у воду! Да й не один не переплив, усі каменем лягли по дну, аж річку загатили. Сплеснула тоді дівчина руками: «Потопив єси моїх золоторогів-турів, блукай же тепер по пущі по всі вічнії роки!..» Отже, й блукає, кажуть, той князь до сього часу по пущі і ніяк не знайде свого Переяслава. А Переяслав був уже і в татарських руках, був і лядський – чого вже не було з тим Переяславом? А він не знайде його та й не знайде. А дівчи-нині тури лежать і досі камінням у воді, і от прислухайсь: то не вода реве, а ревуть тури глухо з-під води. Отже, кажуть, буде таке врем'я, що князь приїде на Турову Кручу, повстануть тури і підуть шукати собі диких пущ по Вкраїні.

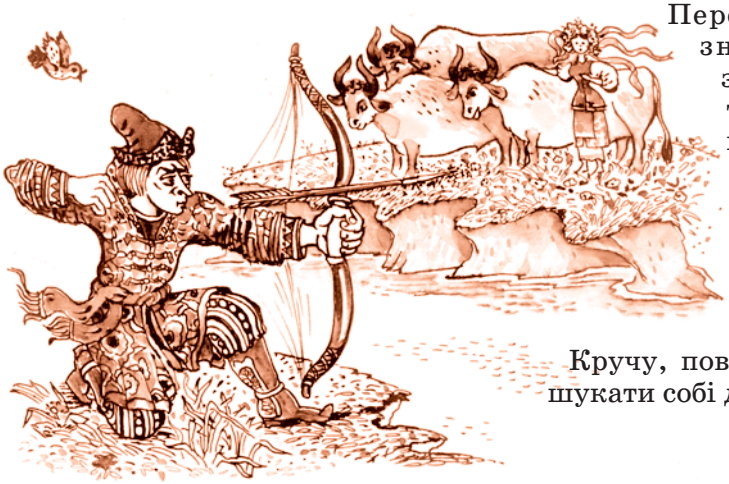

[1] *Чéлядь – тут:* дружина князя, слуги та воїни.

V

Слухають дівчата, да аж сумно їм стало; слухає Орися, да вже боїться глянути на каміння, що простяглось купою через річку. Вже їй здається, що то справді не каміння і вода шумить якось не так, як вода…

Дивиться Орися у воду, аже у воді на кручі щось зачервоніло; хтось ніби виїхав із пущі на сивому коні і стоїть поміж в'язами. Боїться глянуть угору, щоб справді не було там когось; боїться глянути і на каміння: вже їй здається, що ось-ось заревуть і сунуться з річки зачаровані тури. Смикнула за рукав одну дівчину і показала в воду: дивляться дівчата, аж на Туровій Кручі князь на сивому коні. Так і обомліли. Бо хто ж би не сказав, що то й не князь у кармазині[1], а з пояса золото аж капає.

Немало ж, видно, здивувався і козак: стоїть на коні нерухомо. Бо хто ж би й не здивувався, опинившись над такою кручею? Унизу рине вода через каміння, а над водою сидить нерухомо сивий дід на камені, а там стоять нерухомі дівчата з прачами[2], з мокрими полотнищами в руках. Чи дівчата, чи, може, русалки повиходили прать сорочки підводному цареві, що живе в кришталевому будинку під водою. Оце ж, мабуть, і сам він вийшов з води погріть старії кості на сонці. Ще раз погляне козак на сивого діда, ще раз погляне на дівчат: позасукували по лікоть рукава, попідтикали плахти і мережані заполоччю[3] подоли… Золото не сяє так на дорогих перснях, як сяють у воді й над водою їхні білі ноги. Задивився козак і собі стоїть нерухомо; коли ж гукне на нього старий Грива.

– Гей, гей, козаче! Чого се тебе винесло на кручу? Хіба хочеш пополоскать свої кармазини в Трубайлі?

І скоро промовив – зараз наче розбив які чари. Засоромились дівчата і давай бовтати полотнищами.

А козак одвітує дідові:

– Дай за те слава Богу, що хоч на кручу вибрався. Скажи, будь ласкав, дідусю, як мені виїхать ік Війтовцям?

– А чого тобі треба в Війтовцях?

– Через Війтовці, – каже, – лежить моя дорога.

– А куди ж лежить твоя дорога?

– Моя дорога – до чийогось порога, моя стежечка – до чийогось сердечка.

– Еге, – каже старий Грива, – нехай же тобі Господь у доброму ділі помагає! Отже, куди тобі виїхать. Берись униз, понад берегом; то там трохи нижче буде тобі доріжка; тією доріжкою виїдеш ти на річку. Єсть через річку й кладочки: возом не проїдеш, а конем добрий козак перехопиться.

Подякував козак за пораду, повернув коня і сховавсь поза деревом.

Як сховавсь, тоді-то вже розгулялись наші дівчата; розписали козака як на папері: які й очі, які й брови, як і говорить, як і всміхається. Та каже:

– Се твій суджений!

А та:

– Се твій.

---

[1] *Кармази́н* – сукно малинового кольору й одяг, пошитий з нього.

[2] *Прач* – дерев'яна товста, не широка, але довга (сантиметрів 80) дошка з ручкою; під час прання нею били білизну.

[3] *За́полоч* – кольорові бавовняні нитки для вишивання.

А одна додала:

– Не змагайтесь дурно, дівчата: чи рівня ж таки вам пишний князь! Се нашій панночці суджений!

Почервоніла Орися.

– Збожеволіла, – каже, – ти, Параско! Хіба не чула, що він сказав дідові?

І жаль їй було, сама не знає чом, що він їде свататься. М'якше од воску дівоче серце. Тане воно од козацьких очей, як од сонця...

– Що ж, – каже Параска, – що їде свататься! Судженої і конем не об'їдеш!

VI

Попрали дівчата сорочки, зложили на віз, зеленою пахучою травою прикрили, посідали й поїхали додому, свіжі та веселі; щебечуть як ластівки. Іще далеко не доїхав віз до сотницького двора, а в дворі вже чутно було, що вертаються.

– Орисю, наша панночко! – крикнули дівчата, скоро розчинились ворота. – Чий же то сивий кінь у дворі стоїть? Се ж того козака, що ми бачили, се ж твого князя, се ж твого судженого!

Гляне Орися, а в серці наче жаром запекло. Чи вона злякалась, чи вона зраділа, сама того не знала.

Виглянув у вікно із світлиці молодий козак: їде в двір віз старими кіньми, із старим своїм погоничем; зелена трава волочиться по боках і б'ється по колесах; а із-за сивої бороди старого Гриви, із-за білої зими червоне літо – повен віз дівчат у квітках да в намисті – Орися як сонце поміж ними! Виглянув, да аж руками сплеснув:

– Се ж вона, се ж вона! – і ото вже тоді почав на прямоту викладувать свою мову пану сотникові, і хто він такий і чого приїхав. Хто ж він такий, то се вже пан сотник знав давно: миргородський осауленко[1], отаман у своїй сотні, хорошого й багатого роду дитина. А чого приїхав? Приїхав подивиться, що та за Орися така, що там за дочка в сотника Таволги на всю Гетьманщину[2], а побачивши та й себе показавши, довідаться, чи вже надбала шитих рушників у скриню... Про що журився, чого бажав пан сотник, те йому як із неба впало. Не довго думавши, позвав Орисю. Ввійшла в світлицю червона, як калина.

– От, Орисю, тобі жених! Чи люб він тобі, чи, може, підождеш кращого?

Хоть би тобі слово промовила, хоть би тобі очима зглянула. Стоїть, сердешненька, і головку схилила.

Бачить панотець, що не дождеться од неї одвіту, – бо де ж таки, щоб дівчина сказала, що в її на мислі. Очиці хіба скажуть, а сама ні. Порахував[3] се панотець, да й каже:

– Да вже такий козак да люб не буде! Обніміться ж да поцілуйтесь, да й Боже вас благослови!

---

[1] *Осаýленко* – син осаули.

[2] *Гéтьманщина* – Лівобережна Україна з Києвом, що була в складі Росії від 1667 року; мала власний Уряд на чолі з гетьманом; скасована за наказом Катерини II в 1764 році й перетворена на колонію царської імперії.

[3] *Порахувáв* – *тут:* врахував, зважив (на щось).

Обняв козак Орисю, поцілував у тії губоньки, що наче з самого меду зліплені, і вклонились обоє низько, до самого долу панотцеві.

Чи ж багато наїхало дружини[1] на весілля, чи бучно одбули гостей, чи довго гуляли – се вже не наше діло розказувати.

Бачив я Орисю саме перед весіллям; хороша була, як квіточка. Бачив я знов її через рік у Миргороді – ще стала краща замужем, і дитина в неї, як Божа зірочка. Вже я не раз думав собі, на неї дивлячись: «Се Божа слава, а не молодиця! Що, якби хто дотепний змалював її так, як вона єсть, із маленькою дитинкою на руках! Що б то за картина була!»

- Про які часи йде мова в оповіданні?
- Яка слава йшла по Вкраїні про Орисю?
- Які стосунки склалися між Орисею і батьком? Чим журився Таволга? Відповідаючи, посилайтесь на текст.
- Знайдіть у тексті опис пейзажу. Яку роль він відіграє?
- Яке враження на дівчат справила розповідь діда Гриви? У трьох перших абзацах п'ятого розділу виберіть слова, що передають переживання людей.
- Доведіть, що розказаний дідом народний твір є легендою. Розкажіть, що ви уявляли, читаючи цю легенду.
- Як справдився сон Орисі?
- Складіть розповідь про Орисю та молодого вершника.
- Випишіть з тексту слова та вирази, які здались вам напрочуд красивими, чи ті вирази, котрі в нашій мові вживаються рідко. Запам'ятайте декілька з них.

МАРКО ВОВЧОК

(1833–1907)

Марія Олександрівна Вілінська народилася 22 грудня 1833 року в маєтку Єкатерининське Єлецького повіту Орловської губернії у сім'ї поміщиків. Коли їй було всього шість років, помер батько. Мати вийшла заміж вдруге. Вітчим був дуже жорстокою людиною. Він знущався з кріпаків, брутально ставився до дружини і нерідних дітей. Чуйна, вразлива Марійка на все життя зненавиділа насильство людини над людиною. В маленькому серці назавжди оселились два почуття: любов до скривджених і ненависть до гнобителів. Дівчинку дуже любили кріпаки.

[1] *Дружи́на – тут:* весільні гості.

Справжній притулок Марія знайшла у родині двоюрідної сестри матері В. Писарєвої. Дядько — Андрій Данилов — прищепив дівчинці любов до книги, розповідав про життя і творчість відомих на той час письменників.

У 1845 році Марію віддали вчитися в один із приватних пансіонів для благородних дівчат у Харкові. Саме тут Марія Олександрівна збагнула красу і мелодійність української мови. Хоч сама була росіянкою, але, живучи в Україні, за короткий час опанувала українську мову так досконало, що дивувала всіх. Уже наприкінці 1857 року вийшла збірка «Народні оповідання». Підписувалась письменниця псевдонімом — Марко Вовчок. Тарас Шевченко, познайомившись з авторкою оповідань, сказав: «Гляди ж, доню, щоб ти мені написала копу, дві або п'ять, а то й сім кіп казок». Кобзар вгадав талант казкарки в особі письменниці. Захворівши, Марія Олександрівна змушена була вісім років прожити за кордоном. У Німеччині вона вивчила мову, щоб в оригіналі читати твори німецьких класиків. У Франції для часопису «Журнал виховання та розваги» французькою мовою писала казки. І в наш час Марка Вовчка за казки «Сестра», «Мадмуазель Я», «Злючка — колючка та добра Троянда», книги творів для дітей «Сибірський ведмідь» та «Прудкий олень» вважають класиком французької дитячої літератури.

У 1890—1899 роках вийшло 7 із 8 запланованих томів творів Марка Вовчка.

1902 року письменниця востаннє відвідала Київ. У березні 1906 року Марія Олександрівна з сім'єю переїхала на Кавказ і поселилася поблизу Нальчика. Влітку 1907 року хвороба прикувала письменницю до ліжка, а 10 серпня Марка Вовчка не стало.

З усіх титулів, які їй було дано, найвищий — титул Шевченкової доні.

ГОРПИНА

І

Старий Якименко оженив сина, та таку-то вже невісточку собі взяв, що й не сказати! Білолиця, гарна й весела, а прудка як зайчик: і в хаті, й надворі в'ється, порядкує, господарює, і співає, і сміється, аж геть чутно її голосок дзвенячий. Аби на світ благословилось, уже вона й прокинулась, як рання пташка, і клопочеться, й бігає. І свекру догодить-услужить, і чоловіка пожалує, і діло не стоїть – зроблене все. Живуть щасливо, любенько, старий, на їх глядячи, тільки Бога милосердного дякує.

Одно й журило їх, що діток Господь не дає. Вона було як де попаде чужу дитину, то вже й цілує, й милує, а сама зітхне тяжко.

Аж ось послав їм Господь – уродилась дівчинка. Так-то вже кохає та пестить Горпина свою первичку, і з рук не спускає, аби прокинулось, аби поворухнулось – уже вона й коло колиски, і хрестить, і цілує, і колише, й співає над нею. На панщину поженуть, – дитину за собою несе та вже й моститься там з нею; сама робить, а око біжить до дитинки.

Ото було молодиці й жартують:

– А що, – кажуть, – ваша дочка, Горпино?

Вона й почне:

– Та вже всміхається, сестриці-голубоньки, і рученята до мене простягає; вже знає мене; ні до кого не йде, тільки до мене. Свекор бубликом манив – не хоче! І в долонечки вже плеще! Вийду я з хати з-за дверей і дивлюсь, а вона й водить оченятами – шукає мене!

– Розумна, розумна зросла, – кажуть. – Готуй лишень посаг та рушники: хутко й свататимуть!

А дівчинка, справді, як та квіточка, розпукується; таке славне дитяточко, веселе й здорове, на пречудо[1]!

II

Тим врем'ям помер наш пан; почав молодий господарювати. І старий був недобрий, а цей такий лихий, що нехай Господь боронить! Так людей жене, гірш, як тих волів. Оце три дні панські одбудем, а четвертий за подушне, п'ятниця й субота якісь толочні повидумували. А яка толока[2]! Не то страви, та хліба не дають. День при дні, день при дні робимо. Перше все сподівались: молодий пан буде добрий, та й дождали собі доброго! Він був не дуже багатий; а жити пишно, у розкоші великій хотів, по-панськи! Що йому до того, що люди, було, на ниві падають? Він собі то коней заведе таких, що як змії, то коляску купить новеньку, то у місто поїде – там стратиться. А нам іще було кажуть сусідні панки (вони заходять часто з чужими людьми в розмову, а своїх б'ють так, як і великі пани – аби рука досягла); то й кажуть було: «Десь у вас тепереньки пан добрий дуже! Так говорить, що аж лихо! Що мужиків треба й наукам учити, і жалувати, і невідь-що! Десь його мудро дуже навчено!»

А це, справді, перше говорив, що й хати нові поставлю у три віконця, а потім – то й старі розвалились! Може, його на добре й учено, та, мабуть, панську істоту не переробиш!

Все село, як за стіну засунулось, такі смутні всі, що сумно й глянуть! Тільки Горпина трохи веселенька, тішиться малою донечкою, та й про громадське лихо забуває. Та не минула й її лиха година! Занедужала дитинка, кричить, плаче. Горпина й сама плаче над нею, та нічого не врадить. Бігав старий свекор до лікарки – нема дома, та навіть і з молодиць нема нікого: всі на панщині. Далі й за Горпиною прийшли.

– Чому не йдеш?

– В мене дитина нездужає, – каже вона, плачучи.

– Панові треба робити, а про твою дитину байдуже.

Мусила йти. Узяла дитину, обгорнула та й пішла. А воно, біднесеньке, кричить та кричить. Дійшли, пан стрічає сам, такий гнівний, крий Мати Божа! Почав її словами картати, а дитиночка на руках так і пручається – кричить. Пан іще гірше розгнівався:

– Геть ту дитину! – гукнув, – геть! Треба мені робити, а не з дитиною панькатись!

Звелів десятнику[3] додому однести.

---

[1] *На пречу́до* (діалектне) – напрочуд, на диво, навдивовижу.

[2] *Толо́ка* – робота гуртом не за плату, а за частування; поміщики використовували цей давній народний звичай для того, щоб примусити своїх кріпаків працювати у вільні від панщини дні, але ніякого частування при цьому не виставляли.

[3] *Деся́тник, деся́цький* – нижчий поліцейський служитель на селі, якого обирали селяни.

– Ой, паночку, голубчику! – благає його Горпина плачуча, – нехай же я хоч однесу сама! Паночку мій! Будьте милостиві! Це моя дитинка єдина!

– Неси, неси, – каже десятнику, – а ти роби діло, коли не хочеш кари здобути.

Понесли дитинку полем. Іще довго Горпина чула дитячий плач, жалкий та болісний; далі все тихше, а там і зовсім затихло.

III

Як уже вона там робила цей день, – увечері прибігла додому, аж дух їй захватило:

– Дитинко моя! Донечко! Чи ви ж доглядали її, батеньку? Скажіть же бо, що й як?

– Та годі побиватись, дочко, – каже старий свекор, – дякувати Господові, втихла трохи.

Та не надовго: вночі прокинулась ізнов та ще гірш страждає, аж горить. Радилась Горпина з бабами, – нічого не врадили, нічого не помоглося. А тут день уже нахоплюється, треба на панщину йти. Згадала Горпина, що чула колись, як дитина не спить, то настояти макові головки на молоці та й дать випити. Так вона й зробила. «Нехай хоч воно одпочине – не мучиться», – думає. Як дала їй – дитина зараз і втихла, засипати почала, та так кріпко заснула і не здригнулась, як крикнув десятник на весь голос: «На панщину!»

Положила Горпина дочку у колисці, перехрестила та й пішла, плачучи.

Як там її лаяли, як на неї сварились – і не слухає, аби їй до вечора дождати! Перемучилась день. От сонечко вже за синю гору запало, от уже й вечір. Біжить вона додому, біжить... Убігла в хату: тихо й темно. Вона до колиски, за дитину, – дитина холодна лежить: не ворухнеться, не дише.

IV

– Тату! – крикнула.

– А чого, дочко, мене лякаєш? Я був задрімав. Мала спить і досі.

Горпина й слова не промовить, обхопила дочку руками та наче й замерла. Старий ізнов задрімав.

– Світла! Світла дайте! – скрикнула. – Тату! Світла!

Старий викресав огню. «Що це з нею подіялося?» — думає, та як засвітив, глянув, так і прикипів на місці. Стоїть серед хати Горпина, аж почорніла, і страшно дивиться, а на руках у неї мертва дитина.

– Дочко, – промовив старий, – дочко!

– А що, – одмовляє, – бач, як помоглося! Затихла моя дитина, не кричить!

А далі як заплаче, як затужить, – де ті й сльози беруться! Так і ллються струменем.

Почули люди, прибігли, говорять, вмовляють. Вона мов і не чує, і не одірвуть од дитини. Чоловік ходить сам як не при собі; свекор аж занедужав.

Стали похорон ладити. От уже й домовинку принесли новеньку, всипали квітками пахучими та зіллям.

– Горпино, – кажуть, – дай дитину.

Не дала. Сама обмила її й положила. Час уже й нести, а вона стоїть – дивиться. Люди до неї говорять – не чує, не слухає.

Одвели якось, узяли й понесли. Глянула вона тоді вперше округи, перехрестилась і собі пішла. Куди люди не ступлять, і вона слідком за

ними, за тою домовинкою; йде, словечка не промовить, і в церкві достояла мов спокійна, та як стали ховати – Боже мій милий! Так і кинулась за дитям у яму. Ледве вхопили її та принесли додому, мов неживу.

Хорувала вона тяжко тижнів ізо три. Якось Господь помилував, вернув здоров'я, та розум не вернувсь! Така вона стала, якась не при умі. Цілісінький день ходить мовчки та городній мак ізбирає, а спитати – нащо? «А це, – каже, – для моєї дитинки».

Взимку то все плаче: «Нема маківок! Чим маю донечку рятувати?»

Аби почала перша маківочка бриніти, вже й угледить, і зараз вирве й любує єю, не натішиться. То ще діло робить, порається, а тільки зацвітуть маки в городах, вона й хату покине й не вийде з тих маків. Ідеш понад городами, то й бачиш: сидить між повними маківками в білій сорочці, гарно убрана, у намисті, й сама ще молоденька, – тільки як крейда біла; сидить та перекидається маківочками, і всміхається, як дитина... А маки процвітають і білим, і сивим, і червоним квітом повно.

- Дайте характеристику Горпині, використовуючи епітети та порівняння.
- Яким був пан?
- Чому Горпина та інші селяни були нещасливі? Яка головна думка твору?
- Дуже часто в художньому творі використовується такий художній засіб, як риторичні фігури. Ці засоби використовуються для того, щоб виразити якесь сильне почуття (радості, смутку, захоплення). До них належать:
  а) риторичний оклик – окличне речення («Світла дайте!»)
  б) риторичний вигук – вимова з більшою силою голосу окремих слів при великому збудженні («Ой лишенько!»)
  Знайдіть такі риторичні фігури в третьому й четвертому розділах.
- Доведіть, що твір «Горпина» – оповідання. Які оповідання ви ще знаєте?
- Придумайте заголовок до кожного розділу оповідання «Горпина» і запишіть їх як план.

ЛЕОНІД ІВАНОВИЧ ГЛІБОВ

(1827–1893)

Леонід Глібов народився 5 березня 1827 року в селі Веселий Поділ Хорольського повіту Полтавської губернії в українській заможній родині.

В дитинстві майбутнього байкаря кликали дуже ніжно — Льоликом. Не раз маленький Глібов своїм плачем та благанням рятував від покарання кріпаків, а кільком випрохав волю.

Початкову освіту Леонід здобував вдома. У 1840 році хлопчика віддали до Полтавської гімназії. Там він написав свій перший вірш «Сон». А навесні 1855 року Глібов закінчив Ніжинський ліцей вищих наук. Навчаючись в останньому класі гімназії, Леонід вирішує писати байки. Адже в них можна висловити те, що говорити відверто було заборонено. Ще в дитинстві, слухаючи народні байки та казки баби Одарки, Леонід настільки виразно уявляв риси вдачі та звички тварин, що вони поставали перед ним як живі. У гімназії в зошиті юнака одна за одною з'явилися байки: «Вовк і Кіт», «Охрімова свита», «Зозуля і Півень» тощо.

Леонід Іванович був учителем, тому дуже добре знав дитячу душу. Як дитячий письменник Глібов підписувався псевдонімом Дідусь Кенир. Він був талановитим письменником, якого знали не тільки в Україні, але в усьому слов'янському світі. Його твори любили і дорослі, і малі.

Помер Леонід Глібов 10 листопада 1893 року у Чернігові.

ЛИСИЦЯ-ЖАЛІБНИЦЯ

У тихому гаю Лисичка щастя мала,
Як у своїм добрі, жила, гуляла:
Ніхто її там не лякав.
І вдень, і ввечері там соловей співав,
І пташки пурхали, зозуленька кувала;
Скрізь зеленіло, все цвіло;
Так гарно, любо там було.
Лисиця так собі казала:
«От де по правді можна жить
І доленьку хвалить,
В добрі кохаться, всіх любити,
Ніколи зла і кривди не чинити!»
Якби ж то правдонька щербата не була,
То, може, й справді б так жила.
Раз, на калині недалечко,
Угледіла вона гніздечко, –
Сиділи пташки там.
«Ох, – каже, – як не гріх котам
Таких малесеньких, безвинних не жаліти!
І їм же хочеться на світі жити...
Ну, вже коти! Десь на лихо вони
Вродились, вражії сини:
Не тільки вдень – вночі поживу бачуть,
Не бачуть тільки, як горюють в світі, плачуть...
Зажерливих пройдисвітів таких
Я перевішала б усіх...»
І жалібниця щось сказати ще хотіла,
Аж пташки із гнізда додолу якось ляп –
Лисичка зараз хап та хап:
Прехорошенько всіх поїла...
Як жалібно співати почала,
А он на що звела!
Лукавий чоловік словами нас голубить,
Неначе всіх і жалує, і любить,

Для правди, для добра живе,
Як по воді пливе;
А ближче придивись ти –
І видно, що виля хвостом:
Помажу, мов медком, –
Солодше буде з'їсти.

- Які почуття викликала у вас ця байка?
- Опишіть усно картину природи, яку ви уявляли, коли читали байку.
- Поясніть значення виразу *щербата правдонька*.
- Яким вчинком Лисиця заперечила свої слова про те, що потрібно «в добрі кохаться, всіх любити, ніколи зла і кривди не чинити»?
- Яку людину в образі Лисиці ви уявляєте?
- Складіть план байки за допомогою питальних речень. Перекажіть за цим планом байку.
- Знайдіть у тексті епітети та пестливі слова. Яку роль вони відіграють?
- Визначте прихований зміст байки.
- З поданих нижче прислів'їв виберіть ті, котрі передають зміст байки:

На язиці медок, а на думці льодок.
Вміє зуби заговорить.
Дивиться лисицею, а думає вовком.

ЩУКА

На Щуку хтось бомагу в суд подав,
Що буцімто вона такеє виробляла,
Що у ставу ніхто життя не мав;
Того заїла в смерть, другого обідрала.
Піймали Щуку молодці
Та в шаплиці
Гуртом до суду притаскали,
Хоча чуби й мокренькі стали.
На той раз суддями були:
Якіїсь два Осли,
Одна нікчемна Шкапа
Та два старенських Цапа, —
Усе народ, як бачите, такий
Добрячий та плохий.
За стряпчого[1], як завсігди годиться,
Була приставлена Лисиця...
А чутка у гаю була така,
Що ніби Щука та частенько,
Як тільки зробиться темненько,
Лисиці й шле – то щупачка,
То сотеньку карасиків живеньких
Або линів гарненьких...
Чи справді так було, чи, може, хто збрехав
(Хто ворогів не мав!), –
А все-таки катюзі,

[1]*Стря́пчий* (рос.) – чиновник, який наглядав за ходом справ по судових установах.

Як кажуть, буде по заслузі.
Зійшлися судді, стали розбирать:
Коли і як воно було, і що їй присудити?
Як не мудруй, а правди ніде діти,
Кінців не можна поховать...
Не довго думали – рішили
І Щуку на вербі повісити звеліли.
«Дозвольте і мені, панове, річ держать! –
Тут обізвалася Лисиця, –
Розбійницю таку не так судить годиться:
Щоб більше жаху їй завдать
І щоб усяк боявся так робити, –
У річці вражу Щуку утопити!»
«Розумна річ!» – всі зачали гукать.
Послухали Лисичку
І Щуку кинули – у річку.

- Чи здалось вам у цій байці щось комічним? Чому?
- Розкажіть, якими ви уявляєте героїв байки.
- Як сам автор характеризує стряпчого та суддів?
- Які стосунки склалися між Щукою та Лисицею? Як Лисиця віддячила Щуці за послуги?
- Чи можна назвати вирок суддів справедливим?
- Визначте головну думку байки.
- Випишіть з тексту прислів'я. Доберіть свої приклади.
- Підготуйте читання байки в особах.

Літературна байка

Читаючи казки, ви познайомились з таким художнім прийомом, як алегорія. Л. Глібов у байках «Лисиця-жалібниця» та «Щука» розповідає про звірів, птахів, риб, які ведуть себе, як люди: обманюють, лицемірять, виносять несправедливі вироки, безвинно страждають. Але ми розуміємо, що письменник має на увазі не тварин, а людей. Він засуджує хитрих, неправдивих людей в образі Лисиці, нерозумних і користолюбних в образах Шкапи, Ослів, Цапів.

Художній прийом іносказання, зображення людських рис і характерів за допомогою образів тварин, явищ, предметів, рослин називається *алегорією*.

Алегорія – одна з найважливіших ознак байки.

Інша важлива ознака байки – розповідь про подію. В байці розповідається про якусь подію з життя головного героя; в ній беруть участь небагато дійових осіб.

Звичайно, байка поділяється на дві частини. Перша – це оповідна, в якій мова йде про якусь подію, друга – повчальна, в якій висловлюється повчання (мораль). У повчальній частині автор прямо говорить, проти кого цей твір спрямовано. Як правило, мораль байки ми усвідомлюємо вже в оповідній частині, тому в байках часто повчальна частина відсутня (наприклад, байка Л. Глібова «Щука»).

Образи байки влучно характеризують найрізноманітніші явища життя. Хоч автор і висміює людські недоліки, але головна думка байок завжди серйозна.

Байка – невеликий алегоричний твір повчального змісту.

- Який художній засіб називається алегорією?
- Що називається байкою?
- Визначте особливості байки Л. Глібова «Лисиця-жалібниця».
- Що спільного й відмінного в байці та казці?

ПАНАС МИРНИЙ

(1849–1920)

Панас Якович Рудченко — літературний псевдонім Панас Мирний — народився 13 травня 1849 року в м. Миргороді на Полтавщині в родині повітового бухгалтера. Батько був дуже строгою людиною, мати — привітна і чуйна — з добротою і увагою ставилася до всіх дітей, а їх у сім'ї було п'ятеро.

Панас був здібний, мріяв вчитися в гімназії та університеті. Та обставини склалися так, що хлопчик учився мало: у Миргородському та Гадяцькому училищах, одержавши п'ять похвальних листів. З 14 років Панас працював. Суд, канцелярія, нудна, нецікава писанина вимотували душу юнака. Відраду хлопець знайшов у читанні книг.

У 1871 році юний Рудченко знайшов собі роботу в Полтаві й залишився в цьому містечку до кінця життя.

У 1869—1870 роках старший брат Панаса Іван, взявши в літературі псевдонім Білик, впорядкував два випуски казок. До цих збірників доклав частину матеріалу і Панас Якович. Письменник добре знав життя бідних людей. Про тяжке горе трудящих і писав Панас Мирний. Поліція з ніг збилася, розшукуючи якогось Рудгана, але так і не змогла цього зробити. Нікому й на думку не спало, що скромний чоловік з широкою сивою бородою і був тим українським письменником Панасом Мирним, якого розшукувала вся поліція.

Панас Якович писав оповідання, романи, повісті, пробував себе як перекладач. Один з найвідоміших творів для дітей — оповідання «Морозенко». Письменник не бажав собі слави, а хотів «добра хоч на мачину» зробити для своєї батьківщини.

Помер Панас Мирний 28 січня 1920 року.

МОРОЗЕНКО

(*Скорочено*)

Було ще не пізно – тільки починало смеркати, а Катря вже зовсім на піч забралася, не знати від кого й задля чого сінешні двері закрутила, хатні защіпнула, зняла невеличкий каганчик з полиці, засвітила й мерщій побралася з сином на піч, захопивши й світло з собою.

Череп'яний каганчик, що вилупила його Катря з розбитого кашника, з каплею рижієвої олії на дні, ледве блимав у темному кутку своєю сизою

горошиною на кінці ґнота; пузатий комин заслоняв той підсліпий світ від хатнього морозу; на печі хоч сякий-такий світ борюкався з темнотою; зате хату окривали неприглядні померки[1]... Видко, світ неохочий заглядати в темні пристановища, де ховаються злидні від холоду! Та й що там було освічувати! Хатні голі стіни – полупані, мороз повиступав на них сизим інеєм; чорні двері розмалював він білими візерунками, а на шибках повимуровував цілі барани криги...

...Сьогодні вдень Катря послідню мисочку борошенця витрусила, щоб спекти сяку-таку перепечайку, послідніе полінце спалила, щоб спекти її, послідній бурячок у борщ покришила, послідню пучку солі в його вкинула... «Очистилася! Зовсім очистилась...» – думала Катря, пораючись біля печі.

Поки серед череню лежало трухле полінце, дожидаючи підпалу, Катря була ніби покійна. Правда, чорні думки й тоді вже снували по її обличчю, нерадісно світили карими очима. А як вона запалила останнє полінце, як огненні язики охопили його кругом, то їй здалося, буцімто її серце горить-палає. А як почав борщ укипати, то в її серці такі кип'ятки піднялися, що вона як не кріпилася, а не видержала...

– Пилипку! Синочку мій! Що ми будемо завтра їсти! – скрикнула вона, й гарячою течією гірких сліз полилися ті кип'ятки з очей додолу...

Пилипко підскочив до матері, припав до її обличчя й тихо промовив:

– Цить, мамо, цить! Завтра, мамочко, Новий год... Я завтра піду до хрещеного батька посипати... Дасть мені батько сороківку[2] грошей, а дядина велику паляницю, ще й ковбасу на придачу... От і буде нам що їсти! А на гроші топлива купимо... багато-багато, щоб на всю зиму стало!

– ...Хіба близький світ до його тьопатися? Як через ліс, то три, а шляхом – п'ять верстов[3] буде... Ще змерзнеш у дорозі!

– Я змерзну?.. Та я літом було на одній нозі до його дострибаю!

– То літом, сину, а се зимою. Шляху немає, сніги глибокі, загрузнеш де-небудь та й не вилізеш. Не ходи, мій голубе! Хай, як потепліє, тоді підеш... Ти ж у мене слухняний, послухайся мене: не ходи! – І почала голубити Пилипка.

– Ну, добре, не піду вже, тільки не вбивайся так, мамо! – упрохував вже Пилипко матір, цілуючи її і в лоб, і в щоки.

Катря наче заспокоїлась, а проте неймовірна[4] думка не кидала її голови, клопотала її. Вона знала свого Пилипка, який він вразливий до чужого горя. То ж до чужого, а до свого? Хіба він не чув, яким вона несамовитим голосом заволала, останні запаси витрушуючи на сьогодні? Хіба він не бачив по її заплаканих очах, яка різуча мука на стократ крає її серце? Хіба вона не знає, як ті сльози й та мука боляче впинаються в його жалісливе серце? Та він на що хоч піде, аби його мати не плакала. Він і обдурити – обдурить, аби її заспокоїти.

Вона не помилилася. Пилипко, вмовляючи матір, тільки заспокоював її. В його малій головоньці гвіздком стриміла думка: от хоч би що, а піти посипати!..

---

[1] *По́мерки* (діалектне) – пітьма, темрява, морок, імла.

[2] *Сороко́вка* (застаріле) – дрібна розмінна монета вартістю двадцять копійок, або сорок шагів.

[3] *Верстова́* – давня міра віддалей, дорівнює 1066,8 м.

[4] *Неймові́рна* – *тут:* недовірлива.

Катря послалася і лягла з сином спати. На добраніч загомоніла з сином і щоб одвернути його від його заміру йти посипати, стала лякати його Морозенком…

– Мамо! А бачив хто Морозенка, який він?

– Люди кажуть, що він старий-старий та кремезний… Голова з гору, замість волосся вкрита снігом, а борода сплетена з довгих-предовгих віскряків[1], що намерзають у ясний день під стріхами.

– І очі є в його, мамо?

– Є, сину! Кажуть: очі в його з криги, білі та блискучі, от як тонкі скалочки з льоду бувають, тільки замісто чоловічків в їх холодні вогники світять.

– А ноги він має? І руки?

– Є ноги й руки. Ноги в землі, не видно, а руки – довжелезні ха́пала, він ними завжди махає. Холодом дихне, а руками махає – так по всьому світу снігом та холодом і стеле…

– Нехай йому всячина, який він страшний, мамо! – глибоко зітхнувши, мовив Пилипко.

– Страшний, сину…

Пилипко замовк, притаївши духа; мовчала й Катря. Завдавши синові такого страху, вона була певна, що він побоїться піти посипати.

«Куди йому йти та й в чому його йти по такому лютому холоду?» – подумала Катря. А як же їй справді на завтра бути? Що вона дасть йому поїсти? Чим вона в хаті прокурить? Чи то свята земля давніше запасів більше родила, що їх вистачало? Чи менше їх утрачалося? Чи, може, вона тоді молодша була, щиріше робила, більше заробляла?

І знову невсипуща журба захопила її в свої цупкі обіймища, занудила та затрудила материне гаряче серце, заскреблася червоточиною в попеченій від горя душі, важким гнітом навернула ясний розум. Ні, немає розгадки, просвітку не видно!

– Хоч би що продати!.. – І вона позирнула кругом себе. Підсліпий каганчик ледве присвічує з комина, допомагає підсліпим від сліз очам оглядати злиденне добро. Он дірява ряднина чорніє, простяглася під Пилипком замість постелі. «Кому вона і на що годиться?» Он невеличка подушечка піддержує його кучеряву головоньку. Вона була колись велика, з пуху, та через кілька літ зносилася, що й не пізнати. Пуху в ній, правда, ще багато: якби розскубти та розбити, і на велику б стало. Замість пуху напірник можна соломою або сінцем набити – і на соломі щасливому добре спиться. От якби продати! Та кому ж його? Коли? Он ще кожушина вовною вгору, мов вівця, простяглася. Колись за неї двадцять рублів давали. Ще і тепер можна рублів з п'ять зачепити. Та як його без кожушини по такому холоду на роботу бігати! Хоч би потеплішало швидше, в свитці б можна. Застарчила[2] б кожушину. П'ять рублів – гроші: на них би місяців зо два протягти можна, а там потепліє. Хіба однести шинкареві в заставу! А може, там ще що знайдеться?

---

[1] *Віскряки́* (діалектне) – бурульки.

[2] *Засти́рчити* (діалектне) – заставити в лихваря, тобто в людини, котра, взявши цінну річ, дає гроші в борг з умовою, що поверне цю річ тоді, коли боржник віддасть гроші в значно більшій сумі й у певний строк. Якщо ж боржник не міг вчасно повернути гроші, заставлене переходило у власність лихваря.

Каганець почав примеркати: останнє світло в ньому вигорало. По кутках печі стовпились морок та чорна темнота. Катря провела рукою по черені, чи не налапає, бува, ще чогось, про віщо вона, може, забула. Мозоляна рука черкнулася об суху глину… «Ні, не забула, не помилилась, нічого більше немає!» – подумала вона і глянула на Пилипка. Сонна дитина тихо лежала перед нею розхристана, розкидана. Катря витягла з-під себе другий край ряднини і вкрила нею сина, поцілувавши його в заплющені очі. Нагорілий гніт блиснув, зашкварчав, сиза іскорка стрельнула вгору і згасла… В хаті зробилося темно, як у домовині…

Чорна непроглядна темнота стояла кругом. Надворі ревла сердита буря, стугоніла в стіни, стрибала по оселі, вила в димарі, гуркотіла у вікна. Катря не дослухалася. Натомлена важкими думками голова нездужала з дослуханням справлятись, натруджене болістю серце забажало спочинку. Незабаром обгорнуло Катрю німе забуття, захитала дрімота, а міцний сон прикрив її своїм спокоєм.

Бралося далеко за північ. Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом; знемігся вітер, утомилося й віхало[1], затихло. Не сплять тільки зорі в далекому небі та не спить той старий дідуган Морозенко, яким Катря лякала свого Пилипка. Білим інеєм чіпляється він за дерево, гладенькою кригою вистилає собі слід снігу, дише в повітря таким холодом, що аж кипить усе кругом нього. Розходився, сердитий, немилосердно давить, колеться від його натóвпу[2] чорна земля, тріскається на їй снігова кора, ділиться на шматки товста крига над водою. Глухий бренькіт від того йде понад землею, розпросторюється в холодному та густому повітрі, а дійшовши до лісу – стукається об кожну деревину. Там, у його темній гущавині, виють вовки-сіроманці. Сумно всюди, холодно й страшно. Кругом висить морок та мла непроглядна буяє, тільки сніги виблискують трохи та глупіють зорі в високому небі… Аж ось виплив з-за гори Волосожар[3] і почав виблискувати своїми зірочками, немов танцював перед світом.

У той саме час злегенька скрипнули сінешні двері в Катриній хаті й замовкли. Трохи згодом рипнули й подвірні, випускаючи Пилипка надвір. Загорнений у довгу материну свитку, закутаний її чорним платком, у шкарбунах[4] на босу ногу, з рукавичкою в руках, він, мов заєць, вискочив із сіней та й полинув прямо з села на ліс… Серце його, як у невеличкої пташки, стукало-билось, дух затинався в грудях; а малі ноженята байдуже про непомірні чоботи, своє робили: він ними швидко чикрижив все вперед та вперед.

І який він радий, що прокинувся зарані, який веселий, що мати не чула, як він встав, узувся, одягся й вийшов. От якби йому так і звернутися, щоб мати ще спала. Він би багаті приноси положив на столі, а сам приліг біля неї. Он уже й світ бовваніє надворі, білуваті смуги пробиваються крізь намерзлі шибки в хату. Він вдає, що спить, а мати вже проснулась. «Синочку! Пора вставати», – шепоче вона йому тихо.

---

[1] *Ві́хола, ві́хало* – хуртовина, заметіль, метелиця, сніговійниця.

[2] *На́товп* (діалектне) – *тут:* тиск.

[3] *Волосожа́р* – народна назва сузір'я Плеяд.

[4] *Шкарбуни́, шкарбани́* – старе, стоптане взуття.

А він, мов не чує, ще дужче зажмурює свої очиці, потягається, наче й геть-то розіспався. «Бач, як міцно заснув, – дивується мати. – Поспи, синку, поспи ще трохи, поки я приберусь», – каже вона, злізаючи з печі. «А то де взялось?!» – скрикнула мати, вгледівши на столі хліб та ковбаси. А він схопився, визирає з-за комина та давай реготати. «А що, мамо, злякався я вашого Морозенка?! Що, злякався?» І він миттю плигнув з печі на піл[1], з полу додолу. Мати його підхопила, пригорнула до себе. «От якби-то так сталося!» – запобігає вперед думкою Пилипко та, знай, налягає на ноги, поспішаючи до лісу.

Ось він вибіг уже й за село, на широке роздолля. Перед його очима манячить ліс; притрушений інеєм зверху та прикритий снігом, наче страшенна біла гора, бовваніє він здалека... Подихнуло на Пилипка вільним холодним повітрям, ущипнуло за ніс: аж покотилися сльози з очей, і невеличкі крижинки зразу на віях зависли.

– Та ну, не страши: не боюсь я тебе! – промовив Пилипко, струшуючи рукою крижинки з очей. – То тільки мати лякала. – І він не пішов, а побіг підтюпцем.

Ось він добіг вже до лісу. Не сніговою горою тепер він здавався Пилипкові, а темним страшидлом з чорними корявими ногами, білими лапатими руками та величезною закутаною снігом головою... Скільки в того страховища ніг та рук? І не перелічити!.. Ось воно одну ногу підставило під Пилипкові шкарбуни, мов перечепити збирається. Пилипко ухильнувсь, обминув. Ось другу знову засилає, третя з снігу вилазить. Ось лапата рука зачепила його за голову, й зразу обтрусило всього снігом. Він, як обпечений, одскочив. Щось десь луснуло, посипало наче горохом. Он друга рука наставляється, третя здалека на нього киває, мов перестерігає: не ходи далі!.. Пилипкові зробилося страшно: чорні кружала заходили перед очима, на голові піднялося волосся вгору, наче джмелі, загуло в вухах. Серце як не вискочить, б'ється, дух запинається в грудях. Він зостановився.

– Морозе, Морозеночку, – замолився він тихо. – Пусти мене до хрещеного батька. Я тільки до його одного піду посипати і, що випосипаю, віддам тобі половину.

Недалеко від нього сич засичав, сова зарепетувала, а йому здалося, що то Морозенко регоче.

– Хіба тобі мало половини, що ти регочеш? То я все тобі віддам, усе – і гроші, й ковбаси. Пусти тільки.

– Пу-гу-гу-у-у! – застогнав пугач серед лісу, а Пилипкові здалося, що то гукав Морозенко: «Не пущу!»

– Бач, який ти лихий та недобрий! – почав докоряти Пилипко. – І що б тобі сталося від того? Я ж не твоє братиму, я буду прохати в хрещеного батька. Он бідкається мати, що в нас на сьогодні нічого їсти, нічим протопити в хаті. Пусти, голубчику!

– Ха-ха-ха-ха-ха-а! – знов зарепетувала сова, й гучна луна того скаженого репету по всьому лісі роздалася.

– То ти тільки вмієш реготати? – скрикнув Пилипко. – Так не боюсь я тебе! – І, піднявши кулачата вгору, він подався вперед.

---

[1] *Піл* – дощаний поміст для спання в селянській хаті.

Так цвірчить і стриба горобець перед котом, що вловив гороб'я і, міцно здавивши зубами, покручує довгим хвостом та висвічує хижо очима. Ой, стережися, невеличкий горобчику, того лукавого викручування та хижого висвічування! Лети собі мерщій у своє гніздечко виплакувати своє горенько з своєю дружиною. Стережися й ти, невеличкий Пилипку, свого лютого ворога, що тобі з ним боротись несила! Вернися мерщій у свою голодну та холодну оселю, де тебе ненька рідненька пригріє й потурбується про твої недостатки.

Не встерігся знічев'я горобець, не встиг і цвірінькнуть востаннє, як накрив його кіт своєю пазуристою лапою. Не встерігся і Пилипко свого ворога, що заманив його аж в середину глухого лісу, де він збився з шляху і різався трохи не по пояс глибокими кучугурами снігу. Не лічив Пилипко, скільки разів приходилося йому падати й набирати снігу не то що в шкарбуни, а й за пазуху, й за чорний платок на голові. Сількісь![1] Сніг він обтрусе та й знову дере вперед; дурноверхе завзяття його підганяє. Ліс перед ним мов виростa; він давно вже вскочив у нього і повинний би був перейти, а от йому кінця-краю немає. Мороз уже не раз, мов опік, боляче вщипнув його за ноги в лихих шкарбунах, за голі малі кулачата й за личенько біле, рожеве. Не потура на те Пилипко, зостановиться перепочити, потре те місце, де болить, похука в малі рученята та й знову підтюпцем далі.

Ось він вибравсь на чисту поляну. Кругом ліс обступив її, а вона чиста та біла, лежить собі, відпочиває під холодним снігом, і тільки зірочки виблискують по ній своїми сизо-жовтуватими іскорками. Де це він? Куди забрів? Скільки разів доводилось літом бродить йому по лісу, а він не припам'ятає такої поляни. Чи не Морозенкова це, бува, горниця? Чи не задля себе він прибрав її так чепурно, чисто? Кругом обставив деревом високим з кучерявими верхів'ями, пообтикав невеличкі полянки поміж деревом кущами тонкої ліщини, від вітру холодного закриває. Певне, це його світлиця. Он під кожною деревиною по пеньку чорніє, то задля гостей, що як найдуть, то було б де перепочити. Чом же тепер нікого немає? Чи були та порозходились, чи ще й не приходили?

– Сісти лишень тут і собі та відпочити, – промовив голосно Пилипко. – Здорово ухоркався, аж піт пройняв, сяду та перепочину.

Пилипко вибрав найзручніший пеньок і сів на ньому.

«Ну, та й добряче сидіти: є куди простягти ноги й спиною об віщо обпертись», – подумав Пилипко, простягаючи натруджені ноженята й прихиляючись головою до товстої деревини.

Йому було так хороше. Холоду він не почував, руки й ноги терплиніміли, неміч чи сон колихав його стиха...

– Відпочину та й знову піду, хоч світом доб'юсь до хрещеного батька. Докажу-таки матері, що Мороза її не злякавсь. Не страшний він мені, хоч спершу було наче страшно. А тепер... ні... не боюсь... не страшний.

Пилипко затих, наче заснув. Що це таке? Він почув, наче що стрільнуло в ньому; голова ходором заходила, посипались іскорки з очей, і разом все перед ним освітилось.

---

[1] *Сі́лькісь, сі́лькось* (діалектне) – нехай, однаково, згоден, гаразд.

Загорілася вся поляна якимсь сизим світом. Серед того сизого сяйва почали сніжинки ворушитись, почали підніматись, вставати. Та які вони невеличкі, тендітні та білі! Личко з мачине зерно, самі з горошину, а рученята та ноженята, наче волос, тоненькі.

– Годі нам спочивать! – загомоніли. – Швидко світ буде, дідусь наш прийде. Погуляймо та в довгої лози пограймо! – І почали ставати одна до одної спиною.

– Разом! – хтось гукнув.

Руки поспліталися, задні посхилялись й передніх підняли вгору; далі передні пригнулись, піднімаючи задніх, – і пішло, пішло. Все кругом колесом так і заходило!

«Та й проворні які», – подумав Пилипко.

– Буде! Погрілись! – хтось крикнув. – Давай танцювати, нашого гостя дивувати!

– Якого?

– Хлопця малого, що йшов до хрещеного батька посипати та присів у нас на пеньку одпочити.

Ха-ха-ха! Ха-ха-ха!
Якби-то нам жениха...
Невеличкого, малого,
Хлоп'яточка молодого!

«Дивись, ще й глузують!» – думає Пилипко. А вони кругом нього, як той рій, заходили! Крутяться, немов завірюха знялася.

– Шкода, що немає музики! – знову чує Пилипко. – Де в гаспида[1] подівся наш музика? Видно, вихилив чимало, стрічаючи Новий рік, та й заліг у дуплі відпочивати. Ходімо його збудимо...

Декілька пар кинулося ген до дуплистого дуба. Закрутилися над дуплом та незабаром у ньому й зникли. А ті, що зостались біля Пилипка, заспівали:

Вставай, вставай, п'яниченьку!
Годі тобі спати.
Заграй ти нам на скрипоньці,
Дай потанцювати.

Незабаром з дупла показався чорний цвіркун, на ввесь рот позіхаючи та ногою голову почухуючи.

– Прочумайся, п'янице! Ач, як розіспався! – кричать до нього сніжинки.

– П'янице! – огризнувся цвіркун. – Який я п'яниця? Ви мене напували чи що?

– А від чого ж ти спиш?

– Від чого? Сон найшов!

– Знаємо ми, відкіля той сон!..

– От ти нам заграй, щоб ми потанцювали.

– А плата буде?

– Буде.

– Яка?

– З інею водиця цупка!

---

[1] *Га́спид* – дідько, диявол, біс, чорт.

– Подавіться ви нею! – скрикнув цвіркун, сплюнувши.

– Ну, годі, не комизься[1] та мерщій проспися. Бо як повернеться наш дідусь Морозенко, то буде тобі лихая ненька!

– Ви так і звикли про все доводити дідові!.. Цокотухи! Становіться вже, буду грати.

І, надимаючись, він почав:

Цвірінь! Цвірінь!
Якби теплий червінь
Та гаряче просо,
То спав би я й досі!
А тут мені холодно,
Жити мені голодно.
Бух!
Піти надіти кожух.

І цвіркун мерщій плигнув у дупло. Всі сніжинки зареготались.

– Дивись, які тут дива! – промовив чи подумав Пилипко.

– Ще й не такі побачиш! – хтось до нього обізвався.

Це зразу щось як загуде! Тонко та голосно запищало, наче хто в невеличку дудочку заграв:

Це наше Віхало йде
Та музики за собою веде! –

скрикнули разом сніжинки й закрутилися серед поляни. Захитались гілки на високому дереві й почали струшувати з себе іній. То не іній, то ледве примітні білі голенькі хлоп'ята злітали з гілок, і кожне, вхопивши за руку сніжинку, почало біля сніжинок крутиться та гопака вибивати. Сніжинки, собі зіп'явшись на пальчики, дрібно ногами вибивали; сухе листя на ліщині надималося, гуло, деренчало; ліщина об ліщину терлась-скрипіла, а вітер поміж гілками так завивав, що в Пилипка аж у вухах пищало. Сніжинки з інеєм крутилися, збивалися в купу, і та купа росла, більшала і, наче стовп, піднімалася вгору.

Віхало! Віхало!
Наше любе втіхало!
Прийди ти до нас
Звеселити нам час! –

все кругом пищало, верещало, гуло.

Аж ось з'явилося й Віхало. Товсте та кругле, наче здоровенна копиця, воно десь із-за дерева взялося і, вхопившись за верхів'я гілок цупкими лапастими руками, почало спускатися серед поляни. Товсті, як лантухи, його ноги в повітрі гойдалися, снігова одежа на ньому крутилася, лопотіла, а кустрата[2] голова на всі боки мойтола́лася[3].

– Помочі дайте! Помочі дайте!.. Піддержуйте, щоб не впав, бува, я та не забився, – товстим хриплим голосом загукало Віхало.

Сніжинки з інеєм ще більше крутилися, стовпом здіймаючись угору, і той стовп підвели під Віхало.

---

[1] *Комизи́тись* – вередувати, капризувати.

[2] *Кустра́тий* (діалектне) – розкуйовджений, розпатланий.

[3] *Мойтола́тися* (діалектне) – мотатися, хитатися, гойдатися.

– Ху-у! Заморився! – сказало Віхало і по стовпу почало спускатися на поляну.

– Гу-гу-у-у! – загуло Віхало, і все кругом нього закрутилося.

У Пилипка потемніло в очах, голова кругом заходила, у вухах дзвонило, мов у дзвони, гадки почали меркнути, зникати. Його щось хитає, колише:

Засни, засни, мій синочку,
Малая дитино! –

чує він, наче крізь сон, чийсь любий голос. То мати над ним котка співає чи хто інший? Ні, то не матусин голос, то хтось другий над ним нахилився. «Чого ж воно тісно так стало? Хто це на мене таким холодом дише? – плутається в Пилипковій голові. – Це ти, дідугане Морозе? Це твої лихі вчинки?»

– На щастя, на здоров'я, на Новий рік!..

Загуло в Пилипка у вухах, тисяча свічок засвітила в очах, і він побачив дідугана Морозенка. Здоровенна, наче винницький казан, голова його була закустрана цілим оберемком білого снігу; довга, як помело, борода виплетена з товстих віскряків криги; товсті настовбурчені брови густо покриті білим інеєм, а сіро-зелені очі, наче Волосожари, виблискують холодним світом. Тихо схилився він над Пилипком, подивився, мов милувався, на його личенько біле, покійне і, світнувши хижими очима, приложився до теплих ще устоньків Пилипкових своїми холодно-палючими устами. Не зітхнув Пилипко, не струснувся!.. Все в ньому і кругом нього затихло, покрилося темним холодним спокоєм...

Вже білий світ носився понад землею; надумалось сонце вставати й послало вперед себе аж два червоні стовпи. Стоять вони на краю неба, піднялися високо вгору, буяють своїм червоним світом, пророкують людям щось лихе на сьогодні...

– На щастя, на здоров'я, на Новий рік!.. – почулося Катрі крізь сон.

Вона кинулась, одкрила очі та й не стямилася. Де лежав Пилипко, тільки його слід: чорніє діряве ряденце, бовваніє прим'ята подушка.

Вона миттю стрибнула з печі додолу й побачила табун посипальників, що товпилися біля порога.

– Ви не бачили Пилипка? – питає.

– Ні... – поторопіли ті.

– Боже ж мій, Боже! – вдарилася у телеси Катря. – Він таки не злякався, не послухався – пішов!

Та, вхопивши наопашки кожушанку, як навісна, помчалася з хати. Хлопчики постояли трохи і, здивовані, пішли собі далі.

– А куди це? Куди це так швидко? – гукали до неї з дворів селяни, дивуючись, що Катря так зарані й так прудко біжить вулицею.

Не дослухався вона до того допитування, вона навіть не бачила нічого перед собою, окрім одного Пилипка.

– Пилипко!.. Сину мій!.. Синочку!.. І куди ти пішов по холоду?.. Куди ти занявся по такому скаженому холоду?.. – гукала вона на бігу, думаючи, що це гукання раніш від неї добіжить до сина, подасть йому звістку, як побивається за ним його мати!

Вітер подихав проти неї і геть относив назад Катрин нестямний лемент.

Не донявши гуком, вона надолужила бігом. Аж мерзла земля гула під нею, так вона мчалася! В грудях дух затинався, серце як не вискочить, билось, а вона неслася! Вона не потурала ні на що. Хіба вона дише для себе? Хіба серце б'ється для неї? Хіба не все одно, коли те й друге стане, як його на світі не стане? І чому вона не птиця? Чому в неї не виросли крила? Стрілою б вона пустилася навздогінці, рябцем би впала, де його спіткала, сизим орлом підхопила на свої крила і миттю додому примчала!.. Та ба! Нема в неї крилець... Хай же одбувають за все ноги!

І Катря не жаліла своїх ніг: скільки хапало духу, мчалася, спотикалася об груду, падала в високі кучугури снігу і, викарабкавшись, знову далі та далі.

От вона вже й біля лісу. Ось і в ліс вбігає. Бита дорога послалася вправо. А то чий слід верне наліво? На чистім снігу свіжий слід малої ноги. Катря, як вкопана, стала. «Невже це Пилипчин слідочок? Збилось уночі з шляху? – вдарило Катрі в голову. – Та невже ж то? – скрикнула вона, не знаючи, що їй робити: чи йти по шляху, чи вернуть по сліду. – А може, воно далі й на шлях натрапило? Піду по сліду», – подумала Катря і наче п'яна, хитаючись, тихо поплелася свіжим снігом у гущавину лісу.

Ясне сонце почало підніматись десь далеко за лісом, і його червоний світ слався в лісі по снігу, а на опушених інеєм високих гілках стрибало його ясне проміння, висвічуючи то жовто-зеленими, то червоно-синіми іскорками. Наче зачарований велетень, стояв ліс, опушений ввесь інеєм білим, прикритий і пронизаний наскрізь сонячним сяйвом. У ньому було тихо; холодне повітря від лютого морозу, здається, загускло, ані ворухнеться – чисте, прозоре, спокійне.

Хто втерпів би не зостановитися, щоб налюбуватися тією чарівною красою?

Отже[1] Катрі байдуже про те! Не до того їй, щоб чим милуватись на світі. Вона тієї чарівної краси не примічає та й не бачить. Вона вбачає тільки свіжий слід по снігу і боїться його загубити. Чорною марою тиняється вона по тому сліду, хиляє то направо, то наліво, куди він поверне, їй навіть не западає в голову, до чого він доведе; вона тільки одного бажає – швидше, хутчіше знайти свого Пилипка!

Он слід ріжеться прямо на кущ ліщини. Ні, не в кущ він пішов, а повернув поза кущем. Чмелена[2] Катря за ним повертає й опинилась серед невеликої круглої поляни.

Бистре око її не помилилося, вгляділо зразу, що Катрі треба, і вона, як стріла, полинула до пенька, на котрому сидів Пилипко, прихилившись до дерева головою.

---

[1] *Óтже – тут:* але, проте, однак, одначе, та.

[2] *Чмелéний* (діалектне) – шалений, нестямний, навісний.

– Пилипку!... Синочку мій! – нестямно скрикнула Катря і вхопилася за нього.

Палючий огонь не опік би так боляче їй рук, як опекло їх холодне Пилипкове тіло!

У Катрі перед очима дим закурив, запекло біля серця, голова кругом заходила. Якась невиразна думка знялась в її голові, проплазала гарячим мозком та там і заколіла.

Опукою[1] повалилася Катря біля сина та вже більше й не підводилась. У неї од нестямки розірвалося серце...

- Розкажіть, як жилося Катрі з Пилипком. Про що думала вона вночі під Новий рік? Відповідаючи, вживайте слова й вислови з твору.
- В уривку від слів: «Поки серед череню лежало трухле полінце...» – до слів: «Пилипко підскочив до матері...» виділіть слова та вислови, за допомогою яких автор відтворює почуття й настрій Катрі.
- Як ви вважаєте, чого не врахував Пилипко, збираючись до хрещеного батька? Чим це пояснити?
- Що спонукало хлопчика в такий лютий мороз іти посипати? Як він уявляв своє повернення? Що ви можете сказати про його ставлення до матері?

Уособлення

Слова можуть вживатися, як ви вже знаєте, і в прямому, і в переносному значенні. Наприклад: люди заговорили – кулемети *заговорили*, кучеряві коси – *кучеряві* хмари, голова людини – *голова* зборів.

У художніх творах слова в переносному значенні вживаються досить часто. Так, в оповіданні «Морозенко» читаємо: «Позасипали люди по своїх теплих захистах; спить-дрімає земля під глибоким снігом...» Слово «позасипали» тут вжито в прямому значенні – люди можуть заснути, спати. А от земля не може спати. Чому ж Панас Мирний пише: «спить-дрімає земля»? А тому, що земля, укрита снігом, немов ковдрою, здається сплячою. Письменник тут говорить про землю, наче про живу істоту.

Зображення предметів та явищ як живих істот називається ***уособленням, або персоніфікацією***[2].

За допомогою уособлення нерідко створюються фантастичні образи. Наприклад, казковий Дід Мороз змальований в образі людини.

Як і людина, він думає, говорить, сердиться; як явище природи – здатний заморозити воду, землю, живі істоти. Так само створено багато інших казкових образів: Колобок, Місяць, Сонце, Вітер, Смерть з косою тощо. В оповіданні «Морозенко» Панаса Мирного є багато уособлень. Засніжений ліс наляканому Пилипкові здається «темним страшидлом» з безліччю рук і ніг, з величезною головою. Підхоплені вітром сніжинки набирають вигляду малесеньких дівчаток, а голочки інею – хлопчиків. Живими істотами уявляються і такі явища природи, як мороз (Морозенко) та завірюха (Віхало).

У художніх творах уособлення використовуються для того, щоб зобразити предмет чи явище виразно, жваво, поетично. Цим уособлення близькі до епітетів і порівнянь, а тому якусь важливу рису в предметі чи явищі можна виділити й поетично змалювати за допомогою якогось із цих засобів.

---

[1] *Опу́кою* (діалектне) – *тут:* каменем.

[2] Цей термін походить від латинських слів: *персона* – особа та *фаціо* – роблю.

Наприклад: гомінкий струмок – струмок шумить, наче десь тихо гомонять люди – струмок гомонить.

Ви вже знаєте, що уособлення та алегорія дають можливість зображувати явища і предмети як живі істоти. При використанні уособлення риси людей переносяться на предмети і явища (дідуган Морозенко, Весна-красна, Снігуронька); під алегоричними образами слід розуміти людей (Лисиця-жалібниця, Щука).

Відомий вам ще один художній засіб – *гіпербола*, що також ґрунтується на вживанні слів у переносному значенні. Ці образотворчі засоби називаються *тропами* (грецьке слово «тропос» означає: *перенесення*).

У літературних творах нерідко епітет, порівняння та уособлення можуть вживатися в одному реченні. Наприклад: «Мороз уже не раз, мов опік, боляче вщипнув його за ноги в лихих шкарбунах» – *Панас Мирний*; «Лице взялося смагою – темне, як головешка, а на тій головешці білий чуб, як льон» – *С.Васильченко*; «Орлик, як вітер, летів між деревами» – *Ю.Збанацький*. Доповнюючи й підсилюючи один одного, ці засоби допомагають зобразити людину, явище, предмет – чітко, виразно, поетично.

- Пов'яжіть подані нижче слова з тими, що в дужках, і поясніть, в яких словосполученнях вони виступають у прямому, в яких – в переносному значенні; сміятися (сонце, дитина), зелений (гай, розум), світло (лампи, науки).
- Який художній засіб називається уособленням? Наведіть приклади уособлень, що вживаються в розмовній мові.
- Виберіть уособлення з оповідання «Морозенко» (в абзацах, що починаються словами: «Бралось далеко за північ...» та «Ось він вибрався на чисту поляну»). З якою метою вони тут вжиті?
- Намалюйте усно два таких малюнки: а) вітер дме у вітрила човна; б) чисті й брудні книжки розмовляють між собою.
- Напишіть вдома невеликий твір, у якому засобом уособлення були б зображені зима, хмара, п'ятірка, двійка, зошит або щось інше. Щоб ваш твір був поетичнішим, яскравішим, вживайте й інші відомі вам художні засоби (епітети, порівняння, гіперболи, риторичні фігури тощо).

АНДРІЙ ЯКОВИЧ ЧАЙКОВСЬКИЙ

(1857–1935)

Народився Андрій Якович Чайковський 15 травня 1857 року в м. Самбір (тепер Львівської області) в родині дрібного урядовця. Закінчив Львівський університет. Працював адвокатом у Бережанах, Рогатині, Коломиї.

Захищав у суді вбогих людей, сиріт, вдів від кривдників. Близько до серця сприймав людське горе, бо й сам рано осиротів і виховувався у родичів.

Оповідання почав друкувати з 1892 року в журналі «Зоря», газеті «Діло». Андрій Якович — автор оповідань і нарисів «з судової зали», «з козацької давнини», повістей з життя шляхти: «Олюнька», «В чужім гнізді», «Не піддайся біді».

Постійну увагу письменника привертало історичне минуле України. Ще в дитинстві він наслухався народних переказів про набіги татар і турків, про славного гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Про цю славетну людину Андрій Чайковський протягом двадцяти років написав роман під назвою «Сагайдачний».

Помер А.Я. Чайковський 2 червня 1935 року у Коломиї.

В ОСТРОЗЬКІЙ ШКОЛІ [1]

(*Уривок з роману* «Сагайдачний»)

Ще трирічною дитиною Петро залишився сиротою. Його батько й мати загинули ще під час одного з набігів татар на їхнє село Кульчиці. Малого сироту прихистила родина Жмайлів, у якій був хлопчик такого ж віку – Марко. Діти дуже любили один одного. Підрісши, разом ходили до церковно-приходської школи, обоє добре вчилися. Коли їм виповнилося по шістнадцять років, дядько Марка – Степан Жмайло – відвіз їх до колегії в Острозі.

Приїхавши в Острог, кульчичани пішли до князя, який звелів прийняти хлопців до колегії і помістити в бурсі.

Слуга повів їх до ректора Герасима Смотрицького. Він був першою особою в Острозі у князя. Герасим Смотрицький, що помагав князеві заснувати школу й друкарню в Острозі і дав їм початок до дальшого розвитку, уходив[2] поміж тодішніми українцями за великого чоловіка і вченого. Заживав у всіх великої поваги й пошани. Заложив в Острозі так званий учений кружок, де згуртував найкращі українські сили. Кружок той видав при помочі княжої друкарні багато книжок.

Як княжий слуга привів до нього тепер хлопців і заявив волю князя, Смотрицький дуже ними зацікавився, бо князь звичайно не турбувався тим, кого до школи та до бурси приймається. Він став випитувати про все Степана Жмайла і зараз став хлопців екзаменувати. Зразу не йшли добре відповіді наляканих хлопців, та ректор був неабияким педагогом і потрафив[3] з них видобути чого йому було треба. Екзамен скінчився добре, ректор похвалив їх і зараз послав їх із дияконом у бурсу.

Бурса стояла зараз побіч ректорського дому, з якого виходило одне вікно на бурсове подвір'я і огород[4] так, що він усе міг бачити, що робила молодь, віддана його опіці.

---

[1] *Остро́г* – місто (тепер Рівненської області), виникло як фортеця в XI ст. З 1386 року до середини XVII ст. належало князям Острозьким. Найвидатніший з цих князів, Костянтин, у 1576 році заснував Острозьку колегію — найпершу в Україні вищу школу.

[2] *Ухо́дити – тут:* вважатися, мати славу.

[3] *Потра́фити* – зуміти.

[4] *Огоро́д – тут:* огороджене місце в фортеці (двір і сад).

Бурса – то великий будинок, боком до вулиці обернений. Входилося у вузькі сіни, звідки йшли двері до просторих кімнат. До такої одної повів їх диякон.

Хлопці, ввійшовши до середини, не знали, на яку ступити. Усе було для них новістю. Посередині стояли довгі столи з лавами, по боках – лежанки[1] для бурсаків. У тій кімнаті була заразом і спальня, і їдальня, і тут вони вчились.

У бурсі мали приміщення[2] ті хлопці з околиці, які не мали спромоги мешкати у городі, були діти княжих державців[3] і слуг з подальших околиць, міщанські діти з поближніх містечок і городів. За своє удержання[4] платили невеликі сплати, а багато їх було-таки на удержанні князя.

Як кульчичани туди попали, було тут дуже гамірно, бо якраз поз'їздилися бурсаки з дому і наука леда день[5] мала зачатися.

Диякон розповів даскалові[6], що був над бурсою поставлений волею ректора... Він вишукав для кульчичан краще місце, і то одне біля другого, щоб їх не розлучати. Вдоволений Жмайло просив ще даскала про опіку[7], розпрощався і пішов до Плескача.

На тім зійшов час до полудня. У сінях почувся дзвінок, і зараз почали напливати в кімнату хлопці, що бавилися на подвір'ї, до обіду. Даскал показав хлопцям їх місце.

По обіді повиходили на бурсову площу, де вони забавлялися та заводили різні молодечі іграшки[8]. Скакали через шнурок, перебігалися[9], кидали м'ячем, метали списами дерев'яними або стріляли з луків до мети[10]. Даскал пояснював кульчичанам бурсовий порядок, а далі прикликав до себе старшого спудея (школяра) і казав і тих новиків взяти до гурту. Хлопці повеселішали, осмілилися і стали з другими забавлятися.

– Цікавий я, – питає один бурсак Марка Жмайла, – що ти вмієш?

– Я вмію на шаблі битися.

– У нас лише дерев'яні шаблі, бо залізних не можна.

– Я також залізної шаблі не вживаю.

– Семку! – гукнув хтось. – Ходи сюди, на шаблі з ним поміряєшся.

Всі зацікавилися, і заки[11] прийшов прикликаний Семко, вже й дві дерев'яні шаблі з'явилися. Марко зняв свою капоту[12] і засукав рукави. Те саме зробив і Семко, і вони стали напроти себе[13], окружені бурсаками. На площі відразу затихло, і всі сюди позбігалися.

---

[1] *Лежа́нка – тут:* дерев'яний тапчан.

[2] *Примі́щення – тут:* місце.

[3] *Держа́вець* – службовець; тут: управитель княжими маєтками.

[4] *Удє́ржання* – утримання.

[5] *Лє́да день* – через день.

[6] *Даска́л* – помічник учителя; призначався з кращих спудеїв (студентів) випускного класу.

[7] *Опі́ка – тут:* догляд.

[8] *Іграшка – тут:* гра, розвага.

[9] *Перебіга́тися – тут:* бігати наввипередки.

[10] *До мети́ – тут:* в ціль.

[11] *За́ки* – поки.

[12] *Капо́та* – чоловічий верхній одяг на зразок плаща.

[13] *Напро́ти себе – тут:* один проти одного.

– До кількох разів маємо складатися?[1] – запитав Семко.

– Як хочеш, складаймося, поки одне одного не поконає[2].

– Та до смерті не будемо битися, ти кажи, скільки разів хочеш?

– Хай буде по трьох[3].

Зложилися[4], поставивши ліві руки позад себе. Семко напер на Марка з усієї сили, хотів йому зараз показати свою перевагу. Марко відбивався сполегка, поки не зажив[5] Жмайлової штуки[6]. Зачепивши раз шаблю противника, він став так хутенько нею колувати[7], що Семко не міг її висвободити. Потім зігнув нагально[8] руку в лікті, вибив Семкові шаблю з руки з такою силою, що вона геть полетіла понад голови окружаючих.

Всі аж охнули з подиву, бо Марко за той час ані кроком з свого місця не рушився, а Семко уходив в бурсі за великого митця на шаблі. Але умова була по трьох разів.

Семко ще не зміркував, чим Марко над ним горує[9], і розпочав двобій так само. До того він був ще подражнений[10] і гарячився. Маркові прийшлося тепер ще скоріше його поконати.

– Підожди, небоже, я вже знаю, як ти робиш, тепер тобі не вдасться.

Семко став увихатися[11], щоб тільки не дати своєї шаблі захватити. Та Марко таки доконав[12] свого і третій раз вибив з руки шаблю.

Семко, червоний як буряк, задиханий, наблизився до Марка і, подаючи йому руку, каже:

– Ти тепер у бурсі будеш перший, нічого казати. Але я мушу твоєї штуки навчитися.

– Так, то по-лицарськи, – каже вдоволений даскал, – ну, тепер, хлопці, поцілуйтесь і будьте приятелями.

На кульчичан стали тепер дивитися інакше, і кожний забігав[13], щоб з ними познайомитися.

– А чи твій брат також такий митець на шаблі? – питали, показуючи на Петра.

– Він також митець, але від лука.

– Давайте лука! – кричали спудеї.

Петро взяв у руку лука, попробував силу тятиви, відтак[14] зважив стрілу в руці й спитав:

– Куди маю стріляти?

– Цілі в турка, он там, на огорожі.

---

[1]*Складáтися – тут:* домовитися, укласти угоду.

[2]*Поконáти* – перемогти.

[3]*По трьох – тут:* до трьох.

[4]*Зложúтися – тут:* приготуватися.

[5]*Зажúти – тут:* застосувати, скористатися, вжити.

[6]*Жмáйлова штука – тут:* особливі прийоми битви на шаблях.

[7]*Колувáти* – робити кола, крутити.

[8]*Нагáльно* – раптово, несподівано.

[9]*Горувáти – тут:* перевищувати, перевершувати, переважати, брати гору.

[10]*Подрáжнений – тут:* роздратований, розгублений, збентежений.

[11]*Увихáтися* – ухилятися, вивертатися.

[12]*Доконáти – тут:* досягти.

[13]*Забігáти – тут:* прагнути, намагатися.

[14]*Відтáк* – після цього, потім.

Справді, намалювали там хлопці вуглем турка у великій чалмі, з бородою, та ще й файкою[1] в зубах.

– Де цілити?

– Кажуть тобі в турка, не бачиш?

– Та виджу, що в турка, але де – в око, в ніс, в писок[2]?

– Невидальщина! Ти собі жартуєш з нас! Буде з тебе, як поцілиш у голову.

– Я з вами, відай[3], не договорюся. Отож кажу вам наперед, що поцілю в лице коло носа або в самий ніс, бо ще не знаю сили того лука.

Петро зложився і випустив стрілу. Вона поцілила турка в самий ніс.

Знову всі охнули.

– Тепер цілю в зуби, – каже Петро, дуже радий з того, що так йому повелося[4].

Знову фуркнула стріла і попала туркові в зуби.

– Господи, а це що? – питали спудеї, зачудовані.

– Біса імієт? – каже один.

– Тепер стрілятиму без біса, – каже Петро, посміхаючись, – треба туркові вибити око! Во ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа![5] – Він перехрестив лук і прицілився.

Стріла попала туркові в око. Спудеї кинулись до фігури.

– Не рушати стріл! Хай побачить пан ректор.

Тепер виступив між хлопців якийсь козак. Він стояв позаду і приглядався так двобоєві на шаблі, як і стрілянню. Козак був кремезний, гарний мужчина. Лице гарне, обгоріле від сонця, чорний вус. На ньому багатий оксамитний кунтуш[6] і сап'янові червоні чоботи. Вийшовши з гурту, він узяв обох хлопців на руки, мов малих дітей, і каже:

– Лицарі з вас будуть, ось що! Таких митців то хіба на Запорожжі шукати. Знайте, що я перший пушкар між козацтвом, а ти будеш перший лучник, а ти – перший на шаблі. Чи ти не з роду Жмайлів? Бо на Запорожжі ця штука Жмайловою зветься. Ростіть, хлопці, на славу Україні.

Він поцілував одного й другого і поставив на землю, а сам вийшов з бурсового огорода.

Це був Северин Наливайко[7]. Бурсаки обожали його, він був для них узором[8] козака-лицаря. Тепер, як він так звеличив тих новиків, то вони в очах товаришів виросли на великих людей, відразу схилили на себе[9] серця усіх. Та то ще не був кінець їх сьогоднішнього тріумфу.

---

[1]*Фа́йка* – турецька люлька.

[2]*Пи́сок* – рот.

[3]*Відда́й* – *тут:* очевидно, мабудь.

[4]*Повести́ся* – *тут:* пощастити.

[5]Петро проказує речення з молитви, щоб всіх переконати, що біс йому не допомагає.

[6]*Кунту́ш* – верхній розпашний (без ґудзиків) одяг.

[7]Северин Наливайко служив в Острозі сотником надвірної корогви (військової кінноти), яка захищала цю фортецю від набігів татар і турків. У 1594 році організував повстанське військо, що боролося за визволення України від пансько-польського поневолення. Зраджений козацькою старшиною, Наливайко був кинутий до варшавської в'язниці й після страшного катування четвертований у травні 1596 року.

[8]*Узо́ром* – *тут:* зразком, образом.

[9]Тобто привернути до себе, заручитися симпатією.

Петро взяв ще раз у руку лук і вибрав стрілу.

– Я вам, товариші, ще щось кращого покажу! Ось глядіть – ворона летить! – Він прицілився, – ворона впала нежива в огороді. Між спудеями постав великий рух. Всі бігли по вбиту ворону, мало що її не розірвали.

Та в ту хвилю надбігло кілька хлопців від входу і крикнули:

– Тихо, його милість[1] іде!

Між хлопцями наче маком посіяв[2]. Всі замовкли. Князь прийшов до огорода в товаристві ректора. Сюди заходив він інколи, як школа була вже в русі. Ніхто не міг вгадати, яка тому причина. Хлопці підступили і з пошаною цілували його одежу.

– Чого ви такі веселі? – князь побачив вбиту ворону, в якій стирчала стріла. – Хто її вбив? – питає.

– Оцей новик! – закричали всі, показуючи на Петра. – На лету поцілив!

Князь поглянув ласкаво на Петра, що стояв червоний, мов рожа[3], наче винуватець який.

– А оце в турка поцілив три рази, – каже другий, – з кожного разу сказав наперед, де цілити буде.

Князь підступив до огорожі і взяв стрілу, – вона вбилася дуже твердо[4] в дошку.

– Якби, небоже, так живого поцілив, то не жити б йому більше.

Князь був у незвичайно добрім і веселім настрої...

– Ти в чім мистець, молодий шляхтичу? – питає князь, звертаючись до Марка.

– Він мистець на шаблі, – закричали всі.

– Ану, давайте шаблі! – каже весело князь. Принесли шаблі, а князь каже: – Бери, хлопче, шаблю, поміряємось.

Марко стояв як на грані[5]. Шаблю брав несміло в руки.

– Бери, не соромся, це лицарське діло.

Марко ще більше збентежився, взяв шаблю, ніби складався. Всі визирали[6] в напруженні, що з того вийде, але Марко поклав шаблю під ноги князя і каже:

– Я не смію. – Він став плакати.

Князь був тим вдоволений.

– Гарно, синку, що ти вмієш шанувати і вік мій, і стан[7], хай тебе Бог благословить.

– Чи екзамен пішов добре? – питав князь ректора.

– Дуже добре! Я навіть чудуюсь[8], як могли вони стільки знання набратися в малій церковній школі.

– Видно, що вчителів має добрих. Ми про ту школу будемо пам'ятати.

---

[1]Тут мовиться про князя Костянтина Острозького.

[2]Стало дуже тихо (мак сіють у тиху погоду, щоб вітер не розвіяв легеньке насіння).

[3]*Ро́жа – тут:* троянда.

[4]*Тве́рдо – тут:* міцно, глибоко.

[5]*Грань* – розпечене вугілля, жар.

[6]*Визира́ти – тут:* дивитися, спостерігати.

[7]*Стан – тут:* становище в суспільстві.

[8]*Чудува́тися – тут:* дивуватися.

Князь поговорив ще з ректором про потреби школи і відійшов. Хлопців уже ніяка забава не бралася. Ректор, відвівши князя, завернув[1] до огорода. І він був дуже радий, бо, користуючись з доброго настрою князя, дістав обіцянку, що князь спровадить[2] до Острога вчителя прямо з Греції, до науки з грецької мови.

Ректор дозволив бурсакам вийти до міста на цілу годинку, розуміється, під наглядом дискалів та дияконів.

Ніколи хлопців самих не пускали, бо не можна було діждатися їх повороту. Їх забирали до своїх домів міщани і сито їх угощали. Крім того, їх обдаровували всякими «снідами», що вистало б на цілий тиждень. Тепер завели таке, що кожний мусив сказати, до чиєї хати йде. Бувало й так, що під неділю заходили міщани до ректора і випрошували собі по двоє-троє хлопців до себе. Острозькі міщани величалися своєю школою і дуже любили хлопців.

- Що нового про життя України ви дізналися з уривка «В Острозькій школі»?
- Який науковий заклад відвідували хлопці?
- Поміркуйте, чому Семко з Марком залишились друзями після того, як вони бились на шаблях.
- Розкажіть про ректора Герасима Смотрицького.
- Якою людиною вам уявляється князь Острозький?
- Випишіть з тексту діалектизми.
- Виділіть у тексті розповідь про змагання між Марком Семком, а також розповідь про іспит, який складали Петро та Марко.
- Підготуйте переказ одного з уривків.

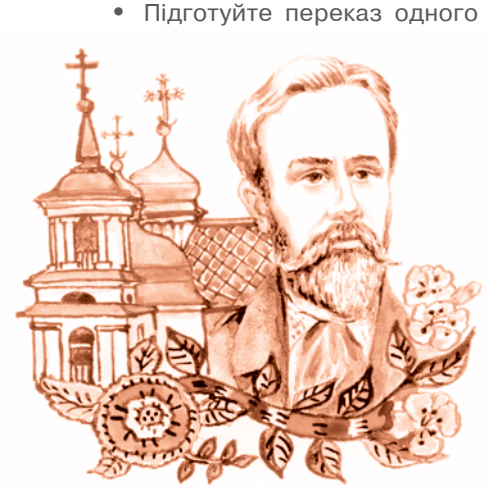

БОРИС ДМИТРОВИЧ ГРІНЧЕНКО

(1863–1910)

Борис Дмитрович Грінченко народився 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр Харківського повіту Харківської губернії у збіднілій дворянській родині. Єдиний навчальний заклад, де вчився майбутній письменник, — Харківська реальна гімназія, з якої він був виключений 1879 року за революційну діяльність. З того часу Грінченко позбавлявся права навіть на середню освіту. Деякий час Борис Грінченко працює дрібним канцеляристом, потім, склавши іспит на народного вчителя «якимсь чудом», як сам згадував, почав вчителювати.

[1] *Заверну́ти — тут:* заходити.

[2] *Спрова́дити — тут:* перепроваджувати на місце призначення, доставляти.

Життя і творчість письменника освячені любов'ю до рідного краю, рідного народу.

У 1894 році Грінченко організував видання бібліотечки народно-просвітніх книжок, упорядкував музей української старовини, у 1905 році редагував першу українську щоденну газету «Громадська думка».

Друкуватися письменник почав у 1880-ті роки. Написав збірки віршів — «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886) та ін., близько 50 оповідань, чотири великі повісті, чимало статей — етнографічних, історичних, мовознавчих, педагогічних. Борис Грінченко залишив нам у спадок 4-томний «Словарь української мови». Через постійні переслідування письменник змушений був виступати під різними літературними псевдонімами: Василь Чайченко, П. Вартовий, І. Перекотиполе тощо.

Доля відміряла Б.Д. Грінченку короткий вік — 47 років. Змучений важкою хворобою — туберкульозом — письменник помер в італійському місті Оспедалетті 6 травня 1910 року. Похований на Байковому кладовищі у Києві.

ГРИЦЬКО

Грицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що, мабуть, він був більший од Грицькової голови. А проте, може, це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так нечасто їв бублики, і все маленькі. А надто що тепер був піст – петрівка, їсти було мало чого: хліб та борщ, та каша, або й просто хліб та борщ щодня. А тут бублик – такий великий!

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинився – він мов хотів довше поласувати, і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смачніший буде з вишнями.

– Піду в садок – нарву ягід! – подумав Грицько і перестрибнув через перелаз із двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком[1] він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні, – вишень найбільше. Віти так і гнулись під спілими червоними ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як Грицько, років десяти хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила сумежно з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі, і одного разу спитавсь про це в матері. Матері часто доводилось зчиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

– Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

– Якби вони не були такі вбогі, то, може, не були б і такі злі.

– Як то? – спитався Грицько.

– Так, – одказав батько, – як живеш недоїдаючи щодня та б'єшся, як риба об лід, заробляючи, то не будеш веселий.

[1] *Поді́лок – тут:* видолинок, низька місцинка.

Грицько цього до пуття не зрозумів. Йому здалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік не вбогий, і через те Грицько недостатків не знав. І Грицько згодився з матір'ю і подумав:

– Ні, вони злі.

І він із Семеном поладнати не міг: вони один одного неполюбляли і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди, і зупинився. Він подумав:

– І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій садок єсть.

Семен почув, що хтось іде, озирнувся і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові просто в вічі. Погляд його був сердитий.

– Чого ж ти? – промовив Семен нарешті. – Може, битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав: – Ба, який злий? – і промовив:

– А ти чого поліз у чужі вишні? Хіба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

– Рясно? Не дуже-то й рясно... Мати не дають їсти – кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... Ато, кажуть, саме рам'я на нас таке, що й люди...

Хлопець зненацька зупинивсь і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором, що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

– Не стільки я з'їв твоїх вишень – не дуже чіпляйсь, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів.

– Хто? Ти? – запитався.

– Я!

– Побачимо! – відказав Грицько і налагодивсь до бою.

– От і побачим!

І Семен стиснув кулаки. Потім він оступивсь до тину й крикнув:

– Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилася біля тину. Обличчя в неї було блідне, змучене, а тепер усе так і пашіло з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

– Ти за що на Семена напавсь? – скрикнула вона на Грицька.

– Я не напавсь! – одказав Грицько. – Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилась, і її позападалі очі так і палахкотіли:

– Не займай! – скрикнула вона. – Ба, вже й бити налагодивсь! Ось тільки ступни – так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матері, промовив:

– Він мене бити хотів...

– Я тобі дам бити! Я тобі дам! – кричала Семенова мати, показуючи кулаки. – Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувсь і пішов. Він не любив заводитись і не задерикуватий був. Мовчки покривсь у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумавсь:

– Піду я краще до річки – там сяду над кручею та й їстиму, і їстиму, і дивитимусь – так гарно дивитися, як вода біжить. А потім скупаюсь. Тільки самому погано – невесело купатися. От якби ще хто!

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вміє – що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як пливти наввипередки або пірнати – хто далі випірне.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори і спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не міг досягти дна – тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявсь кидатись у глибінь: випливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій бриль із вишнями. Він задивився на хвилі, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матері в своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний, і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати в Грицька він не насмілювавсь ніколи, а тепер, після сварки, й надто. І він тільки заздро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові:

– А що якби зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?

І він не думав довго, а зараз же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме й боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала:

– А ну, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурханця – чи не шубовсне він у річку?

Але зараз же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але не добре націлився – ухопив не за бублик, а за руку. Семена це розлютувало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточився, не вдержавсь і послизнувся з кручі ногою. Він ухопився за бур'янину, але бур'янина вирвалась, і Семен з розгону шубовснув у воду.

Страшний крик розітнувсь позад Грицька. Він побачив Семенову матір – вона бігла до річки, кричачи, як несамовита:

– Рятуйте, хто в Бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силкувавсь не потопати, держатися на поверхні, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але пособити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

– Лишенько моє!.. Горенько моє!.. Сину мій!.. Рятуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив і що в його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на Семена за це. Ту ж мить він побачив, як Семен шубовснув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув: – А що! оце тобі, щоб не бився! – А через мить уже все зрозумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додолу. І сам Грицько як був, у одежі, шубовснув з кручі у воду. Він випірнув зараз же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко, і Грицько доплив до його легко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепився йому за руку, що трохи не потопив і його.

– Не тягни мене! Тільки держись за мене! – крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сіпнув і висмикнув у його руку і поплив. Семен учепився Грицькові за сорочку.

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледве плив. Хвилею відносило його від берега. Кілька разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг. Грицькові ноги почали спускатися униз. Семен був важкий, як каменюка. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обрятувало. За яку хвилину він уже вхопився за камінь, що стирчав під кручею.

Що було далі – Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люди на Мотрин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутився, як полежав трохи на траві проти сонця. Розплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько, ще люди і Семенова мати. Грицько підвівся.

– Хвала Богові! – промовив батько, а за їм і люди.

– Ну, хлопче, добрий з тебе козак буде, моторний! – похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту ж мить Семенова мати підбігла до Грицька і, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі поцілувала, промовивши:

– Дай тобі, Боже, усього... усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і мокрий, змерзлий Семен.

.....

Того ж таки дня Грицько, згадуючи про те, що цілувала його Семенова мати, подумав собі:

– Ні, вона не зла... Мабуть, правду тато казали, що вона тим така сердита, що вбога. І Семен того сердитий, що вбогий та голодний. І чого я, дурний, не віддав йому того бублика? – подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном того бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у їх із Семеном ні спірки, ні сварки ніякої не було...

- Перечитайте опис кручі та річки під нею. Яке значення має цей опис для розуміння зображенної далі події? Розгляньте фото П.Х. Лук'яненка «Круча».

- Що змусило Семена напасти на Грицька? Знайдіть в оповіданні відповідні речення. Як ви ставитесь до цього вчинку?
- Чим пояснюєте ви те, що Мотря не спинила свого сина? Як це її характеризує? Виділіть далі слова, якими передано її відчай.
- Перечитайте уривок від слів: «Усе зробилося так швидко...» – до слів «Він випірнув зараз же...» Розкажіть, що пережив Грицько за цей короткий час. Що змусило його кинутися в річку?
- Як змінилася думка Грицька про вдачу Мотрі? Перечитайте роздум хлопчика.
- Автор пише, що не знає, чи поділився Грицько з Семеном тим бубликом. А ви як вважаєте?
- Яким персонажам автор співчуває, яким – ні? А ви? Чому?
- Підготуйте переказ близько до тексту уривка від слів: «І бублик, і бриль з вишнями покотились додолу», – кінчаючи словами: «Що далі було, Грицько не пам'ятав».

Портрет

У художніх творах часто описується зовнішній вигляд дійових осіб. Так, в оповіданні Грінченка читаємо: «Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти хлопець, але низенький, присадкуватий».

Ви вже знаєте, що опис зовнішності дійової особи в літературному творі називається *портретом*. Це – зображення рис обличчя, його виразу, міміки, жестів, фігури, постави, одягу.

Портрет Семенка майже повністю подається в одному місці. Однак частіше окремі риси зовнішності дійової особи зображуються в різних місцях твору. Так, про Пилипка («Морозенко» Панаса Мирного) ми спочатку довідуємося, що в нього було кучеряве волосся («Он невелика подушечка піддержує його кучеряву головоньку»). Потім його зовнішність змальовується докладніше («Загорнений у довгу материну свитку, закутаний її чорним платком, у шкарбунах на босу ногу, з рукавичкою в руках...»). А майже наприкінці оповідання відмічена ще одна риса зовнішності Пилипка – біле обличчя (Морозенко подивився «на його личенько біле...»).
Одні портрети бувають докладні, інші – стислі. Зовнішність Пилипка описана досить докладно, а про Горпину сказано дуже стисло: «Білолиця, гарна й весела, прудка, як зайчик...»

У деяких творах зображується портрет однієї дійової особи в різні періоди її життя. Так, зовнішність Тараса («Дитинство Шевченка» С. Васильченка) описується тричі: у п'ять, дев'ять і тринадцять років.
Будь-який літературний герой може постати перед нами як жива людина тільки тоді, коли ми ясно уявлятимемо його зовнішній вигляд. Ось чому під час читання потрібно запам'ятовувати всі деталі зовнішності персонажа, уявляти його портрет. Ті деталі, яких немає в творі, слід домислити самому.
Портрет у художньому творі дає поняття також і про те, хто така ця дійова особа, її вік, стать тощо й допомагає розкрити деякі риси її характеру. Так вираз обличчя Семенка («був мовчазний та похмурий») свідчить про замкнену вдачу хлопчика, нетовариськість, постійну пригніченість душі, зумовлену тяжкою вбогістю, якої він соромився.

Щоб зобразити портрет героя виразно, яскраво, поетично, письменники використовують епітети, порівняння, пестливі слова, гіперболи тощо.

У тому, які слова дібрані для створення портрета, проявляється ставлення письменника до персонажа. Так, пестлива форма, використана для опису зовнішності Пилипка («кучерява головонька», «личенько біле»), свідчить про глибоку симпатію автора до свого маленького героя.

В опису зовнішності може проявлятися повага чи іронічне ставлення письменника до дійової особи, його симпатія чи зневага тощо. Це викликає і в читача відповідне ставлення до персонажа.

На уроках образотворчого мистецтва ви дізналися ще про один вид опису – *інтер'єр.*

Це – зображення внутрішнього вигляду приміщення: квартири, класу, завод-ського цеху тощо. Інтер'єр знаходимо й у літературних творах. Він допо-магає читачеві уявити, де й коли відбувається подія, в яких умовах живуть і працюють персонажі. Так, опис селянської хати («Морозенко» Панаса Мирного) наочно показує,в яких страшних злиднях жила сільська наймичка Катря зі своїм маленьким сином.

Вам відомі такі види опису: *портрет*, *пейзаж*, *інтер'єр*, *опис тварин*, *явища*, *предмета*.

- Опрацюйте статтю «Портрет» самостійно. Дайте усні відповіді на такі запитання: а) який опис називається портретом? б) для чого письменники описують зовнішній вигляд дійових осіб? в) як у портреті проявляється ставлення автора до літературного героя? г) що називається інтер'єром? З якою метою він вводиться в художній твір? ґ) назвіть всі відомі вам види опису. Свої відповіді підтверджуйте прикладами.
- Портрет якої дійової особи з прочитаних творів запам'ятався вам найбільше? Чим саме? Що з цього опису ви дізналися про вдачу персонажа, його вік, стать, умови життя, ставлення автора до нього?
- Пригадайте, в яких творах зображено картини природи, внутрішній вигляд приміщення, а також дано описи тварин, явищ, окремих предметів. З якою метою вони введені в текст?

ТИМОФІЙ ГНАТОВИЧ БОРДУЛЯК

(1863–1936)

Народився Тимофій Гнатович Бордуляк 2 лютого 1863 року в селі Бордуляки (тепер Бродівського району Львівської області) в селянській родині. Хлопчиком Тимофій мав велику жагу до навчання: до школи ходив за шість кілометрів у містечко Станіславчик. Одного зимового вечора на шляху додому школяр почув у лісі виття вовків. Тільки надзвичайна сміливість допомогла хлопчику

врятуватися, але думки про подальше навчання не покинув. Тяжко прохворівши цілий рік, Тимофій вступив до єдиної української гімназії у Львові. Заробляв собі на життя сам: давав приватні уроки, допомагав вчитися дітям багатіїв. У старших класах почав писати вірші, але не друкував. Навчаючись пізніше у духовній семінарії, майбутній письменник самотужки вивчив фран-цузьку, німецьку, російську, італійську мови. Перший вірш було надруковано, коли поету виповнилось 24 роки.

Протягом п'ятдесяти років Бордуляк написав багато творів, але збереглось, на жаль, дуже мало з доробку митця. Все своє життя Тимофій Гнатович працював священиком і вчителем початкової школи.

Помер Тимофій Бордуляк 16 жовтня 1936 року в селі Великий Ходачків Тернопільської області на 74-му році життя.

ДІД МАКАР

(*Скорочено*)

II

Катерина Грущиха від шістьох неділь повдовіла. Єї чоловік Семен Грушка, халупник[1], був тверезою і роботящою людиною: працював, заробляв, тиснув гріш до гроша, зодягав і живив себе, жінку і п'ятеро дітей. Та лучилася єму нещаслива пригода. Семен був з другими робітниками в лісі коло бальків. Стинали сосну, а він, – чи з неосторожності, чи «вже так мало бути», як говорили опісля єго товариші, – підліз під дерево, і оно, падаючи, придавило Семена і забило на місці.

Семена принесли з лісу на ношах неживого, а за два дні й поховали, і то з великою процесією... Рушив сумний похід до церкви, а з церкви на кладовище, де в сирій землі закопали Семена. Ще раз всі помолились за єго душу, а відтак вернули – кожде до свого дому.

Послідня вертала Катерина з дітьми, а за нею в певнім віддаленню шкандибав одинокий чоловік – дід Макар. В одній руці мав він грубу суковату палицю, а в другій тримав подерту шапку і, дивлячись вперед себе в землю, щось перебирав губами. Міг би хто думати, що він, як звичайно, шептав молитви. Але він не молився. Він, ідучи дорогою, думав і шептав сам до себе тихі слова.

«Ну, аж нині виджу, що я багач, і то ще який! – мурмотів він під носом. – А та ось жінка, що йде вперед мене, і молода ще, і здорова, і має свою хату, а она бідна, ще біднійша від мене. Я йду з палицею і з торбами від хати до хати і всюди дістану кусник хліба, а она того не зробить, їй того не можна... Ба! Але що ж вона буде робити? Як їй вигодувати, як зодягнути ті діти, поки хоч двоє старших стане робити на себе? Мусить ходити на зарібки! Ну й що ж заробить? На день дві шістки[2], часом лише кільканайцять крейцарів[3], часом і нічого!.. І чим же тут вижити матері з діточками, не згадуючи вже про одежу?..»

Ще раз оглянувся дід Макар за нещасною челядію[4], зітхнув тяжко і поплівся в бічну уличку до себе, на свою квартиру.

---

[1]*Халу́пник* – безземельний чоловік, що має лише невелику хатину (халупку).

[1]*Ши́стка* – монета вартістю в три копійки.

[2]*Кре́йцар, крейцер* – дрібна монета із срібла й міді.

[3]*Че́лядь – тут:* діти.

III

Дід Макар був громадським дідом[1]... Він тут осів віддавна, і для того[2] всі єго добре знали: і старе, й мале. Старі люди тямлять, як ще по угорській війні прийшов звідкись в білім кабаті[3] і в синій жовнірській шапці та став наймати по господарях до роботи. Був письменний... Він робив добре всяку роботу, а вже найліпше умів робити сніпки і пошивати будинки[4], – і на старі літа, коли вже став знемагати до ціпа та до коси, занімався виключно лише пошиванєм будинків, за що господарі єго вельми поважали і величали навіть «майстром».

Пошив Макар майже кожну хату в селі, полатав старі стріхи на всіх будинках та й сам ще більше постарівся: посивів, поморщився, згорбатів...

– Люде добрі! – сказав він вкінці. – Робив я, як довго міг, а дальше годі, нема вже колишньої сили. Тепер не остаєсь мені нічого, як тільки вшити дві торби, вирізати палицю та й гайда за ласкавим хлібом! – і засміявся дід Макар.

Та й справді! Невдовзі роздобув собі всі дідівські причандали, та ще купив за лишні гроші ліру, і став ходити по хатах за милостинею. Щодо жебрущих дідів, то вже нашим людям не можна відмовити в жертволюбивості. Се річ знана. Тож і Макара ніхто не відпускав з порожніми руками, де лиш показався. Люди уважали єго за свого і любили за те, що він умів кождого розвеселити, потішити, а що вже найбільше, то за єго пісні, котрих умів дуже багато. І як сяде коли дід Макар на базарі, як стане трумкати на лірі та виспівувати чи про святого Миколая, чи про святу Варвару, або про Правду та Кривду, то звичайно обступить єго ціла громада, а баби то аж плачуть, слухаючи...

На початку свого нового становища в громаді дід Макар тулився, де міг. Де-небудь зайде до хати, посидить, погріється, побалакає, а як ніч западе, то й переночує чи то в хаті, чи в стодолі. Однак така беззахисність була для него невигідна, і для того він став шукати для себе сталої квартири і знайшов єї у халупнички Таньки Безпільної. Она мешкала в низенькій хатині, котра із старості так вже осіла, що маленькі віконця спочивали на самій майже землі.

Та були се дві цілком противні[5] натури. Дід Макар був чоловік тихий, богобоязливий, а Танька з червоним, як буряк, носом і з червоними, хоч уже поморщеними лицями[6] була жінка непосидюща. До пиятики, до гульні – єї як запалив, хоч уже й четвертий хрестик[7] їй минув. Жила она з того, що в корчмі доїла корови, носила воду, мила посуду, по шабасах шинкувала[8], а до якої-будь тяжчої роботи ніколи не бралась, вимовляючись[9] слабим здоровлєм. Розумієсь, такий заробок не виставав їй на житє,

---

[1] *Громáдський дід* – старець, жебрак.

[2] *Для того – тут:* тому, через те.

[3] *Кабáт* – жовнірський (солдатський) мундир.

[4] *Пошивáти будúнки* – зшиваючи снопи, робити солом'яні стріхи.

[5] *Протúвні – тут:* протилежні, зовсім не схожі.

[6] *Лúця – тут:* щоки, вилиці.

[7] *Четвéртий хрестик* – сорок років.

[8] *Шабáс* – субота, святковий день у євреїв; шинкувати – продавати горілку в шинку.

[9] *Вимовля́ючись – тут:* відговорюючись, пояснюючи щось.

тож і частенько сягала она рукою до Макарових торбів. Дід Макар дивився на се крізь пальці. Все ж він сидить в єї хаті та й належиться їй якесь чиншове[1]. Танька дуже часто приходила додому підпила та приносила не раз ще й в флящині горівки і решту доправляла в своїй хаті.

Колись було в неї несогірше господарство, своє поле. Та вже єї небіжчик[2] чоловік… вдався негосподарний. Бив єї, кілько ся влізло, а хоч і не пив, то зате любив добре з'їсти, особливо дреглі[3] і ковбаси становили для него непобориму покусу[4]. І звідки не роздобув який гріш, зараз єго пускав на ті ласощі. Відтак став продавати по куснику поля, поки всього не випродав, не проїв, не прокурив, а сам вмер. Тогді допервах[5] Танька почулася свобідною і привітала ту свободу келишком. Відтак поволі розпилася і зійшла, як то кажуть, на нінащо. Хотя й люде сміялись з неї і навіть нею помітували[6], то она на се не зважала. Де лиш весіля, хрестини, вечорниці, словом, де тільки чула горівку, там она всюди впихалась. Всюди була весела, жартовлива, мов пуста дівчина, і доперва, коли добре напилась і ще більше почервоніла, аж тогді она ставала поважною, статочною…

Так, так, Танька Безпільна була частенько п'яна. Ось і тепер, коли дід Макар прийшов з похорону Семена Грушки, застав єї в нетверезім стані. Она сиділа за столом червона, як грань, перед нею стояла порожня фляшка, лежало кілька окрушків[7] хліба, то она мов не завважа́ла діда Макара. Притуливши долоню одної руки до висок і хитаючи головою то в один, то в другий бік, она співала сумовитим протяжним голосом:

Гей ви, воли мої сиві, чому не орете?
Гей ви, літа молодії, чому марно з світа йдете?
Гей, орали б ми, та не стояли б ми, нема кому поганяти,
Гей, не йшли б ми марно з світа, нема кому шанувати…

– Вже знов п'яна! – пробормотав дід Макар. – Гей ти, паскуднице! – став він кричати їй над головою. – Чи ти вже Бога не боїшся і встиду не маєш? ге?

– З біди, дідуню, з біди! – промовила Танька жалібним голосом, мов звиняючись, і стала знов співати, та вже на іншу нуту:

Було в мене колись поле,
Багатство, достатки, –
Тепер мене біда гнобить,
Бо поля ні латки…

– Ах, ані на п'ядь нема святої землиці, щоб хоч десять бараболь посадити… Всьо посіли чужі люди… А тепер ще й ви будете наді мною знущатися в моїй власній хаті?! – закричала она піднесеним, захриплим голосом до діда. – Коли вам зле в моїй хаті, коли ви такий святий, то забирайтесь собі від мене де хочете! Вон!

---

[1] *Чиншове́* – плата (*тут:* за квартиру).
[2] *Небі́жчик* – покійний, померлий.
[3] *Дре́глі, дра́глі* – холодець.
[4] *Поку́са* – спокуса, забава.
[5] *Доперва́* – тоді тільки, допіру; щойно.
[6] *Помітува́ти* – нехтувати, зневажати.
[7] *Окру́шок* – окраєць, скибка.

IV

Від смерті чоловіка Катерина Грущиха остала в хаті сама з малими дітьми. Гірке єї було життя! Бідна жінка плакала, била о стіну головою, не брався єї ні сон, ні робота; безперестанку чорні думки, мов ті хмари, товпились по єї бідній голові, а непевна будучність, мов те страховище, виринала щохвилі перед очима. Вже минав шостий тиждень єї самітного життя, а ніхто до неї не навідовався, ніхто не прийшов потішити, дати їй яку пораду…

Осталось було трохи припасів хліба, муки, пшона, картофель, – всьо се поволі минулось, бо діти живі, хочуть їсти. Всьо вийшло, остався лише голий борщ[1], а до борщу хліба – ні шматочка. Ось чому-то Катерина пійшла в куток, щоби діти не виділи, і залилась гіркими…

А діти, звичайно, як діти: позасідали собі коло стола та й жебонять собі весело, заглядаючи в борщ, що парував з глиняної миски і відбивав в своїм зеркалі кучеряві голови дітей, відбивав хатнє вікно, а крізь вікно цілу околицю.

– Дивіть, – каже старший хлопчик до других, – я бачу в борщі вас всіх і себе!

– А я виджу вікно, – обізвалось друге, – а там дальше синє небо з білими хмарочками…

– А я виджу ворота і вербу коло воріт…

– А диви! – підхопив знов старший хлопчина, – ось ворота відчиняються, хтось до нас іде… тільки не можу добре розпізнати, хто се такий… Мамо, хтось до нас іде! – обернувся він до матері.

І справді! В сінях далося чути муркотанє, подібне до гомону, який видає, літаючи, велика муха або джміль. «Се дід Макар!» – промовив хлопчина ніби сам до себе. В сій же хвилі отворились двері і на порозі показався дід Макар – старий, згорблений чоловік, з сивим від вітру збуреним волосєм, з сивою бородою, з перевішеними через плечі торбами, з поморщеними, свіжо подряпаними лицями і з попідбиваними очима.

– Слава Ісусу Христу![2] – сказав він з низьким поклоном перед образа́ми. Він оперся о закривлену палицю і став вголос відмовляти молитви: «Отче наш», «Богородице Діво», а відтак став поминати умерших: «Пом'яни, Господи, усопших отців і маток, пом'яни браття, сестриці, свекрухи, швагри[3] й зовиці, що в чистових[4] муках зістають, нізвідки рятунку не мають… Пом'яни, Господи, усопшого раба Божого Симеона і дай єму світлість вічную, отвори єму врата небеснії…» Скінчивши свої молитви і поминаня, ви́простувався і став розглядатись по хаті, мовби дожидаючи милостині.

Катерина обтерла запаскою[5] сльози і приступила до діда Макара.

– Діду, – стала вона з жалем говорити, – най вас Бог споможе… Ще

---

[1] *Голий борщ* – юшка з самих квашених буряків, іноді затовчена пшоном, але без жиру й картоплі.

[2] *Слава Ісусу Христу* – так на західних землях України здавна віталися люди; відповідь: «Навіки слава!»

[3] *Шва́гер* – рідний брат дружини; *зови́ця* – рідна сестра чоловіка.

[4] *Чисто́вище, чисти́лище* – за релігійною легендою, місце «на тому світі», де через страждання очищаються від гріхів душі померлих.

[5] *Запа́ска – тут:* полотняний фартух.

я ніколи не відпустила убогого з порожніми руками, аж нині не маю вам що дати… Видить се Бог милосердний!..

– Гм, гм, не маєш що дати, – говорив дід ніби з докором, – а от на столі стоїть борщ. Чому ж не маєш що дати?

– Ну, то сідайте, діду, беріть ложку та їжте, будьте в нас нині гостем.

Дід Макар наблизився поважним кроком до стола і сів коло миски.

– Ге, діточки! – почав він підлещуватись до дітей, – на столі борщик стоїть, тільки я у вас не виджу хлібця на столі…

– Бо нема в нас хліба, – відповів старший хлопчик з розумними очима, – вже три дні нема і нема з чого спечи.

– То зле, голубчики мої, коли нема хліба, треба єго звідкись роздобути.

Він зняв з себе одну торбу, поставив собі на коліна і почав з неї виймати окрушки хліба.

– А ось маєте, голубчики, хлібець, їжте з борщиком, – говорив він, кладучи перед кождою дитиною окрушок, – а як з'їсте, то я ще добуду.

Діти дивились спочатку якось несміливо то на хліб, то на діда. Та, видно, їм так і запах хлібець святий, бо кожде брало за свій кусень і їло з борщем.

– Катерино, – кликнув він, – а ти чого стоїш в куті та хлипаєш? Чи то що поможе? Скажи сама! От ходи до гурту, бери хліб та кріпися, бо вже тільки снасть[1] з тебе… Тут плач нічого не поможе, ще раз кажу. Тут треба мудро роздумати, що робити…

– Ах, порадьте, дідусю, порадьте! – лебеділа[2] Катерина. – Бо вже сама не знаю, що мені робити: чи втопитись, чи в землю провалитись…

– Не гніви Бога, дурна жінко! – обурився з повагою дід Макар. – Така бесіда лише гріх на душу стягає!

Вона наблизилася до стола і глянула на свої діти, та ще більший біль пірвав єї за серце. Недавно єї чоловік, добрий робітник, трудящий господар, не давав їй з дітьми голодувати, а тепер ось до чого дійшло! Єї діти сидять коло голого борщу і їдять дідівський хліб… Хоч і як збиралось їй на новий плач, та она вже не плакала, бажаючи почути від діда розумне слово.

– Сядь-но отут коло мене, небого, – почав до неї ласкавим голосом дід Макар, – і слухай, що я тобі буду говорити. Пічну від мого власного клопоту… Ото видиш, я віднині зістаю без даху, без захисту. Тая клята п'яниця Танька вигнала мене, викинула з хати. А знаєш за що? За те, що я єї вгомонив[3], щоби не пила, щоби постаткувала[4]. А она за теє ось що зі мною зробила, та ще й набила на дорогу, подряпала пазурами, аж люде милосердяться[5] наді мною. Ну, дісталось і єї від мене, але що ж? Завсігди я віднині бездомний, беззахисний, як та билина в полі. Для того я ото до тебе обертаюсь[6], чи би ти не прийняла мене до себе на квартиру? – не чекаючи Катерининої відповіді, говорив він дальше:

– А тепер щодо твого горя. Велике оно, безграничне і бездонне, як те море, – се кождому відомо. Тільки тут плач та чорні думки нічого не

---

[1]*Снасть – тут:* скелет людини.

[2]*Лебеді́ти – тут:* говорити жалібно, із слізьми в голосі.

[3]*Вгомоня́ти* – вговорювати, наставляти на добре.

[4]*Постаткува́ти* – поводитись статечно.

[5]*Милосе́рдитись* – співчувати, вболівати над кимсь.

[6]*Оберта́тися – тут:* звертатись.

поможуть. Ти мусиш погодитися[1] з долею, мусиш випогодити свій розум[2] і взятись до невсипущої праці задля тих дітей, щоб їм дати яку раду, поки хоч двоє старших стане на себе робити й тобі помагати. А тимчасом, якби ти мене до себе прийняла, то й я, може б, тобі хоч трохи поміг. От ти пійдеш де на роботу, а я буду дома, припильную дітей, а пійду я межи люде, то все принесу хлібця, часом і кусник сала, і який гріш, та й поділюся своїм добром з твоїми дітьми... Ну, що ж, Катерино? Го́дишся на те, що я кажу? Говори!

Катерина мовчала. Їй не могло поміститися в голові, як єї діти можуть їсти хліб з Макарових торбів і що сказав би на се небіжчик, єї чоловік. Она була в душі противна предложенню діда Макара.

– Що ж? Ти мовчиш? – спитав дід докірливо. – Ти гордуєш, відпихаєш від себе мою прихильну руку? Ну, роби, як сама знаєш...

Катерина глянула на Макара. З наїженими бровами, з нахмуреним високим лисим чолом він видався їй в тій хвилі страшним, однак з єго тусклих сірих очей так і промовляла до єї якась невимовна доброта, прихильність, величавість[3]... «Що ж, – подумала она собі, – гріх гнівити старого, а тим більше не приймити бездомного старця в хату. Нехай хіба робить, як хоче, не буду єму противитись, хоч та єго підмога, що він мені хоче давати, не видаєсь[4] мені нічим, як тільки старечою примхою. Голодний голодного не нагодує...»

– Добре, – сказала вона по хвилі, – оставайтесь у нас, діду... Я думаюот, сама не знаю що... така вже в мене тепер голова важка...

– Ну, то хвалити Бога, що не гордуєш, – сказав урадуваний дід. – Не бійся, я тобі в хаті не заберу багато місця. От де-небудь в кутику, а літом пересплю й на приспі або на горі[5], а все-таки матиму пристановище...

Дід поглянув на миску. Діти за той час з'їли трохи борщу, а решта застигла.

– Ну, Катерино, – почав він дальше, – коли межи нами прийшло до згоди, то мусимо заїсти могорич... Підлий борщу, коли є, та сядь заїж, покріпися...

Катерина підлила гарячого борщу, дід Макар добув з торби свіжого хліба...

– Їжте, голубчики, – заохочував він діти, – і ти, господине, бери нашого хліба... Ми тобі позичаєм, поки на свій заробиш, – додав він, усміхаючись.

І голодна челядь сербала каламутну теч[5], їла з великим смаком голий борщ, кріпилась до борби з житєм.

З'їли весь борщ що до краплі.

Дід Макар положив ложку на столі і перехрестився побожно три рази до образів.

– Ось і поживився, – сказав він, – дякувати Господу Богу та й тобі, господине! Добрий борщ, кислий, видно, старий, такий, як я люблю...

---

[1] *Пого́дитися – тут:* змиритися.

[2] *Ви́погодити ро́зум* – прояснити думку.

[3] *Величáвість* – поважність, величність.

[4] *Видаéсь* – здається, уявляється.

[5] *На горí – тут:* на горищі.

[6] *Теч – тут:* рідина (те, ще тече).

Що ж, Микольцю? – звернувся він до старшого хлопця. – Тобі вже, либонь, кінчиться сьомий рік, може б, ти зачав учитися читати, ге?

– Де вже єму вчитись читати! – вмішалась Катерина. – До школи не має-таки в чім ходити, ну та й з дітьми мусить хтось зістати, коли я пійду з хати. А хто ж зістане, як не він, найстарший?

– Ну, то я тебе, Микольцю, сам буду вчити читати, як тілько буду в хаті: вечорами, деколи вдень. Що ж, маєш охоту до науки?

– Чому ні? – відповів хлопчик. – Тілько я книжки не маю.

– Се нічого! – сказав дід. – Книжка у мене є старенька, а як підучишся, то й більше книжок роздобудемо, та й будемо читати, аж серце зрадуєсь... Будеш мені мою молодість нагадувати, гей, гей! Тілько я, голубчику, трохи вже недовиджаю; та се не вадить: як заложу на ніс окуляри, то ще букви розберу, не бійся...

V

І дід Макар зістав від того часу у бідної вдовиці на квартирі. Люде завважили, що він зробився якийсь моторнійший, став і до дальших сіл заходити, куди давнійше не заглядав. А на відпустах[1], на базарах так набожно молився, з таким чутєм виспівував святої Варвари і Правди та Кривди, що ще більші громади обступали єго і ще більше знаходилось таких, що із-за таких пісень плакали, – ну, і більше сипалось крейцарів і хлібця до Макарових мішчат. А мені сказав він одного разу втайні[2]:

– Аж тепер, на старість, чуюсь я цілком щасливим, коли маю дрібні діти, коли маю про кого дбати, кого годувати...

А Катерина? Она стала ходити на зарібки. Плата поденної робітниці у нас занадто нужденна, щоб вистала для неї і для п'ятеро дітей. Она скоренько пізнала, на якій пригоді ставав для єї діточок хлібець діда Макара. Она віддячувала єму, як могла: і обпирала, і облатувала, і на печі єму стелила, і годувала борщем та капусняком (се були дві любимі єго страви), а коли учила свої сироти молитись за душу їх батенька, не забувала від себе додати нишком ще один «Отче наш» за здоровлє діда Макара.

- Де і коли відбувались події, зображені в оповіданні?
- Якої вдачі людина зображена в образі Тетяни Безпільної?
- За яких обставин Катерина Грущиха стала вдовою? Хто винен у цьому?
- Знайдіть у тексті портрет діда Макара. Про яке становище цього героя можна сказати, зважаючи на його зовнішність?
- Розкажіть про різницю у поведінці Тетяни та Катрі. Котра із героїнь більше заслуговує на повагу? Чому?
- Складіть розповідь про діда Макара.
- Перечитайте перший та другий абзац V розділу. Поясніть, чому у поведінці діда відбулись зміни.
- У житті кожної людини зустрічаються такі люди, як дід Макар, Катря, Тетяна. А якою людиною ви хотіли б бути?

[1] *Відпуст* – свято.

[2] *Втайні* – потай, по секрету.

Герої художнього твору

У художніх творах, як ви вже знаєте, зображуються різні події та люди. Так, у творі «Дід Макар» розповідається про бідування убогого наймита й осиротілих селянських родин. Тут діють різні персонажі: дід Макар, Тетяна, Катерина та її діти.

Люди, зображені в художніх творах, називаються *дійовими особами*. Синоніми до цього терміна – персонаж, образ людини, герой твору.

Одні персонажі беруть у подіях більшу участь, тому їх називають *головними* дійовими особами. Інші виступають лише в деяких епізодах – це *другорядні* дійові особи. В оповіданні Бордуляка головною дійовою особою є дід Макар, про що свідчить і назва твору. Всі інші персонажі – другорядні.

Часто нам доводиться розповідати в класі чи комусь із друзів про того або іншого героя прочитаного твору – тобто давати характеристику дійової особи. Як це треба робити?

Характеризуючи якийсь персонаж, не потрібно переказувати зміст усього твору. Слід говорити про самого героя: хто він є, який його зовнішній вигляд; розповісти про вчинки та поведінку персонажа, про ставлення до інших дійових осіб. Зауважимо також, як до нього ставляться інші герої твору та сам автор. Разом з тим відмічатимемо й риси вдачі персонажа. При цьому варто посилатися на зміст твору, використовуючи з художнього тексту відповідні слова й вислови. Потрібно також сказати й про своє ставлення до персонажа, дати йому оцінку.

- Відомості про героїв засвойте самостійно. Прочитайте статтю, поділіть її за змістом на три частини, складіть план, перечитайте кожну частину ще раз, виділіть головне, додайте відомості, які ви знали раніше, і перекажіть статтю.
- Колективно складіть усну характеристику діда Макара за таким планом:
  а) Хто такий дід Макар?
  б) Його портрет.
  в) Дід Макар – сумлінний трудівник.
  г) Ставлення Макара до інших дійових осіб.
  ґ) Благородний вчинок убогого старця.
  д) Як ставляться до Макара інші дійові особи і сам автор?
- Розкажіть про свої враження від вчинків і поведінки діда.

Українська література XX століття

Олександр Олесь

(1878–1944)

Олександр Іванович Кандиба народився 5 грудня 1878 року у місті Білопілля (тепер райцентр Сумської області). Маленький Олександр дуже рано залишився без батька. Взимку 1881 року Іван Кандиба впав у крижану воду з пароплава, який затерло у льодах, і загинув. Влітку хлопчик разом з матір'ю відпочивав у дідуся. Там хлопчик у 9 років написав свій перший вірш, присвятив його двоюрідній сестричці Тетяні. Олександр любив природу, подорожі, тягнувся до наук. Важким і тернистим був шлях поета. Рано померла мати. П'ятнадцятилітній Сашко навчається у хліборобській школі і підробляє собі на життя приват-ними лекціями.

У 1907 році виходить перша збірка поезій «З журбою радість обнялась». Друга збірка Олександра Олеся вийшла у 1909 році під назвою «Поезії. Книга II», а через деякий час було видано «Книжку третю». У різний час вийшло в світ понад два десятки його збірок. Писав поет і для дітей: багато віршів склав для свого сина Олега, інсценізував народні казки «Івасик — Телесик», «Лісовий цар Ох», «Злидні» тощо.

У 1944 році Олександр Олесь важко захворів і 22 липня 1944 року помер.

РІДНА МОВА В РІДНІЙ ШКОЛІ!

Рідна мова в рідній школі!
Що бринить нам чарівніш?
Що нам ближче, і миліш,
І дорожче в час недолі?!

Рідна мова! Рідна мова!
Що в єдине нас злива, –
Перші матері слова,
Перша пісня колискова.

Як розлучимось з тобою,
Як забудем голос твій,
І в вітчизні дорогій,
Говоритимем чужою?!

Краще нам німими стати,
Легше гори нам нести,
Ніж тебе розіп'ясти,
Наша мова, наша мати!

Ні! в кім думка прагне слова,
Хто в майбутнім хоче жить,
Той всім серцем закричить:
«В рідній школі рідна мова!»

І спасе того в недолі
Наша мрія золота,
Наше гасло і мета:
Рідна мова в рідній школі.

- Які почуття викликав у вас вірш О.Олеся?
- Які сподівання і мрії українського народу висловив поет? До чого він закликає в цьому вірші?
- Знайдіть у вірші епітети та риторичні фігури. Яке значення вони мають?
- Замініть подані словосполучення виразами з вірша: *рідна мова нам найдорожча і наймилійша; нас об'єднують перша пісня колискова і перші материнські слова; рідну мову не можна забувати і в чужому краю; мова врятує людей у скрутні часи*.
- Чому, на вашу думку, важливо оберігати і вивчати рідну мову? Як її можна поширити серед усього українського населення Молдови?

ПАВЛО ГРИГОРОВИЧ ТИЧИНА

(1891–1967)

Павло Григорович Тичина народився 21 січня 1891 року в багатодітній сім'ї дяка у селі Піски Бобровицького району на Чернігівщині. Батько майбутньо-го поета мав дуже тонкий музичний слух і прищепив синові любов до пісні. З 9 років Павло співав у монастирському хорі, а потім у хорі Чернігівської духовної семінарії. Першу пробу пера майбутній поет здійснив під час навчання в перших класах семінарії. Перша збірка поезій вийшла з друку 1918 року під назвою «Сонячні кларнети».

У великому серці поета завжди жила безмежна любов і трепетна ніжність до Батьківщини. Його поезії — це гімн природі і людині. Усі, хто особисто знав Павла Григоровича, свідчать, що він був дуже чуйним до людей, завжди привітним, багатьом допомагав. Він був щедро обдарованою людиною: гарно малював, добре знався на музиці, чудово співав. Мабуть, тому у віршах так багато світла, тепла, яскравих барв. Поету належать чудові збірки: «Замість сонетів і октав» (1920), «Золотий гомін» (1922), «Перемагать і жить» (1944), «І рости, і діяти» (1949) тощо. Обіймаючи в 1943–1948 рр. посаду міністра освіти України, Тичина дбав про розвиток української мови в школах. Поет був завжди з народом і творив для народу.

Помер П.Г. Тичина 16 вересня 1967 року.

ДЕ ТОПОЛЯ РОСТЕ...

Де тополя росте,
Серед поля стою.
І шумить, і співа
Жито думку свою.

Шумить жито, співа,
Заохочує жить,
Вітерець повіва,
Жито хилить, п'янить...

Жито шепче мені,
Як привільно навкруг,
І тремтить вдалині
Й потопа виднокруг...

Гей, простори які,
Любо-мило землі:
Де не глянь – колоски
Та всі в злоті-сріблі.

Де не глянь – колоски
Проти сонця блись-блись...
Лиш ген з краю ліски,
Ніби дим, простяглись...

Лише скраю ліски,
А то все, все жита,
Колоски, колоски,
Тиха дума свята.

- Яка пора року зображена в цьому вірші? Доведіть свою думку посиланням на текст.
- Виділіть у вірші образні вислови такого змісту: а) тихо шелестить жито під легеньким вітром; б) в шумі ниви вчувається розповідь про степові просто-ри; в) колоски вже достигають; г) ліски на обрії здаються затягненими ріденьким туманцем.
- Виділіть художні деталі, створені засобом уособлен-ня. Знайдіть повтори; поясніть, з якою метою вони використані у вірші.
- Розкажіть, що ви «бачили», «чули», відчували, читаючи вірш П. Тичини.
- Який настрій викликав у поета вигляд поля? Музикою якого характеру можна виразити цей настрій?
- Доведіть, що твір «Де тополя росте...» є віршем. До яких частин мови належать слова, що римуються?
- Пригадайте особливості читання віршів. Прочитайте вірш Тичини, застосовуючи всі відомі вам засоби виразності.

ГАЇ ШУМЛЯТЬ...

Гаї шумлять –
Я слухаю.
Хмарки біжать –
Милуюся.
Милуюся-дивуюся,
Чого душі моїй
так весело.
Гей, дзвін гуде –
Ізdалеку.
Думки пряде –
Над нивами,
Над нивами-приливами,
Купаючи мене,
мов ластівку.

Я йду, іду –
Зворушений.
Когось все жду –
Співаючи.
Співаючи-кохаючи
Під тихий шепіт трав
голу́блячий.
Щось мріє гай –
Над річкою.
Ген неба край –
Як золото.
Мов золото – поколото,
Горить-тремтить ріка,
як музика.

- Визначте, яка пора року зображена у вірші. Який час доби? Доведіть свою думку, спираючись на художні деталі вірша.
- У перших двох рядках другої строфи в деяких словах є звуки, які вчуває людське вухо в гудінні дзвона (*дз – гу – зд*). Знайдіть рядки, де говориться про шум гаю й шелест трав. Виділіть у словах звуки, що допомагають передати ці явища природи. Запам'ятайте, що такий художній засіб називається *повторенням звуків.*
- Перечитайте другу строфу. Уявіть ледь помітне тремтіння повітря в спеку. Це явище поет передав образним висловом: «Думки пряде – над нивами».
- Чи доводилося вам бачити хвилювання ниви під вітром? Що вона нагадує? Як ви розумієте вислів «нивами-приливами»?
- Знайдіть у вірші порівняння.
- Знайдіть слова й вислови, якими виражено почуття поета, його настрій.
- Виділіть у вірші рими. Яка особливість римування в цьому творі?

МАКСИМ ТАДЕЙОВИЧ РИЛЬСЬКИЙ

(1895–1964)

Максим Тадейович Рильський народився 19 березня 1895 р. у Києві, але дитинство промайнуло у с. Романівки (тепер Попільнянський район Житомирської області).

Один із перших віршів написав дев'ятирічним хлопчиком (1904 р.). Уже в 15 років вийшла його перша збірка «На білих островах» (1910). Він був людиною, що на все дивилася власними очима. Поет-інтелектуал, учений, перекладач, М. Рильський був людиною щирого серця, чистих помислів і надзвичайної доброти.

Навіть природа у Рильського завжди перебуває у гармонії з людиною. З юнацьких років поета хвилювали стосунки людини і природи:

Люби природу не як символ
Душі своєї,
Люби природу не для себе,
Люби для неї.

Найповніше видання творів М. Рильського — двадцять томів, але це лише часточка того, що він створив. Його збірки поезій «Під осінніми зорями» (1918), «Гомін і відгомін» (1929) тощо свідчать про величезний талант автора.

В роки війни проти фашистської навали виходять поетичні книжки «Слово про рідну матір» (1942), «Неопалима купина» (1944) та інші.

За видатні заслуги в розвитку науки і культури М. Рильський був обраний академіком АН УРСР, АН СРСР. Твори поета перекладені багатьма мовами світу.

Не стало М.Т. Рильського 24 липня 1964 року. Поховано його на Байковому кладовищі у Києві.

СИНОВІ

Ти був іще малий котигорошок,
Така собі одна із людських мошок,
Що виповзли на сонце, бо весна
Тепло лила із келиха без дна,
І щось собі блаженно лепетали, –
І от тебе розумники спитали
(Можливо, й сам слова сказав я ті):
Чим хочеш бути, хлопчику, в житті?

Серйозний, як усі котигорошки,
Ти на питання це подумав трошки
І відповів: л ю д и н о ю . – Дитя!
Благословляючи твоє життя,
У трудну виряджаючи дорогу,
Яку пораду чи пересторогу
Я кращу дам, ніж дав собі ти сам?

Будь вірний слову, що усім словам
Із ним одним ніколи не зрівняться!
Хай веселить тебе любов і праця,
Хай дружби непогаслої крило
Гірке від тебе відганяє зло,
І хай у час останній свій про сина
Спокійно я подумаю: л ю д и н а !

- Знайдіть в тексті слова, які свідчать про любов батька до сина.
- Поясніть, що означає для вас бути справжньою людиною.
- Опишіть, як ви уявляєте малого хлопчика, котрий розуміє, що головне – це бути *людиною.*
- Яку настанову дав батько синові?
- Пригадайте прислів'я, в яких йде мова про риси характеру людини.
- Напишіть твір: «Людина, яку я поважаю».

ПІСНІ

Коли пісні мойого краю
Пливуть у рідних голосах,
Мені здається, що збираю
Цілющі трави я в лугах.

В піснях і труд, і даль походу,
І жаль, і усміх, і любов,
І гнів великого народу,
І за народ пролита кров.

В піснях – дівоча світла туга
І вільний помах косаря,
В них юність виникає друга,
Висока світиться зоря.

Люблю пісні мойого краю,
Та не спинюсь на тім лишень:
З любов'ю вухо привертаю
До братніх на землі пісень.

Немає людності такої,
Громади жодної нема,
Яка б із давнини глухої
Ішла по всесвіту німа.

Багато голосів на світі,
Як барв на поверхні земній,
Та всі вони в єдине злиті
У мрії людства віковій.

Це – рук стискання працьовите,
Це – серць братання у бою...
Жагу пісень, в труді омитих,
Люби, як брат сестру свою.

У кожній мові, в кожнім слові
Краси майбутнього шукай,
Де в неохмареній любові
Розквітне світу небокрай.

- Поясніть назву вірша.
- Що вбачає поет у народних піснях?
- Як поет ставиться до пісень?
- Пригадайте, які пісні ви чули від своїх рідних. Чи сподобалась вам хоч одна пісня?
- Визначте головну думку вірша «Пісні».

ВОЛОДИМИР МИКОЛАЙОВИЧ СОСЮРА

(1898–1965)

Володимир Миколайович Сосюра народився 6 січня 1898 року на залізничній станції Дебальцеве Донецької області. Батько був будівельником, землеміром, працював учителем. Мати виховувала восьмеро дітей. З одинадцяти років Володя, як старший серед дітей, повинен був працювати на заводі, а з сімнадцяти років — на шахті. Учився у школі для бідноти, закінчив інститут.

У 1921 році вийшла перша збірка «Поезії», до якої увійшли твори, складені на фронтах громадянської війни. У мирний час свої вірші Сосюра писав не за письмовим столом, а йдучи шумними вулицями міста, в купе вагона. Його твори пройняті любов'ю до рідного краю: «Любіть Україну», «Васильки», «Два Володьки» тощо.

За час літературної діяльності, що тривала близько п'ятдесяти років, поет написав понад двадцять поем і сотні віршів.

Творами Володимира Сосюри захоплюються мільйони людей не тільки в Україні, але і за її межами.

Помер В.М. Сосюра 8 січня 1965 року.

ВЕСНЯНИЙ САД, КВІТКИ БАРВИСТІ...

Весняний сад, квітки барвисті,
пісні пташині в вишині,
і ти у сяєві й намисті
подібна сонцю і весні.

А в небі радість журавлина,
і даль степів, мов крил розмах.
Моя кохана Україно,
такою ти в моїх очах.

Гвіздки твої пробили руки,
на вітрі коси золоті,
а в чорнім небі – круки, круки...
То ти розп'ята на хресті.

Огні померкнули ласкаві
в твоїх очах. Кругом штики.
Втоптали чоботи криваві
твоє намисто і квітки.

Та упаде удар огнистий,
у прах розсиплються штики.
Ми підберем твоє намисто,
знов розцвітуть твої квітки.

Луна пісень кругом полине,
тебе ми знімемо з хреста,
і ти воскреснеш, Україно,
моя ти страднице свята!

- Вірш «Весняний сад, квітки барвисті» написаний у 1941 році. Пригадайте, які події відбувалися тоді в Україні.
- Перечитайте дві перші строфи. Намалюйте словами образ України, що уявлявся Сосюрі, коли він працював військовим кореспондентом фронтової газети.
- Знайдіть в тексті епітети, повтори. З якою метою автор вживає їх у вірші?
- В яких рядках висловлюється впевненість у перемозі?

ХТО В РІДНОМУ КРАЇ...

Хто в рідному краї тепло здобуває
з пластів у підземнім бою,
хто в полі ростить все нові урожаї,
той любить Вітчизну свою.

Хто молодість нашу і світ ясновидий
леліє у рідним краю,
хто ворога серцем усім ненавидить,
той любить Вітчизну свою.

Тому вона рідна, тому вона мила
й миліша за інші краї.
Як мати, вона нас для щастя зростила,
тож будем любити її!

Квітучих садів нахиляються віти...
Вона ж, як весна, молода!
Для неї, для неї і жити, й творити
під прапором миру й труда!

- Чи сподобався вам цей вірш? Чим саме?
- Чому, на вашу думку, видобуток вугілля автор називає підземним боєм?
- Яким словом (чи словосполученням) можна замінити вислів: «хто в полі ростить все нові урожаї»?
- Як ви розумієте рядки:
  Хто молодість нашу і світ ясновидий
  леліє у рідним краю?
  Люди яких професій навчають і виховують молодь та дітей? Хто леліє (доглядає, захищає) наш «світ ясновидий»?
- Перечитайте мовчки три перші строфи вірша. Поясність зміст.

ОСТАП ВИШНЯ

(1889–1956)

Народився Остап Вишня (Павло Михайлович Губенко) 13 листопада 1889 року на хуторі Чечва на Полтавщині. Батьки майбутнього письменника були грамотними, любили читати, знали багато пісень, казок, а гумор іскрився у кожному їхньому слові. Батьки прагнули дати своїм дітям освіту. Тому Павло навчався спочатку в двокласній школі, потім у військово-фельдшерській школі у Києві, а у 1917 році вступив до історико-філологічного факультету Київського університету.

У липні 1921 року в газеті «Селянська правда» була надрукована перша гумореска «Чудака, їй-богу!» Під нею вперше з'явився підпис «Вишня Остап». Письменник перекладав твори М. Гоголя, А. Чехова, Марка Твена тощо.

З Вишні був бездоганно вірний друг і товариш. Сам, провівши у тюрмі десяток років, рятував однодумців і матеріально, і гумором.

Письменник любив людей. У своєму щоденнику він писав: «Треба любити людину. Більше ніж самого себе... Любити, між іншим, це дуже тяжка робота».

А ще більше славний гуморист хотів, щоб народ «у своїх печалях, горестях, роздумах» усміхнувся, «щоб хоч одна зморшка його трудового, задумливого лиця... розгладилася».

Не стало великого патріота, народного улюбленця 28 вересня 1956 року.

ПЕРШИЙ ДИКТАНТ

I.

Давно-давно це було. Було це за тих часів, про які наші люди, жартувавши, казали: «Було це за царя Опенька, як була земля тоненька!» А тоді таки справді був цар, хоч і звався він не Опеньком, а Миколою, і були на нашій землі пани, поміщики та капіталісти.

А жили ми на хуторі, і від хутора до села було тоді верстов зо три, а тепер, значить, кілометрів три з гаком.

На хуторі було з десяток хатів, а навкруги – ліс, де росли високі ялинки, розложисті клени і могутні у три-чотири обхвати дуби...

А ліщини тої, ліщини! Як пішла зеленими кущами ліщина понад хутором по узліссю, то аж до охтирського шляху прослалася, а потім повернула на Рубани, з Рубанів на Шаповалівку, і аж до самісінького Рибальського хутора все ліщина та й ліщина...

А як уродить було горіхів! Щодня ми тих горіхів повнісінькі пазухи було приносили, а мати їх посушать, і взимку такі були ласощі в неділю: і соняхи, і гарбузці[1], і горіхи...

Лускаємо було, лускаємо ті соняхи з гарбузцями та з горіхами, аж язики подубіють, мати дивляться та тільки покрикують:

– Заїди, заїди повитирайте!

Того часу було нас у батька з матір'ю п'ятірко: найстаршенька сестриця Парася, а під нею був я, а після мене знайшовся в капусті братик Івасик, а після Івасика лелека приніс сестричку Пистинку – потім іще, не пам'ятаю вже де, знайшлися дві сеструні.

Це нас було на той час, що про нього оце розповідаємо.

А пізніше приносили нам братиків і сестричок і лелеки, і в капусті їх знаходили, і з колодязя витягали.

Дванадцятко всього в батька з матір'ю було нас братиків та сестричок.

Найменшеньку сестричку Орисю баба Секлета на вгороді під калиновим кущем ізнайшла.

Ох і плаксива була сестричка Орися, і перед тим як заголосити, скривиться було, скривиться, ніби калинову ягоду розкусила.

Мати, гойдаючи її, все було приказувала:

---

[1] *Гарбузці* – гарбузове насіння.

– Недарма тебе, таку плаксиву, баба Секлета під калиновим кущем ізнайшла! Усе тобі кисло!

А тепер сестричка Орися – лікар, завідує в районі родильним домом, діточок вона лікує, щоб здорові були і не скиглили.

II

На хуторі школи не було, не було на хуторі й церкви з церковно-приходським «вчилищем»[1], і зростали хуторяни здебільше неписьменними, бо навіть і до вбогого дякового «письменства» годі було прилучатися, – дяка на хуторі не було.

А як нашим батькам кортіло, – до болю! – щоб ми, їхні діти, вивчилися читати й писати, бо як залетить у хутір якийсь лист із далекої солдатчини, то й того не було кому вичитати, – загорталося того листа в біленьку хустинку і чимчикувалося з ним аж до села, до вчительки або дяка чи до «сидєльця» в марнопольці[2].

– Прочитайте, прошу я вас! Я вам ось і крашанок принесла!

Учителька в селі була дуже старенька й кволенька, – їй з листами соромилися надокучати, отже, вичитували листи дяк із «сидєльцем» – і складали до своїх комірчин хуторські крашанки.

Вчити дітей! То нічого, що школа далеко, що дітям і в осінні дощі, і в зимові хуртовини доводилося ходити десятки кілометрів туди й сюди! Пішки – це півлиха, найбільше лихо, непереборне для більшості батьків, – чоботи!

– От уже на ту зиму Парасі й до школи час, а де ж тих чобіт узяти?

Парасі чоботи таки справили. Померла навесні бабуся, з їхніх старих шкарбанів перетягли на Парасю. Хоч і непоказні, а проте чобітки, а як дьогтем вишмарували, ще й блистять.

Почала Парася до школи ходити, а вечорами стоїть було біля каганця та все: «а-а-а», «би-би-би»...

І ми, меньшенькі, обсядемо її та й собі за нею: «а-а-а», «би-би-би»... Аж доки було мати:

– А ну, грамотії, спати!

Наступної зими і мені теж випало йти до школи.

– А чоботи?! Де ж тих чобіт насправлятися? – бідкалася мати, бо батька ми вдома бачили коли-не-коли, – він наймитував у панській економії, був біля панських коней за конюха.

Якось у неділю прийшов з економії додому батько, довго вони з матір'ю міркували, де взяти для мене чоботи до школи ходити. Так-таки вони чобіт для мене і не вигадали, а вирішили, що ми з Парасею ходитимемо до школи по черзі – один день вона, а один день я.

Почав, отже, ходити і я до школи.

Вчила нас доброї душі старенька вчителька Марія Андріївна, маленька, роками вже згорблена бабуся, що весь час закутувалася в теплу хустку і все – кахи! кахи! Усе кахикала.

---

[1] *Церковноприходськé учúлище* – в царській Росії при церквах були початкові школи, в яких навчалися діти бідняків.

[2] *Марнопóлька* – перекручене «монополька» (корчма, шинок) – так називалися до революції крамниці, в яких продавалася горілка; «сидєлець» – власник монополькі.

А добра, добра була, ласкава та лагідна.

Як закрутить було взимку хуртовина, ніколи вона нас, хутірських школярів, не пустить було додому на хутір, залишить у школі на ніч, дасть кулешику чи яєчні насмажить, чайком напоїть, та ще й з цукерками, біля груби на підлозі рядно простеле, а на рядно кожушину, подушку покладе, подивиться, як пороззуваємося і чи не мокрі в нас ноженята, – як вогкі, накаже насухо повитирати, онучі на лежанці порозгортати, чобітки під грубку поставити, тоді чимось теплим повкриває нас:

– Спіть, дітки!

А сама сидить біля столу та все читає, все читає та кахикає...

А вранці побудить нас і поснідати дасть.

І коли вона, старенька, спала, хто зна!

Любили ми стареньку нашу вчительку Марію Андіївну – дуже! І любили, і слухали її, бо мати було і Парасі, й мені завжди наказувала:

– Слухайтесь Марії Андріївни і не дратуйте її! Такій учительці, як наша, низенько вклонятися треба!

Ой, як давно це було, а й досі в нас старі люди згадують чудесної душі людину, народну вчительку Марію Андріївну, і її могила влітку завжди квітами уквітчана: колишні учні її пам'ятають про неї.

Училися ми...

III

Вже третю зиму ходив я до школи. Парася походила до школи тільки дві зими і на тому закінчила свою освіту, бо в нас іще добавилось троє братиків і сестричок, і матері самій годі було з такою оравою впоратися.

Чобітьми ми чергувалися вже з братиком Івасиком. І от одного дня після різдвяних канікул увіходить до класу Марія Андріївна та і звертається до нас, що ходили до школи третю зиму, були, значить, уже в третій групі.

– От що, діти! Почнемо ми з вами тепер щотижня диктовку писати. Я проказуватиму, диктуватиму, а ви пильненько слухайтеся і пишіть у своїх зошитах те, що я вам диктуватиму! Вийміть зошити!

– І в книжечку не дивитися? – залунало з усіх парт.

– Не дивитися! На те й диктант? От і дізнаємося, як ви вивчилися писати! Ви ж із книжок списували? Пригадуйте, як у книзі слова напечатані, бо траплятиметься багацько таких слів, що ви їх із книг списували... Не спішіть, думайте... Ну, починаю... Майте на увазі, що навесні будуть для вас випускні іспити (як ми називали – «здаменти»), а на іспитах обов'язково буде диктовка, диктант.

Почала Марія Андріївна диктувати.

Всього першого диктанта я вже не пригадую, але пам'ятаю одну його фразу дуже добре.

Диктувалося російською мовою, бо шкіл на рідній українській мові за царя на Україні не було.

Ось проказала Марія Андріївна:

– «По полю ехала с господами коляска, запряженная четвериком великолепных лошадей. За коляской бежала и лаяла собачка испанской породы».

Прочитала Марія Андіївна це саме і вдруге... Ми зашелестіли зошитами, зашаруділи перами.

На другий день Марія Андріївна принесла перевірені наші зошити з диктантом.

Почала вона говорити про те, що написали ми перший диктант не дуже, сказать, удало, помилок багатенько, а коли згадала про ту коляску з господами та з собачкой «испанской» породи, не витримала, зайшлася веселим сміхом, сміх перейшов у кашель, з очей полилися сльози, і вона вже просто впала в крісло, витирала сльози, реготала й кашляла...

– Ну що ви понаписували?! О Господи! І де ви таке чули? Ми понаїжачувалися...

– Вас шістнадцять учнів, і п'ятнадцять із вас понаписувало: «...За коляской бежала и лаялася собачка из панской породы»... Де ви чули, що є на світі собаки панської чи не панської породи і щоб вони лаялися? Порода «испанская», є таке государство – Іспанія, а собаки не лаються, а «лают», по-нашому «гавкають». Зрозумів? – запитала вона мене.

– Та не дуже, Маріє Андріївно! Я собі думав, пани їдуть, то й собака в них панської породи, батько часто говорять, що їх пан та бариня лають, я й думав, що коли пани лаються, то й собаки їхні не кращі із них і теж лаються...

– А воно, бач, і не так! – засміялася Марія Андріївна.– Та в тебе ще й без того багато помилок. Поставила я тобі двійку! Підтягатись треба! Сідай!

Я сів і ледве не заплакав:

– Здохла б вона йому, та собачка, разом із панами!...

- Яким було життя сільської бідноти, зображене у цьому творі?
- Що ви можете розповісти про Марію Андріївну?
- Яким, на вашу думку, був хлопчик від імені якого ведеться розповідь? (вік, зовнішність, ставлення до різних людей, з якої він сім'ї)?
- Над якими місцями твору «Перший диктант» ви сміялися? Чому?

Гумор. Гумореска

Читаючи твір Остапа Вишні «Перший диктант», ми сміємось. Чому ж нам смішно? Бо те, про що розповідається в творі, нам здається чудним, часом навіть недоречним, а все недоречне – комічне, смішне.

Комічним здається все те, що є не таким, яким, на нашу думку, має бути.

Проте сміх, який викликає зображене в творі Остапа Вишні, не злий, не глузливий, а доброзичливий.

Співчутливе, доброзичливе зображення комічного називається гумором.

Про злиденне життя селянських дітей, їхнє слабке знання російської мови автор розповідає в жартівливому тоні. І це ще більше смішить читача.

Невеликий обсягом художній твір, в якому зображено персонажів та комічні події в жартівливому тоні, називається гумореской.

Ще менші за обсягом смішні твори сам Остап Вишня назвав усмішками. Прозові гуморески та усмішки є різновидом оповідання. Як і в оповіданні,

в них зображується одна подія з життя головного героя. Основних дійових осіб небагато – двоє-троє, причому один або двоє з них мають якусь смішну рису своєї вдачі.

Засобів творення комічного дуже багато. Остап Вишня використовує деякі з них. Так, розповідаючи про молодших братиків і сестричок, автор вдається до такого засобу, як неправильне тлумачення якогось явища, події, предмета. У даному разі – появи нових дітей у сім'ї.

Ви знаєте, що в українській мові є *омоніми* – слова, які вимовляються, нерідко й пишуться, однаково, а значення мають різне. Є і такі слова, що в різних мовах вимовляються однаково, а зміст їх також різний. Слово *лаяти* в українській мові означає сварити когось, ганити (ругать), а в російській – собаче гавкання. Візьмемо другий приклад: слово *качка* в українській мові є назвою птаха (утка), а в російській означає сильне хвилювання води в морі, озері чи на річці (хитавиця). Такі слова називаються *міжмовними* або *міжнаціональними омонімами*. Неправильне вживання їх є недоречним, часом призводить до непорозумінь, а тому в художніх творах використовується як один із засобів творення комічного.

У гумореску «Перший диктант» багато слів, висловів, порівнянь жартівливого характеру. Наприклад: «марнополька»; «Це було за царя Опенька, як була земля тоненька»; «аж язики подубіють»; «скривиться, ніби калинову ягоду розкусила» тощо. Жартівливі слова й вислови надають усій розповіді комічного характеру.

Письменники використовують і такий засіб творення комічного, як намагання персонажа вдавати з себе не того, ким він є насправді. Так, Лис Микита оголосив себе посланцем неба, який нібито за Божим велінням мав установити справедливість у лісі («Фарбований лис» І.Франка).

Засобами творення комічного можуть бути також пестливі слова й гіпербола. Вивчаючи байки Л.Глібова, ви дізналися, що за допомогою пестливих слів можна висловлювати не тільки ніжність, замилування, а й осуд, висміювати персонажів, явища чи події.

Подібну особливість має й гіпербола. Зображуючи урочисті події, визначних людей, важливі явища, письменники вдаються до гіперболи. Коли ж гіпербола використовується для зображення негативного, потворного, вона сприяє ще більшому його висміюванню, зганьбленню. Наприклад: «З'їсть за вола, а зробить за комара».

- Чим подібні й чим відрізняються гумореска та анекдот?
- Назвіть засоби творення комічного.

Виразне читання гуморески

Оскільки гумореска є різновидом оповідання, у виразному читанні їх є багато спільного. Ті місця гуморески, де тон викладу серйозний, читаються, як і в оповіданні, – з відповідною інтонацією і темпом, із серйозним виразом обличчя. Якщо ж зображується комічне, інтонація буде жартівливою, вираз обличчя – трохи насмішкуватим або лукавим.

Коли будете практикуватись у читанні різних частин гуморески, спочатку визначте виконавське завдання: це допоможе вам знайти відповідні інтонації і темп читання, а також інші засоби виразності.

- Прочитайте перший абзац гуморески «Перший диктант» так, щоб передати авторське (й своє) ставлення до зображеного.

- Уривок від слів: «А жили ми тоді на хуторі...» – до слів: «Лускаємо було...» потрібно читати, як пейзаж в оповіданні. Визначте інтонацію і темп, логічні наголоси, паузи, а також відповідні жести й міміку; передайте настрій уривка (замилування красою рідного краю).
- Початок другого розділу до слів: «Вчити дітей!» – потрібно читати, міняючи інтонацію з розповідної на гумористичну й навпаки. Визначте ці переходи інтонації в тексті.
- Розповідь про Марію Андріївну прочитайте так, щоб виразити любов і повагу школярів та селян до старенької вчительки.
- Доберіть із гуморески «Перший диктант» якийсь уривок, підготуйте до виразного читання. Спочатку прочитайте в сім'ї, а потім – у класі.

Художній твір

Вивчаючи різні літературні твори, ви щоразу визначали головних і другорядних дійових осіб, виявляли їхні вчинки, замислювалися над їхніми роздумами, переймалися їхніми настроями та переживаннями. Ви слідкували за розвитком подій, спостерігали, як одна подія зумовлює іншу, як напруження дії у творі поступово зростає, досягає своєї найвищої точки, а потім спадає. Виділяли в тексті описи природи (пейзажі) і зовнішності персонажів (портрети), а також висловлювання дійових осіб (діалоги й монологи).

Дійові особи, їхні вчинки, роздуми й переживання, різні події, описи, діалоги, монологи є складовими частинами (компонентами) художніх творів. Вони розміщуються у творі строго впорядковано, тісно пов'язані між собою.

Таким чином, розповідь про події, різні описи, висловлювання персонажів, відтворення їхніх вчинків, переживань, роздумів тісно пов'язані між собою, часто взаємопереходять, зливаються, становлять єдине ціле – *літературний твір*.

- Назвіть складові частини літературного твору.
- Перечитайте початок оповідання Б. Грінченка «Грицько» до слів: «Грицько побачив, що Семен рве ягоди...»; визначте його складові частини; поясніть, як вони розміщені в тексті, як пов'язані між собою.

ПЛАТОН МИКИТОВИЧ ВОРОНЬКО

(1913–1988)

Народився Платон Микитович Воронько 1 грудня 1913 року в селі Чернеччина Охтирського району на Сумщині в сім'ї коваля.

З 1937 року навчався в Літературному інституті ім. М. Горького у Москві.

З перших днів Великої Вітчизняної війни був на фронті, згодом командував

підрозділом у партизанському з'єднанні С.А. Ковпака. За роки війни створив багато пісень і віршів, які поширювалися у вигляді листівок.

У 1944 році вийшла друком перша збірка поета — «Карпатський рейд». Платон Воронько — автор багатьох книжок для дітей: «Три покоління» (1950), «Онися» (1954), «Лісовий гомін» (1956), «Казка про Чугайстра» (1957), «Облітав журавель» (1974) та багато інших.

Твори Воронька видавалися російською, білоруською, польською та чеською мовами. П.М. Воронько — лауреат Національної премії імені Т.Г. Шевченка, премій імені Лесі Українки та Миколи Островського.

Помер поет у липні 1988 року.

ЛЮБЛЮ Я ЛІС!

Люблю я ліс!
Дрімотний ліс.
Він партизанові приніс
Жаданий захист і спочинок.
І не один звитяжний вчинок
Я по стежках його проніс
За нашу рідну Батьківщину.
Березу, вільху і ліщину,
Дубів могутність величаву
І навіть тихий верболіз –
Люблю я ліс.
Його по праву
Я і шаную, і люблю,
Вклоняюсь пишному гіллю,
Бо тричі щиро напоїв
Коріння буків і дубів
Своєю кров'ю молодою,
Тепер спокійною ходою
Проходжу лісом.
Тихий шум
Мені навіяв безліч дум
Про давні роки незабутні
І про омріяні майбутні,
В які ростимуть
І цвістимуть
Оці незаймані ліси,
Красу новій землі нестимуть
У вік найвищої краси,
У вік без війн,
Без крові,
Сліз.
Люблю я ліс.

- Знайдіть у вірші повтори. Чому, на вашу думку, поет звернувся до цього засобу?
- Перечитайте вірш мовчки. Виділіть рядки, де описано ліс. Поясніть, які художні засоби та як саме допомагають авторові змалювати яскравий, зримий образ величного пралісу. Уявіть, що ви разом з поетом зайшли в ліс; що ви побачили, почули, пережили?
- Зверніть увагу на те, що перше речення вірша – окличне, наступне – розповідне. Прочитайте їх із належною інтонацією.
- Як ви розумієте рядки:

  І не один звитяжний вчинок
  Я по стежках його проніс
  За нашу рідну Батьківщину?

  Розкажіть, які спогади навіяв поетові прадавній ліс.
- Чому мирні роки поет називає «віком найвищої краси»?
- Розкажіть, яким ви уявляєте автора (його ставлення до Батьківщини, людей, праці, природи). Свої міркування підтверджуйте посиланням на текст.

Художні засоби мови

Ви вже засвоїли різні художні засоби мови. Вивчаючи літературу, дізналися про вживання слів у переносному значенні – це тропи (епітет, порівняння, уособлення, алегорія, гіпербола).

На уроках мови у п'ятому класі ви ознайомилися з синонімами, антонімами, пестливими словами. У шостому класі довідалися про неологізми, архаїзми, діалектизми, професіоналізми та іншомовні слова.

До цих образотворчих засобів письменники вдаються у своїх творах для того, щоб правдиво, точно, виразно зобразити події та персонажів, висловити своє ставлення до зображеного, дати йому оцінку; надати мові більшої поетичності, жвавості. Завдяки цьому художні твори викликають у читача почуття радості, захоплення, змушують замислитись над зображеним.

Наприклад, свою глибоку вдячність лісові, пошану до нього П.Воронько виражає окликом («Люблю я ліс!»). Замилування лісом, захоплення його величчю автор висловлює яскравими епітетами – *дрімотний, незайманий.*

Пригадуючи своє партизанське минуле, П.Воронько знову звертається до епітетів, які допомагають передати його глибоке зворушення, гордість за подвиги народних месників і викликають у нас ті ж думки: «звитяжний вчинок», «рідна Батьківщина», «давні роки незабутні», У рядках:

...тричі щедро напоїв
Коріння буків і дубів
Своєю кров'ю молодою, –

крім епітетів (*щедро, молодою*), вжито й уособлення (*напоїв*). У майбутньому поет хоче бачити мир між народами, який називає «віком найвищої краси».

Читаючи літературні твори, ви вже переконалися, що письменники нерідко вживають одночасно кілька художніх засобів. Підсилюючи й доповнюючи один одного, вони дають можливість правдиво, виразно, поетично змалювати події, людей, явища, предмети.

Ви знаєте, що, малюючи картину, художник добирає фарби різних кольорів, тонів, півтонів, щоб правильно, чітко вималювати кожну деталь, відтворити правдиво, яскраво якусь подію, зовнішність людини чи пейзаж. Так і письменник добирає, найточніші, найвлучніші слова й вислови, вживає найвідповідніші в кожному випадку художні засоби мови, щоб створити словесну картину життя – правдиву, виразну, хвилюючу.

- Які види тропів ви знаєте? Поясніть, з якою метою вони вживаються в творах. Наведіть приклади.
- Яке значення в художніх творах мають неологізми, архаїзми, діалектизми, професіоналізми? Наведіть приклади.
- Розкажіть, з якою метою письменники використовують у творах синоніми й антоніми. Наведіть приклади.

ПАХНЕ ХЛІБ

Пахне хліб,
Як тепло пахне хліб!
Любов'ю трударів
І радістю земною,
І сонцем, що всміхається весною,
І щастям наших неповторних діб –
Духмяно пахне хліб!

- З чим пов'язується в уяві поета запах хліба? Чому? До яких образотворчих засобів він тут вдається?
- Чому поет з такою любов'ю і ніжністю говорить про хліб? А як ви ставитесь до хліба, вирощеного трудівниками полів?
- Ви вже знаєте, що епітети, які вживаються для зображення дійових осіб, предметів та явищ, завжди є прикметниками. Проте епітети можуть допомагати точно, виразно, поетично зображувати й дію; у такому випадку вони будуть виражені прислівниками. Наприклад: «Бо тричі щиро напоїв коріння буків і дубів своєю кров'ю молодою» («Люблю я ліс» П.Воронька). Знайдіть у вірші «Пахне хліб» епітети, виражені прислівником, і поясніть, з якою метою вони тут вжиті.

МИКОЛА СТЕПАНОВИЧ ВІНГРАНОВСЬКИЙ

(1936)

Народився Микола Степанович Вінграновський 7 листопада 1936 року в місті Первомайську на Миколаївщині. На його долю випали тяжкі випробування воєнного лихоліття. Микола Вінграновський, як і його ровесники — дитина війни. Вони читали при каганці, писали між рядками старих уцілілих книжок, бо зошитів не було, але мріяли стати неодмінно льотчиками, моряками, вченими.

У 1960 році Вінграновський закінчив Всесоюзний інститут кінематографії в Москві. Перший серйозний дебют поета стався 7 квітня 1961 року: «Літературна газета» надрукувала 15 віршів. Микола Вінграновський — автор поетичних збірок і доброго десятка прозових книг для дітей: «Сто поезій», «Кінь на вечірній зорі», «Літній вечір», «Первінка», «Сіроманець».

У повістях і оповіданнях останнього часу письменник поєднує світ людини і світ птахів, рослин, життя всього живого й «неживого». Діти — це особлива тема у творчості митця. Його «дитячі» твори для всіх і про всіх. Поезії та оповідання Вінграновського перекладено російською, литовською, естонською, польською, румунською та багатьма іншими мовами світу.

Микола Вінграновський — лауреат Національної премії України імені Т.Г. Шевченка.

ПЕРВІНКА

(*Скорочено*)

Ішов останній рік війни. У напівзгорілій хаті жила селянська родина: жінка Марія та її троє дітей. Найстарший з них – Миколка – мав усього років дванадцять.

Голодно було в їхній оселі, проте Марія ті гроші, що присилав з фронту її чоловік Максим Миколайович, не витрачала, сподіваючись купити корову. Назбирала вже двісті тисяч, але наприкінці війни гроші були дуже знецінені: буханець хліба на базарі коштував від тридцяти до п'ятдесяти карбованців.

Марія хворіла і не могла сама піти на базар, тому купити корову мусила доручити Миколці. Зі схованими за пазухою грошима хлопець прийшов у напівзруйноване містечко. Була провесна.

Тим часом ішлося на післяобіддя, базар знелюднів, і корів лишилося іще менше, ніж було.

Миколка полічив – чотири корови.

Він підійшов поближче до однієї з них і, начебто нічого й не мав, почав наслухати – скільки за неї правлять і скільки дають...

Трохи перегодя до корови підійшли якийсь чоловік із жінкою. Чоловік одразу почав обмацувати та м'яти коров'яче вим'я, боки, шию.

– І скільки ж дає ваша біленька? – запитав чоловік власника корови.

– Так як на добру пашу, то до двох відер.

– А скільки ж ви за неї? –поспитала жінка.

– Та так, за чотириста – то можна було б і віддати...

Чотириста тисяч! Миколка відчув, як його двісті тисяч за пазухою почали холодно ворушитись, як живі...

Лишилося три корови, і Миколка почалапав своїми жовтими чунями[1] до них.

Але дві корови були продані, а третя стояла за возами така, що до неї ніхто і не підходив. Те, що вона була геть-чисто чорненька, – півбіди. Миколці навіть сподобалося, що вона вся чорненька і ріжки віночком. Але вона хиталася од вітру і світила ребрами, і вим'я під нею було як маленьке яблучко, – ну просто тобі і не корова, і не коза! Продавала корову така сама й тіточка: на ній не було навіть куфайки, а лише сірий піджачок з рукавами по лікті, та на ногах – одна чуня, а друга калоша, прив'язана до ноги кабелем. Ніс її посинів від березневого вітру, латана-перелатана хустина стовбурчилась на голові, як шпаківня. Під пахвою тіточка тримала віхоть торішньої трави, налигач і хворостину.

Так вони й трусилися удвох з корівкою на спорожнілому базарі, на сірій землі під сірим небом.

Миколка обійшов корівку раз і вдруге і, оглянувшись, чи нема поблизу людей, швидко прошепотів:

– Тьотю, а скільки ви за неї просите, і так, щоб оддати?

У тіточки текли з очей сльози – чи то від вітру, чи хтозна від чого.

Не дивлячись на Миколку, деркúм від застуди голосом вона проговорила:

– Віддаю за сто п'ятдесят...

– А вона хоч доїться?

– Доїться, три стакани дає на день, але при добрій паші... – Аж тепер тіточка повернула голову в Миколчин бік – хто ж це її все-таки питає?

Миколка стояв від тіточки по той бік корівки, так що вона Миколки не помітила і здивовано оглянулася навколо.

– Тьотю, – Миколка виступив із-за корови, – мені ще далеко йти, то чи беріть свої гроші, бо не рано ж...

---

[1] *Чýні* – саморобні калоші з гуми чи шкіри.

І не встигла тіточка надивуватись, як Миколка присів і до коліна червоними тридцятками[1] відлічив усі сто п'ятьдесят тисяч – кожні п'ятдесят тисяч мати перев'язала йому мотузочком, так що три рази по п'ятдесят – і корова твоя! Ще й п'ятдесят у запасі!

– Нате!

– А звідки ти будеш, що тебе самого оце послали?

– Та я тут недалеко, із Кумарів, може чули, дванадцять кілометрів, а мати хвора на печі та двоє малих, а батька чекаємо з дня на день із війни. Беріть! Беріть і перелічіть самі!

Доки тіточка скоцюрбленими пальцями і сухими губами перелічувала гроші, Миколка ще раз оглянув корівку.

Тепер вона була його, їхня, домашня, і з цієї хвилини корівка сподобалася йому на все життя...

Миколка глянув у темно-голубі корівчині очі і спитав:

– А як тебе звати?

Корівка кліпнула, і в її очах на мить промайнуло щось...

–Ну, синочку, бери її та веди, та гляди ж ти її там удома, бо вона була у мене смирненька, не билась, не перебирала. – І тіточка віддала Миколці налигача, хворостину та віхоть сірої торішньої трави.

– Буду йти, бо мені з нею і смеркне... – І, як тільки Миколка взяв налигача, корівка слухняно потопала за ним по сірій базарній землі у Миколчине село, додому.

Вони відійшли далеченько й вже здалеченька оглянулись: тіточка стояла на тому самому місці і посинілою рукою витирала на очах сльози.

– Тьотю! – гукнув Миколка. – А як же звати її?

– Первінкою звати її, синочку! Первінкою...

Містечко пройшли спокійно. Даремно Миколка понабирав повні кишені каміння від собак. Майже всіх собак у містечку перестріляли німці, інші десь порозбігалися з переляку по лісосмугах та яругах, і коли вийшли з Первінкою за містечко на шлях, Миколка повикидав каміння у болото, щоб легше було іти.

Зо два кілометри від містечка дорога була вимощена, і йти було ще так-сяк. Але як тільки бруківка закінчилась, почалося непроходиме царство болота. Тікаючи, німецькі танки і машини так погризли, погорбили, пом'яли, подушили землю, що йти було неможливо.

Миколка ступав крок, чуня лишалася в болоті, і доки він висмикував цю, засмоктувало другу чуню – хоч стань та й плач.

А тут звечоріло просто на очах, і почало ввижатися, наче у покинутих німцями танках і машинах хтось є.

Первінка тулилась до Миколки і дрібно тремтіла, коли вони поминали постріляних корів, чи коней, чи навіть верблюдів. Німці тікали на чому могли, і коні чи корови не в силі були під ними йти і падали у багнюку, тоді німці їх убивали...

Пахло чимось неприємно-солодким. Миколці хотілось затулити носа – руки не вільні: однією рукою він вів Первінку, а другою раз по раз витягав чуні з болота.

---

[1]До грошової реформи 1947 року були купюри червоного кольору вартістю тридцять карбованців.

Так вони і посувалися вдвох під жерлами танків та гармат, поміж перекинутими машинами, погорілими гарбами і возами.

І тихо та порожньо на шляху і в степу, хоч вий.

Біля машин валялися потрощені мідні скрині з усіляким добром, з полотном, з квітчастими рушниками, з хромовими чобітьми, але Миколка знав, що нічого цього чіпати не можна, бо воно заміноване.

Пахло якимись ліками та горілою шерстю.

Смеркало. Смеркало й смеркало.

Первінка ледь тягла ноги, а Миколка ніс уже чуні в руці і йшов у валянках по болоті. Попереду замаячив горб із кам'яним давнім хрестом. Цей горб із кам'яним хрестом мав означати Миколці половину дороги.

На небо вийшли зорі, під ногами трохи підмерзло.

Вийшов червоний місяць, і танки відразу ж стали більшими, ось-ось наче загуркочуть і застріляють.

Миколка уже б і добіг додому, якби не пудові ноги набряклі, – мати ж удома не спить і думає: де ж це він?

Але ось і половина дороги.

Навіть при місяці видно у кам'яному хресті дірки від куль, але що се? Під хрестом біля згорілої машини стоїть ліжко! Темне широке ліжко з золотими бильцями стоїть під хрестом при дорозі!

По Миколчиній спині сипнуло морозом: ішов уранці на базар – ліжка не було. Хто ж це його поставив за день?

Миколка пильно почав придивлятися до машин, до «тигра», що чорнів за хрестом у кюветі, і до самого ліжка – ніде нікого.

Червоно світить місяць над горбом, і тиша така тиха, що аж холодна.

Навшпиньках Миколка підійшов до ліжка – ліжко порожнє, ні подушки на ньому, ні ковдри, самі лише дошки, де-не-де посічені кулями та осколками, та золоті бильця блищать при місяці...

«Дай, – подумав Миколка, – сяду та відпочину, бо не маю вже сил отак теліпатися, та й Первінці щось треба дати».

Миколка похукав у руки, прив'язав Первінку до ліжка і пішов до «тигра», бо якраз саме там росли найвищі будяки: треба ж було цьому «тигрові» увігнатися в такі добрячі будяки!

Миколка нагнувся і зашарудів між лапатими будяками: під будяками щось росло. Пирій чи ковила – проти місяця не видно...

Миколка виніс із будяків оберемок пирію, кинув його перед Первінкою на ліжко.

– Оце з'їси, Первінко, та й підемо далі, а я біля тебе посиджу, – сказав Миколка і сів на ліжко.

Первінка зашелестіла пирієм, а Миколці тим часом хтось почав мастити очі медом. Голова його хилилася на ліжко, згодом він підігнув під себе ноги і заснув.

Коли Миколка прокинувся, був уже білий день. Хлопчик з коровою поспішав додому, але тут з'явилися наші і німецькі літаки. Спалахнув повітряний бій. Миколка з Первінкою сховалися у великій воронці від бомби. Як тільки бій закінчився і літаки щезли, наші подорожні попрямували додому. З-під землі вже пробивався щавель. Голодний Миколка поїв його сам, погодував ним Первінку й набрав повну пазуху. До них пристав здоровенний бездомний пес, який супроводжував їх до самого дому. Оскільки він був уже не молодий, Миколка дав йому ім'я – Собака.

Дорогою від села йшов якийсь чоловік. Він був ще далеко, але по тому, як він ішов, припадаючи на ліву ногу, Миколка пізнав його: це був їхній сусід дід Ратушняк…

– Діду! – крикнув Миколка. – Це я ! Це ми з Первінкою додому йдемо!

– Де ж ти був цілий Божий день і ніч?

– Та ви ж бачите – дорога яка? А тут ще Первінка йти не може. Гляньте, яка тепер буде Первінка у нас!

Дід Ратушняк почухав Первінці за вухом, присів, подивився за вим'я, нічого Миколці не сказав, а тільки спитав:

– І скільки ж ти за неї дав?

– Сто п'ятдесят тисяч… А були й по чотириста!

– Ну, то чого ж, – сказав дід. – Тоді вона, може, цих грошей і стоїть… Ходім додому, там мати місця собі не знайде.

– Батька часом нема?

– Батька нема, але Петро Радзієвський учора на станції був, то каже, що вже їдуть ешелони і все з такими, яких повідпускали додому, – сказав дід.

– Діду, а може, батько додому і не прийде?

– Як-то не прийде?

– Вб'ють його німці, та й усе.

– Ну вб'ють… О, а звідки оцей козарлюга? – дід побачив собаку.

– Та причепився по дорозі вночі… Гляньте, діду, якого я щавлю нарвав!

Дід узяв листочок, пожував і спитав:

– Де?

– А ось у ярку.

– У якому? У цьому ярку?

– Тільки отам оно під тим боком.

– Заведемо корову та прийдемо. Щось рано щавель пішов, але, може, воно й на краще…

Підходили до Миколчиної напівзгорілої хати…

– Діду, ведіть Первінку у сарай, а я зараз! – прошепотів Миколка і навшпиньках відчинив двері сінешні, двері хатні, тихо підійшов до печі.

Вкрита батьковим давнім піджаком, мати лежала скраю печі і дивилася в стелю.

– Мамо! – крикнув Миколка.

Але йому лише здалося, що він крикнув. Він не крикнув, як того йому хотілося, а якось прошелестів сухим язиком, бо слова неначе піском пересипалися.

– Мамо, я купив корову! Дід Рятушняк у сарай повів! Первінкою звати.

Мати здригнулася і повільно повернула до Миколки своє хворе обличчя.

Від стіни випірнули голівки Миколчиних брата і сестрички і в один голос залепетали:

– Наш Миколка корову купив! Наш Миколка корову купив!

– Я її ще вчора купив, але ж ти знаєш, мамо, дорога яка, і чуні розклеїлися, а тут ще ніч…

– Так ти що – і ночував у степу?

– Ночував. Трохи був змерз, але на ранок сонце зійшло, і тут, бачу, дід Рятушняк іде. І ще, мамо, дивись, п'ятдесят тисяч зайвих лишилося, і дивись, якого я щавлю нарвав! У ярку, як до нас ото на половині дороги! Ми з дідом Рятушняком тепер будемо корзинами носити його!

– А ти ж хоч їв що-небудь?

– Їв. Щавель їв. Первінка їла. Тепер ми будемо корзинами носити його. А як прийде батько, то й з батьком! З щавлем ми же не пропадемо!

– А яка ж вона з себе? – тихо спитала в Миколи мати.

– Чорненька. На весь базар вона одна така тільки і була. І рога віночком. Три стакани на день дає. І не б'ється.

Миколка витрусив на лежанку щавель, виклав гроші...

...Зайшов дід Рятушняк.

– З молоком вас, Маріє, у вашій хаті!

– Так пішли здоїмо! – сплигнув Миколка з лежанки.

– Здоїмо-то, здоїмо, а чим годувати будемо? Чим же, Маріє, ми годувати будемо?

– Так трава ж скоро буде, діду! – вигукнув Миколка.

– Доки до тієї трави – ще не один раз можна буде ноги витягнути, – сказав дід і знову звернувся до матері: – У мене, Маріє, є така думка: поки на моїй хаті лишилося ще трохи стріхи, то нехай вона цю стріху поки що їсть – ви колись віддасте.

– А чи ж буде вона тую стріху їсти? – запитала стиха мати.

– Буде їсти, ще й дякуватиме. Сокирою посічу, теплою водою скроплю, – ще й дякуватиме, як на Великдень...

Минали дні, і Первінка з'їла всю вулицю за якийсь там тиждень, чесно віддаючи свої три стакани молока.

Хату діда Рятушняка Первінка з'їла за два дні. Бо тої хати не було що їсти – лише на причілку висіла жменя житньої соломи, і то такої старої, ще старішої за діда.

Її навіть не хотіли вже й миші.

Але дід акуратно ту солому посік, полив теплою водою і сказав Первінці:

– Дивись, ще й висівками трушу! – Дід висипав у тазик жменю висівок. –Їж на здоров'я. А пахне як, сам би їв!

Первінка з задоволенням схилилася над тазиком, а дід узяв білу німецьку алюмінієву літрову кружку і заходився доїти.

Миколка сів напроти Первінки і слухав голос молока.

Таким щасливим Миколка ще не був ніколи – тонке дзюркотіння молока сповняло його душу небесною мелодією.

З порога сарая Собака, і той дивився на Миколку такими радісними очима, що не міг втерпіти: встав і почав ганяти чогось по подвір'ю.

– Діду, буду я цієї ночі та ночувати біля Первінки. Бо тої ночі ввесь час щось ходило та гупало коло сарая. Я вже наслухáв-наслухáв, а воно ходить та гупає! А замок же у нас нікудишній!

– А Собака!

– А хто його знає, де він був. Десь, видно, ходив по зайців, мабуть. Треба ж і йому чимось та харчуватися... Діду... я пішов у степ. Пошукаю мишачі купки.

– Ти думаєш, миші тебе ждуть? Та поїли вони за зиму все, чим запаслися.

– Поїли? А може, й не поїли… Піду туди, за Розкопану Могилу, де торік просо було.

– Іди, тільки на міні не підірвись.

– Не підірвусь! – Миколка взяв мішечок і покликав Собаку…

Порожнє запущене поле сумно лежало без нічого, – ні соняшник, ні колосок не хвилювали його в усі роки війни. Посіяв тут, правда, хоть трохи проса, і те миші з'їли.

Миколка розгорнув мишачу купу, другу. Купи були порожні, за зиму миші перетрубили всі свої запаси і зараз живились, як могли, корінням, листочками торішньої трави, стеблами.

В одній купі Миколка знайшов трохи магару[1]…

Додому прийшли надвечір. На подвір'ї, біля криниці було тихо. Миколка зайшов у сіни, поставив мішечка з магаром і зайшов до хати.

– Мамо, це я. Я магару з поля приніс! Завтра промию його водою, підсушу, потовчу в ступі – ось вам і каша!

– Добре, – тихо проказала мати. – Там дід Рятушняк картоплі приніс. То ти звари…

Щоранку Миколка вибігав у садок подивитись, як там росте трава.

Трава рости не поспішала, бо один день попускало на тепло, а другого дня мороз хапав зубами калюжі і землю і так тримав їх, доки міг…

Город копати було ще рано, але Миколка наточив рашпілем лопату, набив на граблі нового держака з акації та й пішов згрібати під яблунями торішне листя. Під листям біленькими губками дихала трава і різнобіч розбігалися мишачі окопчики…

Глядь – Собацюра йде від степу садом додому. Але йде головою не вперед, а назад, задом іде і щось тягне зубами, тягне, аж стогне.

– Ти що? Де це ти був? Що це ти цупиш?

Собака відразу ж покинув свій тягар, бахнув об землю хвостом і сів перед Миколкою, як святий.

Миколка підійшов ближче і побачив грубезний сувій чорного сукна. Сукно начіпляло на себе реп'яхів та болота і видавалося якимось могутнім звіром без голови.

– Де ти його взяв? Отам у яру із машини поцупив? Так там же ж міни, собача твоя душа! А якби підірвався? Ох, дам же я тобі лупки цими граблями, щоб знав!

Собака похилив голову і, втомлено хекаючи, тільки те й робив, що мовчав…

Раптом Собака підняв голову, потягнув повітря, тихо заскімлив, завищав і з усіх своїх чотирьох ніг кинувся садом до хати, від хати через подвір'я на вигін.

Вигоном, ще далеко від хати, йшов якийсь чоловік… То йшов Миколчин тато… І хоча Собака ніколи й не бачив Миколчиного тата, але раптом він оголосив і мамі, і Миколці, і всім у селі, що йде господар з війни, та ще й білого коника веде за собою, щоб орать! Собака вискочив назустріч Миколчиному татові, Миколка за Собакою, коник злякався,

[1] *Магáр* – різновид проса.

а Собака уже був на татових медалях і голосно плакав татові в поранене обличчя.

Вибігла мати, городом кульгав дід Рятушняк, здаля щось кричав і собі плакав, плакали й бігли жінки, до яких ще не прийшли чоловіки, а Собака вже повз на животі попереду тата до мами і молотив хвостом по землі, як ціпом.

І коли тато взяв на руки Миколчиного братика і сестричку, пригорнув до себе Миколку, і коли мати притулилась до татової спини, Собака ліг і почав розглядати свої зальопані, в реп'яхах лапи...

А крізь відчинені двері сарая дивилася Первінка. По її чорненькому обличчю з темно-голубого, як слива, ока теж котилась темно-голуба, як слива, сльоза.

– Синочку, прив'яжи коня... Ну, що там, дядьку? – якось дуже тихо спитав Миколчин тато діда Рятушняка. Спитав так, неначе для нього не було ні війни, ні обгорілого снігу, ні напівзруйнованої хати...

– Лопата де? – крикнув засльозений дід і побіг до Первінки в сарай по лопату...

Миколчин тато з лопатою і дід Рятушняк із киркою вийшли із сарая і садом, стурбовані чимось вкрай, не кажучи нікому ні слова, швидко пішли повз кладовище в степ... просто на Розкопану Могилу. Йшли вони, не розмовляючи між собою, батько якось аж потемнів з лиця. а дід Рятушняк ще важче став припадати на ногу.

Біля Могили дід зупинився, витер шапкою лоба і закашлявся. Батько теж пристояв, роздивляючись на підніжжя Могили.

– Неначе не було нікого, дядьку?

– Ручаюсь, що не було. Я, Максиме Миколайовичу, всі ці роки не зводив з неї ока, як ви й веліли. Один раз, правда, тієї зими ночував біля неї під грушкою танками німець, але на верх не вилазив – було холодно, сніг, вітер.

– А що, як воно задихнулось? – знову тихо спитав Миколчин тато... Ну добре... Пішли... Дайте, дядьку, руку, бо слизько.

Дід Рятушняк подав руку, і Миколчин батько повів діда на Могилу за руку. Верх Могили був ввесь чисто розкопаний, знесений кимось давно, що на тому версі була аж наче яма у глубину могилу.

Росли там будяки і ще якісь бур'яни, вищі за Миколку. Батько зачав лопатою вирубувати під корінь будяки, а дід Рятушняк виривати лободу, блекоту та різний непотріб.

Миколка й собі ухопився за лободу біля діда...

Дід заходився киркою довбати землю на своєму місці...

– Дядьку! Ідіть сюди! – гукнув Миколчин батько. – Ідіть сюди, поможіть!

Дід Рятушняк спустився в яму до батька, щось довго вони крекгали, аж поки на руках не підняли над собою плуга. Вони поклали його на зрубане будячиння, а через хвилину поруч з ним поклали ще одного.

Потім із ями разом із землею полетіла пріла солома. Батько перестав копати, став на коліна і зачав розгрібати солому руками, занурюючи їх усе глибше і глибше, і раптом затих, ніби перестав дихати, ніби він там щось зловив під соломою дуже дороге й важливе.

У діда Рятушняка від хвилювання дрібно тремтіли вуса. Батько випростався і підніс до очей пригорщу пшениці. Роздивився, понюхав, дав понюхати дідові, а дід ще й узяв зернину на зуб – і вони обнялися: Миколчин тато із дідом Рятушняком...

– Ідіть, діду, в село та кличте всіх, хай беруть, у кого що є: відра, мішки, все що є! Пошліть кого-небудь до школи, щоб підмели класи. Будемо зсипати там.

– Біжу! – чомусь раптом дуже голосно, на весь степ крикнув дід Рятушняк і , як молодий, побіг до села.

– А ти, синку, повідтягуй будяки, тільки не поколись, на купу, та на́ тобі сірники та попали їх. А я буду копати!..

Скільки прожив Миколка на світі, але такого ще не бачив! Від села до Розкопаної Могили і від Розкопаної Могили до села засновигали люди. У мішках, в торбинах, на коромислах у відрах, в діжках на тачках люди носили і везли колгоспну пшеницю, яку батько закопав із дідом Рятушняком на початку війни таємно від усіх.

Носили до кінця дня і носили всю ніч. Білий місяць світив з усієї сили, і Миколка для себе помітив: іще до вчора усі тітки з їхнього кутка були мовчазні, печальні, згорблені. Але досить їм було почути, побачити і зано́сити пшеницю, як де взялися у них сили і ноги: забігали, заговорили, засміялися дівчатка, здавалося навіть, що й горе повеселішало на обличчях удів.

Розвиднялося. Від Розкопаної Могили йшла валка жінок з останнім уже зерном, як від яру викотилась довжелезна колона наших танків.

Гнівно та нетерпляче вони гуркотіли на захід, і сірі від болота «бобики» метушилися біля них, як сірі жуки.

Один з таких «бобиків» раптово розвернув і покотив до переляканих жінок із пшеницею на плечах.

З «бобика» виплигнув молодий лейтенант з цигаркою за вухом.

– Хто такі і чому ви тут?

Жінки втомлено зняли з плечей торби і мішки і мовчки передихували.

Лейтенант покопирсався в одному мішку, в другому, взяв жменю зерна і спаленів:

– Де взяли?

Жінки кліпали на лейтенанта ні в тих ні в сих.

Добре, що підійшов Миколчин тато з дідом Рятушняком. Скинувши на землю плуга, Миколчин тато підійшов до лейтенанта.

Лейтенант, забачивши множество орденів та медалей на батькових грудях, відразу ж присмирнів.

А тут під'їхав ще один «бобик», і з нього вийшов справжній генерал.

Миколка аж упрів від здивування, бо ніколи ще не бачив живих генералів.

Генерал сказав:

– Доброго здоров'я, люди добрі!

– Здрастуйте, – сказали жінки, а лейтенант узяв під козирок. Батько не взяв, бо був без шапки, і струнко чомусь не став, а підійшов до генерала якось по-домашньому, не по-воєнному:

– Пшеницю несемо, он із тієї Могили. Я – голова колгоспу.

– Дуже приємно… – м'яко сказав генерал і подав татові руку.

– У сорок першому закопав, коли відступали, думав, пропаде, – не пропало!

– Не задихнулось?

– Уявіть собі – ні! Так що будемо сіяти..

Генерал набрав пригорщу пшениці, довго на неї дивився, глянув на батька, на жінок, оглянувся на танки, на небо з літаками, обережно висипав зерно чомусь собі у кишеню…

– Бондаренко! – гукнув генерал капітана. – Лиши… в цьому селі пару бочок пального… Більшим… не зможу вам допомогти. Щасти вам!

Генерал взяв – батькові, дідові, жінкам – під козирок, сів у машину і поїхав…

Не встигли дерев'яними лопатами перегорнути пшеницю в школі, як на вигоні сів літак з червоною зіркою на боці.

– Ой, – ойкнув дід Рятушняк і вибіг зі школи.

Дід наче знав. А знав – бо з літака злазив його син Петро.

Петро кинувся бігти до хати, але дід загукав до нього від школи, з дерев'яною лопатою в руці:

– Петре, я осьдечки, тут, у школі, зерно перегортаю! – і вдарив себе руками об поли, та так і став, і сам не зміг вже бігти до Петра.

– Тату! – крикнув Петро до свого татка – діда Рятушняка – і в хромових чоботях повз Миколку і жінок протупотів до свого батька та обійняв його.

– Здрастуйте, тату! Я – на два дні! Відпустку дали!

– Здрастуйте! – сказав Петро людям і перестав сміятися та радіти. – Здрастуйте…

Миколка аж присів: на грудях у Петра блищала «Золота зірка» Героя, хоча погонів на плечах у нього й не було!

Дід Рятушняк, забачивши цю зірку, якось зніяковів, оглянувся на людей, а потім тихо сам прихилився до неї головою і – знову заплакав…

– Максиме Миколайовичу, – засвітився Петро до Миколчиного тата,– давно?

– Учора. Здрастуй.

– А я лечу та думаю…

– Надовго?

– На два дні!… Тату, не плачте…

– А оце в тебе що? – пальцем доторкнувся дід Рятушняк до Петрової золотої медалі.

– Як – що? Дивіться, тату.

– Бачу… А он Микола Первінку купив на базарі… Три стакани на день дає, – похвалився дід Рятушняк. – А я вже думав, де там ти є і що…

– Воюємо, тату! Не журіться!

…Миколчин батько сказав Петрові:

– Петре, ні трактора, ні коней. Лопатою степу не накопаєш. Маємо сім плугів.

– Запряжем?

– А ти як думаєш?

– Думаю, що запряжем.

Семеро плугів, запряжених в ... Петрів літак, стояли на березневому, давно не ораному полі. Далі стояли жінки, і руки їхні були в торбинах, у зерні.

Дядько Петро завів літак. Літак завівся. Похитнувся трохи мотором, але завівся на очах Миколчиного тата і всіх людей.

Його колеса відразу ж намацали землю і пішли по ній, а за ними пішли й плуги.

За плугами йшли старі чоловіки, їхні руки на чепігах були тверді, мов каміння.

Літак орав землю плугами, а за ними на свіжу ріллю накинулися жінки, щоб засівати.

Вони сіяли з рук легко і радісно, навіть удови.

Миколчин тато йшов за плугами, і чорна земля чорною хвилею хлюпала йому на чоботи.

Петро, весь час оглядаючись на плуги та на сівачів, вів літак, як ні в жодній битві, ні в жодному бою: він аж спітнів і не бачив би цього поту, якби не западав цей його піт на «Золоту зірку» Героя малими краплинами.

А позад усіх – за літаком, плугами, сівачами – брів Миколка з Первінкою.

Запряжена в борону, вона йшла поруч з ним на налигачі... і ріжки в неї були віночком.

- Про які часи розповідається у творі «Первінка»? Що нового для себе ви дізналися з нього?
- Чому, на вашу думку, Марія не побоялася доручити купівлю корови Миколці? Як це характеризує хлопчика?
- Опишіть усно дорогу, якою вночі повертався Миколка з базару. Уявіть, що ви йдете нею самі. Які почуття ви пережили б?
- Про які риси вдачі Миколки свідчить те, що він вночі шукає під страшним «тигром» траву для корови.
- Прочитайте за дійовими особами один із діалогів між Миколкою та дідом Рятушняком. Що ви можете сказати про взаємини цих персонажів?
- Що пережила і передумала Марія, чекаючи сина з базару? Чому дід Рятушняк пішов його зустрічати?
- Чим можна пояснити, що Собака впізнав господаря, якого ніколи не бачив?
- Яка думка турбувала Максима Миколайовича та діда Рятушняка? До яких дій вона їх спонукала?
- Чим ви поясните зміну в настроях селян?
- У чому полягала допомога Миколки хворій мамі?
- В уривку від слів: «Миколка аж присів...» – до слів: «– Учора. Здрастуй» виділіть слова, що означають жести, і на основі їх визначте, які почуття переживають персонажі.
- Розкажіть, як ви уявляєте оранку за допомогою літака (усне малювання).
- Дайте стислу характеристику Миколки, його батька та діда Рятушняка.

ДМИТРО ВАСИЛЬОВИЧ ПАВЛИЧКО

(1929)

Народився Дмитро Васильович Павличко 28 вересня 1929 року в селі Стопчатові Яблунівського району на Івано-Франківщині в селянській сім'ї. Батько — Василь Павличко — лісоруб і каменотес. Мати хоч і була неграмотною, сама складала пісні. Щоб навчитися читати і писати, малий Дмитро ходив за чотири кілометри до містечка Яблунів у початкову польську школу. Потім закінчив Коломийську середню школу. В роки навчання вчителі карали Дмитрика за те, що розмовляв рідною мовою: били лінійкою по долонях, ставили голими колінами на колючу гальку. Але незважаючи ні на що, хлопчик вчився дуже добре.

Власні вірші майбутній поет почав складати ще в ранньому дитинстві. Перша збірка Павличка під назвою «Любов і ненависть» вийшла у 1953 році.

Протягом сорока років літературної діяльності поета у світ вийшло більше півтора десятка поетичних збірок. Дмитро Павличко — автор книг для дітей: «Золоторогий олень», «Дядько дощ», «Де найкраще місце на землі?». Багато віршів митця покладено на музику. Ці твори уже стали народними: «Два кольори», «Лелеченьки», «Впали роси на покоси». Відомий поет і як перекладач творчості Шекспіра, Хосе Марті.

Дмитро Павличко — лауреат Національної премії імені Т.Г. Шевченка, премій імені Миколи Островського та Максима Рильського.

ДОБРИЙ ДЕНЬ

Хто б не йшов і хто б не їхав
По дорогах кременистих
Через прикарпатські села,–
Всіх вітають словом тут.
Вам поклониться дитина,
І дідусь сивоголовий
Скине шапку перед вами –
Чи знайомі ви, чи ні.
Ось мене стрічає жінка –
Сиві, як повісмо[1], коси
З-під хустини виглядають,–
Каже «слава Йсу» мені.
Не дивуюсь – я так само
теж вітав усіх прохожих.
Перший раз в п'ятнадцять років
Людям «добрий день» сказав.

[1] *Повісмо, кужіль* – зв'язка чесаного льону або конопель, приготовлених для прядіння.

У кептариках біленьких
Школярі ідуть зі школи,
Діти йдуть мені назустріч,
Кажуть “добрий день” мені.
Не дивуюсь я, радію,
Сльози радості втираю.
– Добрий день, мій рідний краю,
Вольний, добрий день тобі!

- Який стародавній звичай в українських селах свідчить про доброзичливе ставлення людини до людини? Виразно прочитайте рядки, в яких про це мовиться.
- Що до сліз зворушило поета? До кого він вітається? Прочитайте відповідну строфу.
- У чому проявляється повага людини до людини?
- Вірш «Добрий день» римований чи білий? Обґрунтуйте своє твердження.
- Подумайте і скажіть, який звичай втрачений у місті. Чому?

У ДИТЯЧОМУ СЕРЦІ ЖИЛА УКРАЇНА

У дитячому серці жила Україна –
Материнські веселі і журні пісні,
Та за мову мужицьку не раз на коліна
Довелося у школі ставати мені.

Непокривлену душу хотіли зламати,
Та ламалися тільки болючі киї,
Наді мною ночами відплакала мати,
Я не зрікся ні мови, ні пісні її.

І померла в гризоті вона молодою,
Залишився назавжди без матері я,
Та не був ні хвилини в житті сиротою,
Бо вела мене далі Вкраїна моя!

- Що жило в серці поета з ранніх років? Як про це сказано у вірші?
- Що довелося витерпіти поету? Чому?
- Знайдіть у тексті епітети. Яку роль вони відіграють?
- Доберіть синоніми до слів *журна, непокривлена, болючі, зректися*.

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА РІДНОГО КРАЮ

КОСТЬ ПОПОВИЧ

(1924–2010)

Констянтин Федорович Попович народився в 1924 році в селі Романківці на Буковині. Після повернення з фронту закінчив слов'янський відділ та аспірантуру Чернівецького державного університету. Деякий час працював викладачем, а з 1955 року — в Академії наук Молдови. Він академік Академії наук Молдови, почесний академік Академії Наук Вищої Школи України, автор більше 500 публікацій, в тому числі 40 книг. Його праці друкувалися румунською, російською та українською мовами.

К.Попович — автор перших у Молдові українських романів та наукових книг: «Бентежний світанок», «Скривджені долі», «На крутих перегонах», «Український театр на Кишинівській сцені». К. Попович нагороджений вищою державною нагородою Молдови — «Орденом Республіки». Він лауреат премії імені І. Котляревського.

Роман «Бентежний світанок» – широка, епічна, багатопланова розповідь, яка відображує гострі переплетення боротьби трудівників Бессарабії за нове життя, за владу Рад, за свободу і незалежність.

Хронологічно роман охоплює невеликий відтинок часу – від Лютневої буржуазної революції 1917 р. до Хотинського повстання в кінці січня 1919 р., – але він вщерть насичений подіями виняткової історичної ваги. У калейдоскопі подій цього часу остаточно викристалізовується і загартовується класова свідомість бессарабського трудівника.

Герої «Бентежного світанку» потрапляють у безліч драматичних ситуацій, життя значної частини з них обривається трагічно. Такою була тогочасна бессарабська дійсність.

На особливу увагу заслуговує мова бессарабського селянства. Селянин висловлюється звичайно стисло і ясно, увиразнюючи сказане промовистими прислів'ями і приказками, образними порівняннями і фразеологізмами. Репліки

селян віддзеркалюють своєрідність бессарабської говірки української мови, однією з ознак якої є вживання лексичних і морфологічних молдованізмів.

Збереженням мовної стихії віддалених уже років, а також широким залученням багатющого народнопоетичного і етнографічного матеріалу півночі Бессарабії К. Поповичу значною мірою вдалося відтворити ту самобутність краю, яка зразу впала в спостережливе око славетного автора. Цими своїми якостями «Бентежний світанок» заповнює ще одну білу пляму на тематично-територіальній карті українського епосу.

БЕНТЕЖНИЙ СВІТАНОК

(*Уривки з роману*)

XII

Сніг валив не перестаючи. При безвітряній погоді лапаті сніжинки спокійно опускалися з навислого неба і, тихо погойдуючись, лягали на м'який, пухнастий білий покрив. Росли замети, тонули у снігу дерева. Над селом стояла густа тиша, і тільки пізно вечором, коли засвічувались малі віконця мужицьких хат, на всіх кутках села лунали протяжні, на всі голоси колядки. Колядники переходили від хати до хати, а їм услід поскрипували немащені ворота, надривалися собаки. І тільки перед досвітом, коли останні колядники розійшлися по домівках, село знов поринуло в тишу.

Ще зо два дні після Різдва хуртовина кружляла над селом, а потім вдарив мороз. Небо піднялося високо-високо, а повітря стало прозорим і дзвінким, тільки рівними тонкими цівками над хатами курився димок.

Наближався Новий рік... І кожен готувався до нього, як міг: білі калачі, петльовані, а хто житні, гливкі, але всі пекли, варили кутю і різну їжу. Три роки війни принесли чимало лиха в кожну хату, і кожен відчув на своїх плечах її немилосердний тягар. Проводжаючи нелегкий рік у минуле, люди з надією заглядали у прийдешнє, сподівалися на краще.

Але не всіх тішив новий рік, не всі квапилися переступити через його поріг. Не плекали надії на нього і Житняки. Після того, як утекла Тасія, розпач і страшенна туга забилися в усі кутки їхньої хати. Відлежавши тиждень, Житнячка пішла до Хорошенюків. Дома була тільки Тасія й Антониха. Докія ледве доплелася, а як тільки зайшла до хати, впала на лавку і заголосила.

– Доню моя нещасна, що ж ти наробила на нашу голову?

Тасія, як стояла коло припічка, так і остовпіла. Хотіла щось сказати, але Докія, обдивившись навкруги, зупинила зір на мисникові і ще ревніше заголосила:

– Чи ж я задля того своє життя змарнувала, щоб ти в таких злиднях капарилася? Донько моя нещасна, недоле ти моя, змилуйся над нами.

Докія заламувала руки, благально заглядала в очі Тасії, і та, впершись невидячими очима в кут, закусила нижню губу і вперто мовчала. Паладія щось хотіла сказати, але теж заплакала і вийшла.

– Доню моя золота, – уже спокійніше, але ще жалібніше продовжувала Житнячка, – збирайся і підемо додому, бо якщо не підеш, батько мене прикінчить. Так і сказав, що всіх повбиває, все добро спалить і пустить на вітер, а сам на воротах повіситься.

Тасія здригнулася, в очах її спалахнув ляк. Вона знала, що коли батько на чомусь напосядеться, то вже так не залишить. Несміло підійшла до матері, впала їй на груди і заплакала.

– Матінко моя рідна, як я вас люблю, які ви мені дорогі. Але від Івана я нікуди не піду. З ним – хоч у воду, хоч на край світу. Тяжко мені без вас, але не можу й без Івана, як жити, не знаю.

– Доню, – знову заламала руки Докія, – то ти вже й зовсім відцуралась нас?

До хатчини повернулась Паладія і теж почала умовляти Тасію:

– Ти піди, дитинко, впади на коліна перед татом. Як же батькові не повинуватися? Може, змилується і простить тебе, а то як збираєтеся жити? Хіба не бачиш, яка у нас нужда?

Тасія відійшла до припічка і задумалася.

– Ну, то як, доню? – жалібно питала Докія, наближаючись до неї. –Підемо додому, може, й справді батько змилується. Бери з собою Івана, може, тато благословить вас, ти ж знаєш, як він тебе любить.

– Ні, мамко, якщо тато мене любить, нехай самі прийдуть сюди, а я до вас більше не піду.

Довго ще плакала і благала Докія і Тасію, і Паладію. Та дочка сказала, що піде краще світ за очі, а додому не повернеться, і мати перестала її умовляти.

Житняк тим часом не міг знайти собі місця і все чекав, сподівався, що Докія повернеться з дочкою. Але як побачив її одну, не став чекати, поки розкаже про розмову з Тасією, а почав маятися. Мовляв, яка грушка, така й юшка, якби вона не розпустила Тасію з дитинства, та б собі так не розбирала. Але зрозумівши, що ця сварка нічого не дасть, змовк, якось зігнувся і, ніби нічого не бачачи довкола, ходив, мов неприкаяний.

Перед різдвяними святами Житнякові приснився сон. Наче йшов він широкими полями, безкраїми ланами, а навкруги – легка ясна блакить без кінця і краю. Куди не глянь, одні поля, поля – і це все його. Біжить він через цю красу босими ногами, на душі легко і радісно. Здається, візьме та за чутиро[1], нагинається над цямринням, а там Тасія. Житняк хоче до неї заговорити, але хтось шепче йому на вухо, що вона без голови. Ляк охоплює все його єство, намагається крикнути, та голос застигає, розчиняється. Житняк зривається, хоче бігти, але сили залишають його. Він ще раз відчайдушно намагається крикнути і прокидається. Опам'ятавшись, почав бубоніти: «Слава богу, слава Богу».

– Що, слава Богу? – проснувшись, питає Житнячка.

– Слава Богу, що сон, – тремтячи, відповідає він. До ранку Житняк так і не заснув. А як почало світати, одягнувся і вийшов на подвір'я. Усвідомлення, що Тасія жива і нічні страхіття тільки сон, зняли тягар з його душі і він відчув себе так легко, як ніколи. Стояв посеред двору і милувався білими заметами, наче бачив їх уперше, хотілося взятися за якусь роботу і поринути в неї з головою. Житнякові здавалося, що тепер міг би гори перевернути. Він взяв лопату і почав відкидати сніг від стайні, а думки випереджали одна другу, і настрій потроху почав тьмяніти, попередні почуття напливали знову. Житняк кинув лопату і зайшов у стайню. Коні, пофиркуючи, мирно жували пашу. Він підкинув у ясла конюшини, підійшов до чорної лошиці, припав до її гриви і

[1] *Чути́ро* (молд.) – цебер.

заплакав. Плакав так ревно, як бувало в дитинстві, коли його кривдили, а він не міг відплатити. І плакав довго, поки не виплакав усе горе, що зібралося у його душі. Нарешті він змовк і тільки час від часу схлипував. Уже добре розвиднілося. Житняк знову узявся відкидати сніг і так захопився роботою, що й не почув, як Докія покликала його снідати. Переступивши поріг, наказав жінці, щоб вона зібрала добру вечерю, склала у порцелянові полумиски і віднесла дідові Божукові та бабці Килині.

– Най Бог прийме, – молитовно промовив він, – мабуть, розгнівався він на нас, грішних.

На другий день Різдва, зразу після обіду, прийшли привітати з святами Гичка і Баранчук. Житняк з-під лоба подивився на них і пошепки, ніби про себе, промовив:

– Яка мара нагодила їх на мою голову? – Гості недочули його слів, сприйнявши їх за запрошення, розсілися на лавці, Гичка ще й промовив:

– Дякую! Дякую!

«Дякував би ти уже на тому світі», – ще більше розсердився Житняк. А коли Баранчук затіяв розмову про землю і про босоту, яка тільки й говорить про якусь свободу і про те, що і їм пора братися за діло рішучіше, той спокій, який прийшов після того, як він виплакався, знову почав покидати Житняка. Він хотів стриматися і по-доброму, по-святковому випровадити гостей. Та поради Гички не відсиджуватися в бур'янах, а за діло братися додали гасу до вогню. Мов упечений, Житняк гримнув кулаком об стіл:

– Ану, злодіяки, щоб ноги вашої тут не було. Надірвали душу, забрали спокій, а теперь ще й на свято нечистий вас приніс? Ще моїм хлібом хочете давитися? Забирайтесь по-доброму, і щоб я більше про вас не чув.

Баранчук і Гичка від несподіванки скам'яніли. Не знаючи, що робити, що сказати Житнякові, злякано переглядалися. А господар далі продовжував:

– Щоб згоріла уже вся та земля і ви разом з нею! Якби не вона, не знав би я такого горя. Дитину мою, надію єдину втратив.

Гичка і Баранчук встали, збираючись щось сказати, але Житняк не давав і слова промовити.

– Щоб духу вашого тут не було, – крикнув він навздогін.

– А ви, куме, – крикнув з порога Гичка, – не забудьте, що сьогодні за день, бо ж доведеться ще здибатися.

Баранчук сердито трутив двері і вийшов. Гичка понишпорив у сінях, знайшов свою палицю, гучко лайнувся і щосили гримнув дверима.

Житняк стояв посеред хати, і тиша, ніби обвалившись, придушила його. Самотність і невідомість, мов страшна прірва, відкрилася перед ним. Незрозумілий страх охопив його душу, і він знесилено сів на лавку. Тепер залишився він тільки з Докією і власним горем.

У ніч на Новий рік над селом залунали щедрівки. Піснярі ходили по селу і в піснях бажали своїм односельцям багатого врожаю, щастя і добра. Завернули вони і до Житняка. Глянув він у вікно, а їх повний

двір. Щедрівники хотіли спочатку зібратися під вікнами більшої кімнати, але там було темно, і вони, пошептавшись, підійшли до кухні. Ще довго топтались, збиваючись тісніше, і нарешті затягнули:

Пливе качур за водою,
Йому затичка за головою,
Йому затичка затичена,
Наша Тасія заручена.
Заручена ще й з того року,
Щоби не знали вороги збоку.
Вони не знали, знати не будуть
За ким музики грати не будуть.

Щедрівники ніби розповідали про саму Тасію, і кожне їх слово тяжко стискало Житняку груди. Коли вони, розтягуючи приспів «Щедрий вечір, добрий вечір. Добрим людям на весь вечір», збиралися далі розповідати про долю молодої Тасії, Житняк не витримав. Він крикнув жінці, щоб вона скоріше винесла що-небудь і звеліла їм забиратися геть.

– Ти що, чоловіче, і справді сказився? Як це – вигнати? Хочеш, щоб нас на сміх узяли?

– З мене й так досить, а вони ще прийшли нагадувати мені. Нехай забираються!

Не встигли відійти одні, як приспіли інші щедрівники. Перші ще були коло воріт, як під вікнами знову залунало:

Мала нічка Петрівочка,
Не виспалася Маланочка...

Житняк узяв два калачі і сам вийшов:

– Нате, май, люди, та й ідіть, бо нема для кого у мене щедрувати.

Він замкнув ворота на колодку, вернувся до хати, погасив світло і ліг спати.

А тим часом село кипіло в розмаїтті голосів.

Тієї ж ночі хлопці ходили з «бугайом». На невелику бочку натягували шкіру, в дирку протягали пучок кінського волосся, вмочували пальці в гущу добре заквашеного борщу і тягли. Від цього роздавався такий звук, ніби й справді ревів бугай. Один з хлопців здоровив господаря, другий дзвенів у таланку[1], третій хльоскав гарапником, решта дружно скрикували: «гей! гей!»

Село кипіло: на різні голоси виспівувалися щедрівки, мичали бугаї, дзвеніли таланки...

...Попереду у високій паперовій шапці з китицею, у чорній масці і з батогом в руках йшов арап. Він раз по раз змахував батогом, і той виляскував, наче постріл з рушниці. За ним ішов єврей з дохлою куркою в руках і з кошиком, а далі під ручку – пан з панею. На «коні» витанцьовував Тодер. Хоч він і не дуже любив ходити на танці, але на «коні» ніхто так не міг «гарцювати», як він. Одягнений був в унтерофіцерський мундир, на голові – кашки з кокардою. По боках крокували теж вбрані у військові мундири козаки. Вони були без масок, але поприкрашували свої мундири кольоровими папірцями, а дехто на погонах

[1] *Тала́нка* – тронка.

намалював офіцерські просвіти і зірки. Перед конем у циганських лахміттях підскакували й били дерев'яними молотками по бляшаних мисках ковалі. За конем ішли піп і лікар, а за ними – діди і баби. Поміж ними сновигала циганка з картами в руках. Вона всім пропонувала поворожити, всім пророкувала добро. Циганкою був син Гандрабури Ликсандро. Особливо прикидатися йому не треба було, бо ж говорив він, як справжня циганка-ворожка.

Два козаки йшли попереду, заходили в хати і питали, чи приймають з конем. А в цей час переряджені, підібрані з найвідчайдушніших штукарів, таке виробляли, що люди, які йшли за ними, падали від сміху. Від їх витівок дехто тікав, а деякі виходили з вилами до воріт, не пускаючи у двір.

«Маланка» хотіла зайти і до Житняка, бо він завжди добре приймав з конем: запрошував до хати, частував горілкою. Але на цей раз ворота були закриті. Арап з євреєм перескочили через паркан, стукали у двері і вікна, та ніхто не відгукувався.

У Шльоминій хаті їх теж чекала невдача.

Від Шльоми переодягнутий у попа перескочив через рів у город отця Мефодія і попрямував прямо до хати. Батюшка саме ніс оберемок дров до хати. Побачивши «попа», впустив дрова.

– Звідки ти, окаянний?! – почав хреститися отець Мефодій. – Що за нечиста сила обуяла тобою?

Але маланковий піп правив своє. Він розмахував кадилом із якоїсь бляшаної коробки, благословляв отця Мефодія дерев'яним хрестом і на церковний лад тягнув:

– Господи, владика живота моєго, благослови мя грішного. Пресвята Богородиця, свята Варвара і пречистий Мефодій, нізойдіть над нами, грішними, а ви, батюшко, не поскупіться на пару калачів, все одно свиней ними годуєте. Та трохи мідяків, за які туманите. Амінь!

Отець Мефодій відхрещувався, відпльовувався, а коли його непроханий гість уже збирався вдертися до хати, батюшка кинувся до шіпчини і спустив із прив'язі двох здоровенних, як телята, псів. Відчувши небезпеку,«піп» підкасав рясу і щодуху пустився навтікача. Собаки – за ним. Отець Мефодій схопив і побіг навздогін.

Коло перелазу собаки вчепилися за рясу так, що «піп» ледь вирвав її. Опинившись у безпеці, він зняв із себе маску і почав витирати піт з обличчя.

За конем збиралося все більше й більше людей. Тут були хлопчаки, старші люди і тільки дівок було мало, бо переряджені, бувало, вели себе з ними безцеремонно.

- Про які часи йде мова у творі?
- Розкажіть, яке нещастя спіткало Житняків.
- Перечитайте початок уривку. Чому саме такий опис обрав письменник?
  Чи передає цей літературний пейзаж стан героїв?
- Знайдіть у тексті уривок, в якому розповідається про обряд «Маланки». Що ви знаєте про щедрування? Як щедрують у Молдові?
- Про які звичаї та обряди розповідає автор?

ЗІНАЇДА ГУРСЬКА

(1954)

Народилась Зінаїда Олександрівна Гурська в Україні, у Львові. Після закінчення Київського державного університету працювала заступником редактора в одній із місцевих газет (в нині мертвому місті Прип'яті) на Чорнобильській АЕС. Зараз мешкає в Кишиневі.

В 1993 році в Кишиневі вийшла її перша збірка «Колокол душі».

СОНЯЧНИЙ ЗАЙЧИК

В одному красивому великому і сонячному місті жив Чоловік. Він дуже хотів бути поетом – складати вірші. Але не менше того він ще хотів і слави.

Він намагався писати, але скільки не мучився, у нього нічого не виходило... І він був так заклопотаний тими думками, що нічого навколо себе не бачив і ставав все більш похмурим і похмурим, а в очах у нього поселився сірий сум.

Вранці Сонце простирало руки-промені до Землі, скидаючи важкі краплі вранішньої роси, квіти підіймали голівки до Неба, сміючись, вибігали з будинків діти. А їм навздогін стрибали Сонячні Зайчики намистинками сміху...

А Чоловік того не бачив, він все думав і думав про Славу поета. І ось одного разу, коли Чоловік сидів у саду, на плече до нього стрибнув сонячний Зайчик. Він був Сонячний, а тому рудий і веселий.

– Подивись, яке синє небо! – пропищав він і стрибнув Чоловікові на ніс, пустотливо лоскочучи його...

– Не заважай мені думати, – сердито відмахнувся від Зайчика Чоловік і знову занурився у свої думки про славу Поета.

– А ти чув, як росте трава? – знову пропищав Сонячний Зайчик...

Але Чоловік його не почув... А Сонячному Зайчику дуже хотілось знати, як росте трава, а у величезному саду нікого більш не було. І тоді Сонячний зайчик заплакав. Ви знаєте, як невтішно плачуть Сонячні Зайчики?! Більш невтішно, як бурульки весною, як маленькі дітки, коли дорослі не хочуть відповідати на їх нескінченні «чому?»...

Одна сльозинка скотилась і впала прямо Чоловікові на Серце, йому стало боляче. Він захотів відповісти Сонячному Зайчику, але він не чув, як росте трава, ніколи не милувався ясним сонячним небом, не цілував краплини дощу. Тоді він взяв Сонячного Зайчика на долоню і промовив: «Я розповім тобі усе...»

І чоловік ходив вулицями міста, жадібно вдивлявся в обличчя людей, в синяву неба і очей, він годинами сидів у саду, милуючись різноколір'ям квітів та щебетом пташок... Так-так, адже чого лишень не зробиш заради того, кому ти потрібен.

- Чи сподобався вам твір?
- Визначте, це оповідання чи казка. Обґрунтуйте свою думку.
- Чому Чоловік нічого навколо себе не бачив? Що йому заважало?
- Яким вам уявляється Сонячний Зайчик? Спробуйте продовжити казку.
- Доберіть синоніми до слів *заклопотаний*, *простирало*, *пропищав*, *відмахнувся*, *різноколір'я*.

* * *

Сьогодні дощ, неначе у Карпатах,
І, як туди, до нас прийшла весна,
Не вистачає лиш свитини тата
Та з дому рідного маленького вікна.

Стискає серце туга на світанку,
Бо за вікном не видно рідних гір,
І мама вже не будить сивим ранком
Ледь чутним співом нам про Синевир...

Не вистачає рідної блакиті,
Смерек зелених, шепоту вночі.
І рідними горами оповиті
Без мене там тепер ідуть дощі...

- Які почуття автор передає у вірші?
- Яким в уяві поетеси постає рідний край?
- Розкажіть, що ви уявляли, читаючи вірш.
- Визначте у тексті художні засоби.

МИХАЙЛО ХАРИШИН

(1964)

Народився Михайло Володимирович Харишин в Україні на Тернопільщині. Кандидат історичних наук. Дипломат. Тривалий час працював у Посольстві України в Республіці Молдова. В 2010 році в Кишиневі вийшла його перша літературна збірка "Витоки".

ДИВО-ЗИМА

Зима прийшла, хурделиця
Намела снігу купою,
Засипала околиці,
Дерева вкрила шубою.

Мороз прийшов зі скрипом,
Розмалював віконця,
Скував він річки кригою
І засріблив на сонці.

У гості завітали
Поважні снігурі.
Були там і синички,
Й горобчики малі.

Навкруг так біло-біло,
Мов в казці чарівній,
Чекають взимку дива
Дорослі і малі.

- Розкажіть, які уявлення викликає цей вірш?
- Визначте у тексті художні засоби.

ЛІТО

«Що таке літо?», – спитає дітвора,
Скажу їм зразу, без запинки,
Що літо – це найкращая пора,
Пора канікул, моря, відпочинку.

Чекають літом вас і гори, і річки,
Чекає сонце засмагати тіло,
Бабусині смачні ждуть пиріжки
З черешнею, малина теж поспіла.

А як приємно плескатись в воді,
Поніжитись на теплому пісочку,
Такого не присниться навіть в сні.
Коли ж так нагуляєтесь досхочу?

Відпочивати треба влітку дітлахи,
Та пам'ятати, що короткі має строки,
Як день казковий літо промайне,
Щоб знову братись сміло – за уроки!

- Які почуття викликав у вас цей вірш?
- Які настанови дає автор?

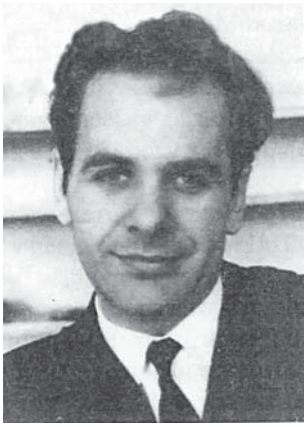

ВОЛОДИМИР ПОЯТА

(1936)

Народився Володимир Васильович Поята у Молдові, в селі Ковбасна Рибницького району. Закінчив Одеський фармацевтичний інститут. Працював у Молдові. Нині мешкає у Києві. Автор декількох поетичних збірок.

ВЕЧІР

Сіє вечір по діброві
Ранні роси вечорові.
Задивились з неба зорі
В роси сиві і прозорі.

Та й сам місяць задивився,
Серед неба зупинився
І милується тим дивом –
Та яка ж земля красива!

Лист виблискує тополі,
Що висока стоїть в полі
І шепоче колисанку
Із вечора аж до ранку.

Журавлю біля криниці,
Мабуть, перший сон вже сниться.
А далеко у долині
Соловейко на калині
Засвистів, загомонів,
Серце співом звеселив.

- Яка пора року зображена в цьому вірші? Доведіть свою думку посиланням на текст.
- Розкажіть, що ви «бачили», «чули», відчували, читаючи вірш?

Переклад з румунської мови

Міхай Емінеску

МАРНО В ШКОЛІ СЕРЕД ПИЛУ

(*ÎN ZADAR ÎN COLBUL ŞCOLII*)

Марно в школі серед пилу
У книжках побитих міллю,
Ти шукаєш відкриття
І красу, і сенс життя.

Ти знайти на сторінках
Хочеш тайну в тих книжках,
І за тим, що там читаєш,
Світ перемінить бажаєш.

Книги можуть знання дати,
Та з життям їх не зрівняти.
Але ти живи, страждай
І усе переживай,
Ріст травинки привітай.

- До чого вас заклинає поет в цьому вірші?
- Пригадайте особливості читання віршів. Прочитайте вірш, застосовуючи всі відомі вам засоби виразності.

Тлумачний словник

У тлумачному словнику підручника пояснюються лише ті слова, які зустрічаються в текстах вправ.
Якщо слово має кілька значень, то кожне його нове значення позначається цифрами 1, 2, 3 і т.д. Омоніми пояснюються в різних статтях.

Абонеме́нт, а, ч. Документ, що надає право користуватися книжками, телефоном, місцем у театрі, на стадіоні.

Абоне́нт, а, ч. Людина, яка користується абонементом.

Адресáнт, а, ч. Той, хто адресує, посилає кому-небудь лист, телеграму і т.ін.; відправник.

Адресáт, а, ч. Той, кому адресується, посилається лист, телеграма і т. ін.; одержувач.

Ад'ютáнт, а, ч. Військовослужбовець (офіцер), що перебуває при командирі для виконання службових доручень.

Альтруїзм, у, ч., книжн. Безкорисливе піклування про благо інших і готовність жертвувати для інших своїми особистими інтересами; протилежне *егоїзм*.

Амáтор, а. Прихильник, а. Той, хто охоче займається чим-небудь, хто кохається в чому-небудь; любитель (у 1 знач.). Той, хто займається чим-небудь не як професіонал. любитель (у 2 знач.).

Анітелéнь, присудк. сл., розм. Варіант незмінного присудкового слова *нітелень*, уживаний для підсилення; ні слова, ні звука.

Бáбка[1], и, ж. Одна з частин токарного верстата, призначених для закріплення оброблюваної деталі.

Бáбка[2], и, ж. 1. У копитних тварин – суглоб над копитом ноги. 2. Кістка цього суглоба, що вживається для гри.

Бáбка[3], и, ж. Коваделко, на якому здебільшого клепають коси.

Бáбка[4], и, ж. Страва з локшини, сиру, рису і т. ін.

Бáбка[5], и, ж. Хижа комаха з довгим тонким тілом і двома парами великих прозорих крил.

Бáбка[6], и, ж. Купка складених на полі снопів жита, льону і т. ін.

Бáбка[7], и, ж. Петелька, на яку застебають гаплик.

Бáбка[8], и, ж. діал. Подорожник.

Бáбка[9], и, ж. діал. Гриб підберезник.

Бавóвна, и, ж. 1. Те саме, що бавовник. Бавовник, у, ч. Рослина з насінням, вкритим пухнастим волокном, з якого виробляють пряжу. // Нитки з цього волокна.

Багатúр, я, ч. Людина, яка володіє великими матеріальними цінностями, заможна, багач.

Банувáти, баную, бануєш, діал. Жалкувати.

Барабýлі, мн., діал. Картопля.

Барельєф, а, ч. Скульптурний твір, в якому опукле зображення виступає над плоскою поверхнею менш як на половину його об'єму.

Безóдня, і, ж. Глибоке провалля, прірва, безоднява. // Про дуже велику кількість, найвищий ступінь вияву чого-небудь.

Безпéчний, а, е. 1. Який не має в собі небезпеки або захищає кого, що-небудь від небезпеки. 2. Який не завдає шкоди, надійний. 3. Те саме, що безтурботний; безжурний.

Берегиня, і, ж. 1. Водяна русалка, яка, за давніми віруваннями, охороняла береги річок. 2. Богиня добра і захисту людини від усякого зла.

Благовíсний, а, е. Який несе добрі вісті, віщує добро; радісний.

Бовванíти, *бовванію*. Невиразно виднітися вдалині; показуватися здаля (про те, що стоїть, здіймається над чимось); вимальовуватися.

Бот, а, ч. Невелике веслове, парусне або моторне судно (з однією щоглою).

Бриль, я. Капелюх, а. Головний убір з широкими полями.

Бугáй[1], я, ч. Некастрований племінний бик.

Бугáй[2], я, ч. Нічний болотяний птах з родини чапель.

Бýдда, и, ч. Букв. просвітлений – у буддизмі істота, що досягла найвищої святості.

Булáний. Світло-рудий (про масть коня); половий (про масть вола). Кінь такої масті.

Бýнкер, а, ч. Вмістище для недовгого зберігання сипких матеріалів; може бути складовою частиною, наприклад, комбайна або іншої машини.

Бурлакувáти, ую,ýєш. 1. заст. Не мати постійної роботи і постійного місця проживання, бути бурлакою (у 1 знач.). 2. Бути одиноким, несімейним.

Бýсол, а, бусел, а, ч. Великий перелітний птах з довгим прямим дзьобом і довгими ногами; лелека, чорногуз, гайстер, боцян, бузько.

Вайлувáто, присл. Незграбно, неповоротно, хитко (про ходу, біг і т. ін.), тюхтіювато, вахлакувато.

Васáльний, а, е. Залежний, підлеглий.

Галя́ва, галявина, и, ж. Поляна на узліссі або серед лісу; прогалина в хлібах, очереті і т. ін.; поляна, пролісок, прогалина, перелісся.

Гарáнтія, ії. Забезпека, убезпека, запорука.

Гармонізáція, ї, ж. Створення гармонійного (суголосого) супроводу до мелодії.

Грань, і, ж., діал. Жар.

Ґаптувáти, ґаптую, ґаптуєш. Вишивати шовковими, вкритими тонким шаром золота або срібла нитками різного ґатунку; вишивати, мережати, цяцькувати.

Ґлеювáтий, а, е. Що в ньому можна загрузнути, в'язкий, грузький, ґлейкий; такий, що липне.

Ґрунт, у, ч. 1. Наділ, ділянка землі, садиба. 2. Земля. 3. Те, що становить основу чого-небудь, є вихідним матеріалом для створення, виникнення чого-небудь.

Дзéйстри, мн., діал. Придане.

Диктáт, у, ч. Політика нав'язування, диктування своїх умов, вимог з боку уряду сильної країни урядові слабшої країни.

Дипломáнт, а, ч. 1. Студент або учень середнього спеціального навчального закладу, який працює над дипломним проектом, дипломною роботою. 2. Особа, відзначена дипломом за видатні успіхи в якій-небудь галузі.

Дипломáт, а, ч. 1. Службова особа, яка має урядові повноваження для зносин з іноземними державами. 2. Перен. розм. Людина, яка вміло і тонко діє у стосунках з іншими.

Дія́ння, я, м. Відправа в церкві, під час якої читається книга про життя та дії святих апостолів.

Доконáти, доконаю, доконаєш, розм. 1. Довести кого-небудь до важкого фізичного або морального стану; замучити. 2. Погубити, знищити кого-небудь.

Дохá, и́, ж. Верхній одяг з хутряним верхом і з такою самою підкладкою.

Дрíбка, и, ж. Невелика частина, мала кількість чого-небудь; *дрібка солі.*

Дрýжний, -а, -е. Зв'язаний дружбою; який проходить спільно, злагоджено; одностайний. Дружний колектив. Дружна робота. Протилежне – розрізнений, роз'єднаний.

Дрýжній, -я, -є. Заснований на дружбі, приязний. Дружнє ставлення. Дружні зв'язки. Протилежне – ворожий.

Духóвний, а, 1. Зв'язаний зі спільністю ідей, поглядів, прагнень. 2. Розм. Нематеріальний, нетілесний. 3. Який є служителем релігійного культу.

Естакáда, и, ж. Споруда у вигляді моста для завантаження та вивантаження чого-небудь; для переходу чи переїзду через залізниці.

Естока́да, и, ж., спорт. Прямий перпендикулярний удар рапірою, шпагою при фехтуванні.

Етю́д, а, ч. 1. Твір образотворчого мистецтва допоміжного характеру, виконаний з натури. 2. Невеликий літературний твір, присвячений якому-небудь окремому питанню.

Ефекти́вний, а, книжн. Який приводить до потрібних результатів, наслідків.

Ефе́ктний, а. Який справляє сильне враження, ефект.

Євша́н-зілля, я, с., нар.-поет. Степовий, запашний полин. перен. Приворот.

Єство́, а, с. 1. Сукупність усіх фізичних і душевних сил та властивостей людини. 2. Книжн. Найголовніше і найістотніше в чому-небудь; суть чогось.

Жагу́че, присл. Палко, пристрасно, нестерпне.

Жада́ний, а, е. Бажаний, той, до якого прагнуть, про який мріють; довгожданий.

Жако́, ч і ж. Папуга.

Же́вріти, ію, ієш. 1. Догоряти без полум'я; тліти, жаріти, блимати. // Слабо горіти, світитися невеликим полум'ям; блимати. 2. Виблискувати яскравим світлом, давати яскраве світло. // перен. Яскраво блищати, перев. виражаючи сильні почуття, переживання (про очі); світитися. 3. перен. Покриватись рум'янцем; червоніти. 4. перен. Існувати приховано, затаєно; тліти.

Загребу́щий, а, е, розм. Той, що радий усе загарбати, неситий, зажерливий, дуже жадібний.

Замрі́я, ї. ж. Те саме, що замріяність; задуманість, заглибленість.

Замулюватися, замулюється. 1. Заноситися піском, мулом. 2. Перен. Забуватися, стиратися із пам'яті.

Зва́ба, и. ж. 1. Те, що приваблює, манить, спокушає. 2. Принадність, чарівність; ваба, спокуса.

Звитя́га, и, ж. 1. Перемога у бою, у війні. 2. Досягнення, успіх, здобуті подоланням труднощів, працею і т. ін.

Здобу́ток, -тку, ч. 1. Досягнення, успіх; позитивний результат роботи. 2. Майно, власність, надбання.

Зе́бу, ч і ж. Вид поширеної в Малій Азії, Африці, Індії свійської рогатої худоби з мускульно-жировим горбом на холці.

Знуща́ння, я, с. 1. Заподіювання муки, страждання комусь. 2. Висміювання когось, щось, глузування із когось, чогось; збиткування, наруга.

Зри́мий, а. Видимий, який сприймається зором; відкритий для зору.

Іне́ртний, а, е. 1. Позбавлений активності та ініціативи; недіяльний, малорухливий, пасивний, флегматичний; 2. хім. Який не вступає ні в які хімічні реакції й не утворює сполук.

Ін'є́кція, ї, ж. Вприскування під шкіру або у вену яких-небудь лікувальних речовин.

Кабаќ, и, ч., діал. Гарбуз.

Категори́чний, а, е. Безумовний, рішучий.

Квадра́нт, а, ч. 1. Мат. Четверта частина кола. 2. Старовинний астрономічний прилад для вимірювання висоти небесних світил.

Ке́льма, и, ж. Ручний будівельний інструмент. Металева трикутна лопаточка на короткому держачку.

Кмітли́вість, ості, ж. Здатність добре і швидко міркувати, розмірковувати; тямущість, метикуватість.

Когу́т, а, г., діал. Півень.

Коли́но, а, с. 1. Суглоб, що з'єднує стегнову і гомілкову кістки; місце згину ноги. 2. Покоління в родоводі; рід.

Ко́мин, а, ч. 1. Передня (нижня) частина димоходу варистої печі; бовдур. 2. Горішня частина димоходу над дахом якої-небудь будівлі; димар, димохід, верх, вивід.

Компроміс, у,ч. Згода з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками; поступки, заради досягнення мети.

Консолідува́ти, у´ю, у´єш, книжн. Зміцнювати, укріплювати щонебудь; об'єднувати, згуртовувати когось; концентрувати, збирати докупи.

Координа́ція, ї, ж. 1. Погодження, зведення до відповідності, установлення взаємозв'язку, контакту в діяльності людей, між діями, поняттями тощо. 2. Узгодженість рухів, дій і т. ін.

Корифе́й, я, ч. 1. У стародавній трагедії – керівник і заспівувач хору. 2. Перен. Провідний, видатний діяч науки, мистецтва тощо.

Корма́, и, ж. Задня частина судна.

Косиця, і, ж. 1. Квітка, якою заквітчуються. 2. Діал. Те саме, що півники, ірис, косички, костинь.

Кошови́й, а, іст., ч., іменник. Вождь, отаман козаків на Запорізькій Січі; прикметник до кіш – місце перебування запорозьких козаків.

Крихта, и, ж. Дрібненька частинка, шматочок (переважно хліба).

Кур'є́р, а, ч. Особа для доставки секретної, дипломатичної пошти.

Кюве́т, у, ч. Водостічна канава вздовж шляху і залізничного полотна.

Ла́ва[1], и, ж. Дошка на стояках (іноді прикріплена до стіни), на яку сідають або кладуть, ставлять щонебудь; ослін, парта.

Ла́ва[2], и, ж. Спосіб шикування, коли люди стоять один біля одного в лінію; шеренга, ряд, лінія.

Ла́ва[3], и, ж. Вибій у шахті із суцільною системою розробки вугільного чи інших пластів корисних копалин.

Ла́ва[4], и, ж. Розплавлена маса, що виливається на земну поверхню під час вибуху вулкана.

Ла́ска[1], и, ж. Доброзичливе, привітне ставлення до кого-небудь; доброта, добрість, ласкавість.

Ла́ска[2], и, ж. Невелика хи́жа тварина з тонким і гнучким тілом.

Лемі́ш, меша́, ч. Частина плуга, що підрізує шар землі знизу.

Луска́, и. ж. 1. Шкірні утвори (тверді, щільно припасовані одна до одної пластинки) у багатьох хребетних тварин, що виконують захисну функцію; лупа, лушпа (риб'яча). 2. Те саме, що лузга. // Складові частини рослинних цибулин, шишок і т. ін. 3. перен. Складові частини якого-небудь покриття; шкаралуща, лушпиння. 4. перен. Блискітки. 5. Про що-небудь зовнішнє, що прикриває справжню суть, зміст, характер чого-небудь.

Ля́лечка, и, ж. 1. Зменш.-пестл. до лялька. // перен. Гарна жінка, схожа на іграшку вбранням і виглядом. 2. Одна з стадій розвитку комахи, в якій комаха звичайно нерухома, не живиться; личинка в коконі.

Молота́рка, и, ж. Машина для обмолочування сільськогосподарських культур.

Мольбе́рт, *а*, ч. Підставка, на якій художник установлює картон, полотно для малювання.

Намі́сництво, а, с. Територіальна одиниця, якою керував намісник.

Ота́ман, а, ч., іст. 1. Виборний або призначений ватажок козацького війська, кошовий у XVII–XVIII. 2. У роки громадянської війни – верховода контрреволюційних банд.

Пансіоне́р, а, ч. Той, хто живе в інтернаті на повному державному утриманні, в пансіоні.

Плеона́зм, у, ч., спец. У стилістиці – сполучення близьких за значенням слів, з яких одне або кілька логічно зайві.

Поле́міка, и, ж. Суперечка в пресі, на зборах, диспуті тощо при обговоренні яких-небудь наукових, політичних, літературних і т. ін. питань; диспут, дискусія, обговорення.

Порива́ння, я, с. 1. Потяг, порив (до чого); схильність до чогось. 2. Нестримне бажання, прагнення зробити щонебудь, досягти певної мети.

Прино́с, у, ч. розм. Те, що приноситься кимось як дарунок; приносини, приноси.

Почува́ння, я, с. 1. Психічний стан людини; емоції; пристрасті; 2. Відчуття, передчуття, завбачення.

Прийде́шній, є. Який настане в майбутньому; майбутній, грядущий, прийшлий.

Ро́кія, ї, ж., діал. Сукня, плаття.

Сама́н, у, ч. Будівельний матеріал, виготовлений з глини з домішкою солом'яної січки, полови; лимпач.

Саха́тися, сахаюся, сахаєшся – цуратися, жахатися. Боятися кого-небудь, відчувати страх перед кимось, чимось.

Світли́ця, і, ж. 1. Чиста, світла, парадна кімната в будинку; покій, горниця, вітальня. 2. Кімната в будинку.

Серп, а, ч. Сільськогосподарське знаряддя для зрізання злаків, трави при корені. Має вигляд вигнутого дугою, дрібно зазубреного ножа з короткою ручкою. 2. Місяць у початковій або кінцевій фазі, коли із Землі видно лише частину його освітленого Сонцем диска.

Скарбни́ця, і, ж. 1. Місце, приміщення, де зберігаються скарби. 2. Сукупність культурних та духовних цінностей, створених людиною.

Ски́бочка, и, ж. Відрізаний ножем невеличкий плоский шматок чого-небудь їстівного (хліба, кавуна і т. ін).

Споді́ванка, и, ж. Очікування чого-небудь бажаного, радісного, приємного у поєднанні з упевненістю в можливості його здійснення; сподівання.

Старши́на, и, ж. 1. На Україні в XVI–XVIII – керівна заможна привілейована верхівка козацтва. 2. Взагалі привілейована верхівка, начальство, еліта.

Сте́ла, и, ж. (від грецьк. стовп). Вертикальна кам'яна плита чи стовп з рельєфним зображенням або написом.

Суда́к, а, ч. Велика хижа риба зеленувато-сірого кольору з темними смугами на боках і світлим черевцем. Живе в прісній і морській воді.

Схи́бити, схиблю, схибиш і схибнути. Неправильно, не так, як треба, зробити що-небудь, допустити помилку в своїх діях, вчинках, думках; помилитися, дати маху.

Такт[1], у, ч. Ритм якогось руху дії.

Такт[2], у, ч. Почуття міри, що підказує правильне розуміння або оцінку явищ дійсності; дипломатичність.

Те́рмін[1], у,ч. 1. Відтинок, проміжок часу, визначений, установлений для чого-небудь; строк. 2. Призначений, установлений момент, час виконання або настання чого-небудь; дата.

Те́рмін[2], а,ч. Слово або словосполучення, що означає спеціальне поняття якої-небудь галузі науки, техніки, мистецтва, суспільного життя тощо.

Тьма[1], и, ж. Глибока, суцільна темрява.

Тьма[2], ч, ж. У давньоруському рахунку – десять тисяч.

Уздрі́ти, уздрю, уздриш. Побачити.

Фюзеля́ж, у, ч. Корпус літаків, вертольотів, планерів, який служить для поєднання всіх їх частин та для розміщення екіпажу, пасажирів, вантажів.

Хе́дер[1], а, ч. Жатна частина зернових комбайнів.

Хе́дер[2]. Єврейська релігійна початкова школа для хлопчиків.

Хору́нжий – іст. (застар.). 1. Особа, що носила прапор або корогву війська; прапороносець. 2. Перший офіцерський чин у козачих військах дореволюційної Росії; молодший лейтенант.

Шва́йка, и, ж. Зігнута товста металева голка для проколювання отворів, дірок; товсте шило.

Швартови́й. Товстий мотузок для прикріплювання кораблів, човнів.

Шмато́чок, а, ч. Частинка, відділена, відбита, відрізана від чогось.

Короткий фразеологічний словник

Ахіллесова п'ята – дошкульне місце, вразлива сторона кого-, чого-небудь.

Без задніх ніг – сильно втомившись.

Бігати ви́солопивши язика – клопотатися, робити що-небудь до знемоги.

Бра́тися в ноги – тікати від когось, бігти.

Бра́тися за голову – удаватися у розпач.

Вбива́ти (вбити) собі в голову – вперто, невідступно триматися якихось думок, переконань, намірів.

Ввіри́тися ногам – швидко побігти.

Ведмежий кут – скрутне, безвихідне становище.

Видава́ти (ви́дати) себе з головою – ненароком виявляти свою помилку, провину, те, що старанно приховувалося.

Ви́кинути з голови – забути, не думати.

Во́вк в овечій шкірі – про лицеміра, що приховує злі наміри.

Во́вком дивитися – вороже, неприязно дивитися.

Вуха пові́сити – впадати у відчай, засмучуватися.

Голова з вухами – нерозторопна людина.

Голову втопити – зробитися нещасливим.

Голову ламати – вирішувати складне питання.

Голову сушити – турбуватися про когонебудь.

Горобців лічити – марно витрачати час.

Гострий язик – глузливий, дотепний, ущипливий язик (людина).

Гріши́ти язиком – говорити зайве, базікати.

Давати (дати) відкоша, одкоша – відмовити кому-небудь у різкій формі.

Давати волю язику – не стримуватися у висловах, говорити, не соромлячись.

Давати (дати, задавати, задати) драла – швидко тікати, бігти куди-небудь.

Давати (дати) тягу – втекти.

Дай Боже нашому теляті вовка з'їсти – про неможливість здійснення чогонебудь.

Два чоботи на одну ногу – про людей, подібних чимось між собою (негативна оцінка).

До рук проситься (пливе, йде) – легко, без труднощів дістається щось.

Жити вовком – жити далеко від людей, на відлюдді.

Забива́ти (забити) собі голову – перевантажувати мозок чим-небудь зайвим, непотрібним.

Зарубати собі на носі – добре, надовго запам'ятати.

З голови до п'ят – повністю, цілком.

З головою – про розумну і кмітливу людину.

З дощу та під ринву – з одного скрутного становища потрапити в гірше.

З руками і ногами – цілком, повністю; із задоволенням.

Іти своєю чергою – відбуватися безвідносно до чого-небудь, само собою.

Капу́стяна голова – зневажл. про людину, яка не має здорового розуму.

Крокодилячі сльози – удаване нещире співчуття хитрої, підступної людини.

Куди твоє діло – уживається для підкреслення незвичайності чогось, при висловленні високої або захопленої оцінки кого, чого-небудь.

Кусати собі лікті – виявляти велику досаду, шкодуючи з якого-небудь приводу; жалкувати.

Лебедина пісня – останній (перев. найзначніший) твір, вияв таланту або здібностей, діяльності і т. ін. кого-небудь.

Лисом ви́тися – шукачи прихильності, упадати біля кого-небудь.

Лисом підши́тий – хитрий, як лис.

Мати довгого язика – не вміти зберігати таємницю.

Мов сам не свій – дуже схвильований чимось.

Морський вовк – старий, бувалий моряк.

На всі руки майстер – людина, яка вміє все робити.

На всю руку – щосили.

На швидку руку – квапливо, поспіхом, похапки.

Не по собі – нездужається, нездоровиться; кому-небудь незручно, ніяково або неприємно.

Нога за ногою – дуже повільно.

Переломити себе – примусити себе діяти всупереч своїм бажанням, прагненням, звичкам.

Перепада́ти на горіхи –діставати покарання, страждати від когось.

Перетира́ти язиком – детально обговорювати, обмовляти когось.

Плескати язиком – говорити дурниці, вигадувати що-небудь, чого не було; поширювати плітки.

Плутатися під ногами – заважати, набридати кому-небудь своєю присутністю, своїми діями.

Показати себе – виявити свої здібності, можливості і т. ін.

Права рука – чий-небудь найближчий помічник, спільник.

При своєму розумі – в нормальному психічному стані.

Світ поганити – жити, роблячи негідні вчинки.

Сізіфова праця – книжн.– безплідна й виснажлива праця.

Сміятися на кутні [зуби] – плакати.

Собі на умі – який вміє приховувати свої думки, настрої, неохоче спілкується з іншими; хитрий, скритний.

Старий (стріляний) вовк – про людину, яка багато пережила, загартована життям, витривала.

Старий лис (стара лисиця) – підступна, лукава людина.

Стояти твердо на ногах – бути самостійним, незалежним.

Танталові муки – книжн.– страждання, спричинені великим прагненням до чого-небудь і неможливістю його здійснення.

Трохи на головах не ходити – чинити безладдя, бешкетувати.

Троянський кінь – книжн. – хитрі дії, підступні засоби боротьби.

Умивати руки – знімати з себе відповідальність за щось.

Урізати язика – примусити когось мовчати.

Хоч вовкі́в гони – холодно в приміщенні.

Швидкий на руку – спритний, меткий, проворний у діях.

Широкою рукою – у великій кількості.

Щедрою рукою – не шкодуючи, не виявляючи скупості.

Язик як помело – хтось нестриманий, любить багато говорити.

Як ногу вломити – не мати змоги стримати себе.

Довідки і відгадки

Довідка. Нерухомий, порука, млявий, спірний, спір, зміцнення, неактивний, бездіяльний, об'єднання, угода, малодіяльний, згода, багатослів'я, забезпечення, надмірність, погодження.
До впр. 1 на стор. 30.

Довідка. Аеробіка, ментальність, сендвіч, етнографія, традиції.
До впр. 9 на стор. 31.

Довідка. Візажист, ексклюзивний, скоч, манкурт, йогурт.
До впр. 6 на стор. 37.

Довідка. Без царя в голові; має олію в голові; дати дьору; кров холоне в жилах; по самі вуха.
До впр. 7 на стор. 40.

Довідка. Зчинити колотнечу; задирати кирпу; заблукати межи хатою й коморою; з дощу та під ринву; не тільки світу, що в вікні; лиха година; із шкіри лізти; поки віку; голий як бубон; про людське око; сукати мотузки (з когось); до пори до часу.
До впр. 8 на стор. 41.

Довідка. Шкільний захід; бути відповідальним за виконання плану; брати до уваги; залежно від обставин; за лаштунками; брати участь; з нагоди свята; на поверх вище; наступне питання порядку денного.
До впр. 11 на стор. 46.

Довідка. Німкеня, англійка, індійка, ткаля, індичка, оргеївка.
До впр. 6 на стор. 55.

Довідка. Нероба; сирота; невмивака; писака.
До впр. 9 на стор. 56.

Довідка. Ганьба, спека, спокій, тиша, егоїзм, розлука, синтез, зневага, боягузливість, молодість, височінь.
До впр. 5 на стор. 57.

Відгадки. Ножиці, сани, двері, вила, окуляри.
До впр. 1 на стор. 78.

Довідка. Рагу, монпансьє, меню, метро, колібрі, фойє, ательє, попурі, муліне, таксі.
До впр.6 на стор. 81.

Довідка. Льон, суничка, павук, ромашка, трамвай.
До впр. 9 на стор. 83.

Довідка. І.С. Нечуй-Левицький, М.М. Стельмах, П. Куліш, А. Чайковський, П. Мирний.
До впр. 6 на стор. 116.

Словник літературних термінів

Алего́рія (від гр. *allegoria* – інакомовлення) – це художній прийом іносказання, зображення людських рис і характерів за допомогою образів тварин, явищ, предметів, рослин.

Антите́за (від гр. *antitesis* – протиставлення) – це особливо підкреслене протиставлення явищ, почуттів, думок, людських характерів.

Ба́йка – невеликий алегоричний твір повчального змісту.

Гіпе́рбола – перебільшення якихось людських рис, предмета чи явища.

Гу́мор – співчутливе, доброзичливе зображення комічного.

Гуморе́ска – невеликий за обсягом художній твір, в якому зображено персонажів та комічні події в жартівливому тоні.

Епі́тет – художнє означення, що вказує на якусь характерну ознаку людини, предмета, явища, викликаючи в читача певне ставлення до них.

Ідея (твору) – основна думка, висновок про зображені в творі життєві явища та події.

Оповіда́ння – невеликий за розміром художній твір, у якому розповідається про якусь подію в житті однієї або кількох людей.

Пейза́ж – змалювання природи в художньому творі.

Порівня́ння – зіставлення двох предметів чи явищ на основі спільності якихось ознак.

Портре́т – опис зовнішнього вигляду героя в художньому творі.

Ри́ма – співзвучне закінчення віршових рядків.

Ритм (віршований) – це рівномірне чергування наголошених і ненаголошених складів у віршовому рядку.

Те́ма – це подія чи коло життєвих подій, що стали предметом художнього відображення у творі. Це те, про що розповідається у творі.

Тро́пи – слова або вирази, що вживаються у переносному значенні.

Уосо́блення (персоніфіка́ція) – зображення предметів та явищ як живих істот.

КОЛЬОРОВІ ВКЛАДИНКИ

С.І. Васильківський.
Святі гори

М.П. Петрик.
Виноградна чаша

У хаті с. Стеблівка (Закарпаття, XIX ст.)

В.Л. Мокрожицький.
Українське село

О.Л. Судаков.
Зима в моєму рідному краї

І.О. Городецька.
Весна. Берізки

М.С. Сватула.
Вітер

О.В. Климашевський.
Зима в Липканах

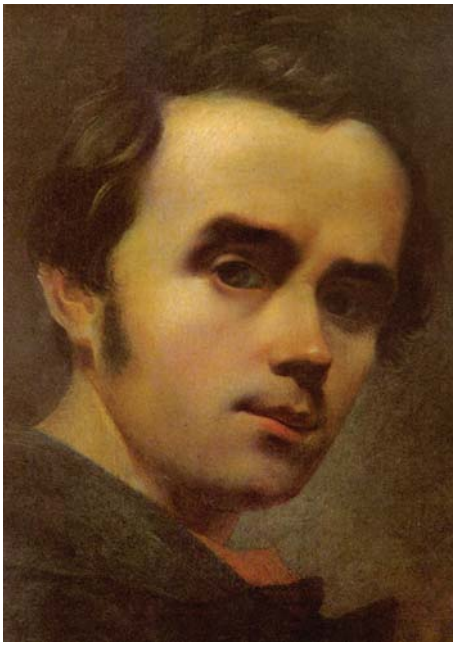

Т.Г. Шевченко.
Автопортрет. 1840

Т.Г. Шевченко.
Селянська родина

Малий Тарас слухає кобзаря.
З картини М.Г. Дерегуса

Тарасова наука.
З картини О.І. Вовка та В.Ф. Кондратюка

Т.Г. Шевченко.
Циганка-ворожка

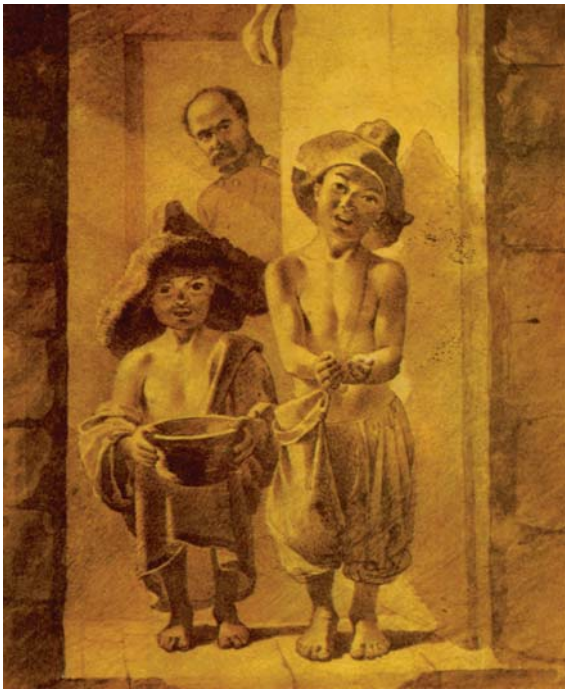

Т.Г. Шевченко.
Байгуші

Acest manual este proprietatea Ministerului Educației al Republicii Moldova.

Gimnaziul / Liceul ..... Manualul nr.				
Anul de folosire	Numele de familie şi prenumele elevului	Anul şcolar	Aspectul manualului	
			la primire	la restituire
1				
2				
3				
4				
5				

- Dirigintele controlează dacă numele elevului este scris corect.
- Elevul nu trebuie sa facă niciun fel de însemnări în manual.
- Aspectul manualului (la primire şi la restituire) se va aprecia folosind termenii: *nou, bun, satisfăcător, nesatisfăcător.*

Imprimare la Tipografia „BALACRON” SRL,
str. Calea Ieşilor, 10; MD-2069, Chişinău, Republica Moldova
Comanda nr. 730